TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Yayınları : 35
Seri : III — Sayı : A 8

HİLÂFET ORDUSUNUN MENKIBELERİ VE TÜRKLER'İN FAZİLETLERİ

(Menâkıb Cund al-Hilâfa va Fazâ'il al-Atrâk)

Yazan
Ebû 'Uşmân 'Amr b. Bahr
al-CÂHIZ

Çeviren
RAMAZAN ŞEŞEN

ANKARA
1967

TÜRKLER'İN FAZİLETLERİ
al-CÂHIZ
1967

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
Yayınları : 33
Seri : III — Sayı : A 8

HİLÂFET ORDUSUNUN MENKIBELERİ VE TÜRKLER'İN FAZİLETLERİ

(Manâkib Cund al-Ḫilâfa wa Faḍl'il al-Etrâk)

YAZAN:
Ebû 'Oşmân 'Amr b. Baḥr
al-CÂḤİZ

ÇEVİREN:
RAMAZAN ŞEŞEN

ANKARA
1967

Yayımlayan : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Tunus Caddesi 16, Bahçelievler - Ankara. Tel : 12 06 56 - 17 13 47
Dizilip basıldığı yer : Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967 Ankara.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 7
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ 7
ÖNSÖZ 9

I. GİRİŞ 11
1. Câbir 11
a) Hayatı 11
b) Eserleri 14
c) Meşhebi 16
d) Üslûbu 17
e) Değeri 19
f) Şöhreti ve tesiri 20
2. Eserin tesbiti ve hakkında yapılan çalışmalar 21
a) Adı ve konusu 21
b) Eserin tabıları 24
c) Tercümeleri ve üzerinde yapılan çalışmalar 25
3. Fatih b. Hâkân 26
4. İslâm medeniyetindeki İlk Türkler hakkında kısa bir mülâhaza ... 28
5. Eski Arab kaynaklarında Türkler'in coğrafyasından ve yaşayışından bahseden ilk eserler 31

II. ESERİN TERCÜMESİ 37
1. MANÂKİB CUND el-ḪİLÂFA 39
a) Mukaddime 39
b) Hilâfet Ordusu'nu teşkil eden sınıfların arasını bulmak maksadiyle Fatih b. Hâkân'ın mütalâası 41
c) Horasanlılar'ın menkıbeleri 45
d) Araplar'ın menkıbeleri 49
e) Mevâlî'nin menkıbeleri 51

f) Ebnâ'nın menkıbeleri 53
Müellif tarafından, birinci kısma mülhak olarak, Hilâfet Ordusu'nun muhtelif sınıfları arasını bulmak maksadı ile yapılan bir mülâhaza 56

2. FAŻĀ'İL el-ETRĀK (Eski Arabler'dan meşhur kimselerin Türkler'in fazîletleri hakkındaki sözleri) 61
a) Mukaddime 61
b) Ḥumayd b. 'Abd el-Ḥamîd'in sözleri 64
c) Ebu'l-Baṭṭ'ın sözleri 72
d) Sa'îd b. 'Uḳba b. Salm el-Hunâ'î'nin sözleri 72
e) Yazîd b. Mazyad'ın sözleri 74
f) Şumâma b. Aşras'ın sözleri 75
g) Câḥiẓ'ın Türkler hakkındaki şahsî kanâatleri 76
h) Türkler'in Ḳaḥṭânîler'e ve 'Adnânîler'e karşı verdikleri cevaplar 83
i) Hayşam b. 'Adiyy'in sözleri 84
k) Cunayd b.'Abd el-Raḥmân ile Ḫâḳân arasında geçen bir konuşma 86
l) Câḥiẓ'ın bir nakli 89
m) Cahm b. Şafvân'ın sözleri 90
n) Fazl b. el-'Abbâs b. Razîn'in sözleri 91
o) Şumâma b. Aşras'ın başka bir nakli 92
p) Eserin telifinde tâkip edilen metod 93

Bibliyografya ve kısaltmalar 94
İndeks 100

KISALTMALAR

b.	ibn
Bk., bk.	bak
c.	cemi
h.	hicri
K., k.	kitab
m.	milâdî
nr.	numara
neşr.	neşreden
R., r.	risale
s.	sayfa
t.s.	tarihsiz
v.d.	ve devamı
v. s.	ve sâir
yap.	yaprak

TRANSKRİPSİYON İŞÂRETLERİ

ż = خ	ṣ = س
ḥ = ح	ṯ = ث
ḫ = خ	ẓ = ظ
ḳ = ق	ḍ = ض

ʾ = ء
ʿ = ع
ʿʿ = ا ، و ، ى

Not: okuyucuya kolaylık olması düşüncesiyle sadece, "al", "Abû", "Atrâk", "Abnâ" kelimelerinin başlarındaki (a) lar (e) yapılmak suretiyle bu transkripsiyon kaidesi dışına çıkılmıştır.

Ö N S Ö Z

Eski Arablar'ın Türkler hakkındaki kanâatlerini belirtmek için yaptığımız araştırmaların ikincisini teşkil eden bu çalışmada Câḥiẓ'ın *"Manâḳib Cund el-Ḫilâfa va Faẓâ'il el-Etrâk"* adlı eserinin notlu ve izahlı tercümesi verilmeye gayret edildi. Bundan önce yazdığımız ve *Türkiyat Mecmuası* sayı, XV (baskıda) 'de *"Eski Arablar'a Göre Türkler"* başlığı altında neşredilecek olan yazımızda Câḥiẓ'dan önceki Arablar'ın, Türkler'in karakteri hakkında söylediklerini bir arada göstermeye çalışmıştık. Bahsi geçen yazımızdaki malzemeye göre Eski Arablar'ın, Türkler hakkındaki kanâatlerinin umûmiyetle menfî olduğu görülmekte idi. Câḥiẓ ise tercümesini verdiğimiz bu eserinde Eski Arablar'ın, Türkler'in fazîletleri hakkında söylediklerini bir arada göstermeye çalışmıştır. Kitabın muhteviyatından anlaşılacağı üzere, müellif elinden geldiği kadar kendisinden önceki Arab büyüklerinin, Türkler'in meziyetleri hakkındaki sözlerini tarafsız bir nâkil sıfatı ile bize aktarmak istemektedir. Kendisinin de söylediği gibi, bu konuda mümkün olduğu kadar şahsî kanâatlerini kaydetmekten kaçınmıştır. Bununla beraber bazı yerlerde Türkler hakkındaki müsbet kanâatlerini ifâde etmekten kendini alamadığı görülüyor.

Câḥiẓ, eserinin ikinci kısmını teşkil eden *"Faẓâ'il el-Etrâk"*i daha Mutasım'ın hilâfeti devrinde yazdığı halde halifeye takdim etmek imkânını bulamamıştı. Daha sonraları Mütevekkil devrinde kitabın birinci kısmını tamamladıktan sonra eserini Fatḥ b. Ḫâḳân'a takdim etmiştir. Bu birinci kısmında Hilâfet Ordusu saflarında vazife almış bulunan Türkler aleyhinde, o sırada esmekte olan hava yatıştırılmaya çalışılmakta, ordunun çeşitli birliklerine mensup askerler arasında mevcut hukûkî ve akrabalık bağlarının varlığına işâret edilmektedir. Bazan bu konuda, eserde ileri sürülen deliller çok cılız kalmakta, hattâ mâkul ölçülerin dışına bile çıkabilmektedir. Müellifi böyle bir hareketo sevkeden başlıca amil onun herhalde hilâfetin müdâfii olmak rolünü benimsemiş bulunması olmalıdır. Bilindiği üzere Câḥiẓ, her şeyden önce hilâfete bağlı muhtelif unsurların sulh ve sükûn içinde olmalarını istiyordu. Bu maksatla *"Faḫr el-sûdân 'ale'l-bîzân"*, *"k. el-'Arap va'l-Mavâlî"*, gibi çeşitli eserler yazmıştır. Başka mevzularda yazdığı eserlerin muhtelif yerlerinde dahi bu husus göze çarpmaktadır.

Neşretmekte olduğumuz bu tercüme, tenkidli neşir için hazırladığımız ve yazımızda mahfuz tuttuğumuz Arabca metne göre yapılmıştır. Bu sebeble şimdiye kadar

şredilmiş olan metinlere aykırı kısımlar görüldüğü taktirde, bunların ter-
meye esas aldığımız metindeki değişikliklerden ileri geldiği göz önünde tutulmalı-
:. Bundan başka, eserin bazı kısımları, Arabca metninde dahi çok müphem el-
ğundan, bu gibi yerlerdeki tereddüdümüzü (?) işâreti ile belirtmeyi uygun bulduk.
rıca, çalışmanın baş kısmına "Câḥiẓ", "Eserin tenkidi", "Fatḥ b. Ḫâḳân", "İslâm
ahitindeki İlk Türkler", "Eski Arab Kaynaklarında Türkler'in Seciyyesinden ve
aşayışından Bahseden İlk Eserler" hakkında uzunca bir mukaddime ilâvesinin,
erin havasına girmek bakımından faydalı olacağını düşündük.

Bu çalışmam esnasında bana karşı yardım, istişâre ve teşviklerini esirgemeyen-
re ve bu arada, bilhassa hocam Prof. Dr. Fikret Işıltan'a, Prof. Dr. M. Tâvit el-
anci'ye, çalışmanın neşrini sağlayan Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'na, Prof. Dr.
ktay Aslanapa'ya ve neşir kararını alan Türk Kültürünü Araştırma Enstitü-
'nün diğer âzâlarına samimî teşekkürlerimi arzetmeyi bir borç bilirim.

Ramazan ŞEŞEN

GİRİŞ

1. CÂḤİẒ

a) Hayatı:

Arab Edebiyatının ve Mutezile'nin en seçkin simalarından olan Ebû 'Oṣmân 'Amr b. Baḥr b. Maḥbûb el-Câḥiẓ, hicrî 150-160 (766-776 m.) seneleri arasında Basra'da doğdu[1]. Sandûbî tarafından çizilen portresi, dedesi Maḥbûb (el-Fazâra)'un deve çobanı ve zenci olması göz önüne alınacak olursa, onun arab-zenci melezlerinden olduğu anlaşılır[2]. Meşkur olduğu "el-Câḥiẓ" lâkabını ise gözlerinin patlaklığı dolayısiyle almıştır[3].

Câḥiẓ'ın çocukluğu ve gençliği zamanında en parlak devrini yaşıyan Basra'da çok canlı bir ilim ve kültür hayatı vardı. Ebû 'Ubayda (öl. 209 h. = 824 m.), Ebû Zayd (öl. 215 h. = 850 m.), el-Aṣma'î (öl. 216 h.=831 m.) gibi birçok büyük âlimler-hep Basralı idiler. Pek genç yaşında okumaya karşı hevesi uyanmış olan el-Câḥiẓ, bu âlimlerin derslerine devam ederek lügat, gramer, şiir, ve aḫbâr sahasındaki ufkunu genişletti. Bu arada Mescidiler (el-Mescidiyyûn)'in meclislerine[4], Basra panayırının kurulduğu ve çöl arablarının geldikleri, şâirlerin ve hatiplerin şiirlerini ve kutbelerini okudukları Mirbad (bk. *Mu'cam el-buldân*, Mirbad maddesi)'e devâm etti. Arab dilinin fesâhatını onların ağzından öğrendi[5]. Ayrıca, kelâmcıların, çeşitli mezhep mensuplarının, müslümanlarla diğer dinlerden olanların, Şu'ûbiyya ile Arablar'ın aralarında münakaşa ettikleri konuları dinledi.

Ailesi fakir olduğundan onun, bu devirde geçimini nasıl temin ettiğini bilmiyoruz. Marzubânî (öl. 384 h.=994 m.)'nin rivâyetine göre, bir aralık Sîḥân kanalı kıyısında balık-ekmek satmıştır[6]. Başka bir nakle göre gençliğinde, geçimini ailesi temin ederdi. Bir defasında, eve geldiğinde anası yemek yerine önüne bir ta-

1 el-Fihrist 35; İrşâd XIV, 74, 113; Sandûbî 19-25; Le Milieu 49-50.
2 el-Fihrist 35; İbn el-Murtazâ 67; Sandûbî 10-18; Le Milieu 51-54.
3 İrşâd XVI, 85; İḳd el-camân IX, 72 a; Le Milieu 55-56, 290-291.
4 el-Ḥayavân III, 360; el-Bayân III, 80; el-Duḥalâ 24-38.
5 el-Bayân II, 164, I, 98, III, 235-236; İrşâd XVI, 75; Le Milieu 185-186.
6 İrşâd XVI, 74; Le Milieu 66.

bağını içinde kitaplar koymuş, Câḥiẓ sebebini sorunca, annem "Senin evde getirdiklerin bunlar" demiştir. Bunun üzerine üzgün bir şekilde evden camiye gitmiş, onun bu halini gören Muvaṣṣa b. 'İmrân ona elli altın yardımda bulunmuştur[7]. "*R. ilâ Muwaṣṣa b. 'İmrân*" adlı eserini bu sıralarda yazmış olması muhtemeldir[8].

Onun yazarlık devri hicrî 200 (815–6 m.)'den epeyce önce başlamıştır. Zira, halife Ma'mûn tarafından imamet (halifelik)e dâir eserlerinin beğenilmesi ve Bağdad'a çağrılması 200 h. tarihlerine rastlar[9]. O, bundan sonra Basra'yı tamamen terketmemekle beraber zaman zaman Bağdad ve Samarrâ'da halifenin ve devlet büyüklerinin muhitinde oturacak, muhtelif eserler yazarak onlara takdim edip eldikçe büyük bir yekun tutan câizeler alacaktır. Bu durumun 247 (861 m.) yılında halife Mütevakkil ile Fatḥ b.Ḫâḳân'ın Samarra yakınındaki el-Mutevakkiliyya'de öldürülmelerine kadar devam edecektir.

Câḥiẓ bu fırsattan istifâde etmesini bilmiş, ilmî faaliyeti yanında bilgisini ve düşüncelerini mükemmelleştirmeye çalışmıştır. Bağdad'da bulduğu beş tercümeden ve bilhassa Aristo'dan istifâde etmiştir[10]. Edindiği bu kültür, el-Naẓẓâm (öl. 231 h.=845m), Şumâma b. Aşras (öl. 213 h. = 828m) gibi Mu'tezile büyüklerinin tesiri altında teşekkül etmeye başlayan kelâma dâir fikirlerinin olgunlaşmasına yardım etti (bk. *EI²*). Ma'mûn devrinde bir ara bir "Dîvân el-rasâ'il" başkanlığına getirilmiş ise de üç gün sonra istifa etmiştir[11]. Daha sonraları bu makamda İbrahim b. el-'Abbâs el-Ṣûlî (öl. 243 h. = 857 m)'ye vekâlet etmiştir[12].

Balâgurî (öl. 279 h. = 892 m.) gibi üzerine vazife almaktan kaçınan Câḥiẓ daha çok geçimini yazdığı eserleri ithaf ettiği kimselerden aldığı câizelerle temin etmiştir. Bilhassa, "k. *al-Ḥayavân*", "k. *al-Bayân*" ve "k. *al-Zar' ve'l-naḫl*..."i takdim ettiği kimselerden beşer bin dinar mükâfat almıştır[13]. Dinî ve siyasî sahadaki eserlerinin bir kısmı[14] ile "Sen bana şu mevzuda sormuştun..... ben de cevap veriyorum." şeklinde başlıyan eserlerinden bir kısmını halifenin ve devlet adamlarından bazılarının isteği üzerine yazmıştır (*EI²*). Bu çalışmasını konusunu teşkil eden "*Fażâ'il al-Türk*"ü de böyle bir istek neticesi yazdığı anlaşılıyor. Bütün bunlardan ün de olan bir karşılık gördüğü tahmin edilebilir.

Câḥiẓ'ın asıl ilmî devri 220-233 (835–847 m.) yılları arasında vezirlik makamını işgal eden Muḥammed b. 'Abdilmelik el-Zayyât (öl. 233 h.)'ın zamanına rastlar. Câḥiẓ edebiyat ve siyâsette Aḥmed b. Ebî Du'âd (öl. 240 h. = 854 m.)'a karşı İbn el-Zayyât'ı desteklerdi. O da dostu Câḥiẓ'ı himaye ettiği gibi[15], ona divândan maaş bağladı (*EI²*). Ayrıca bir ikta verdi[16]. Câḥiẓ'ın yazarlığının en verimli devresi bu zamana rastlar. Bu zamanda telif ettiği birçok risalelerini İbn el-Zayyat'a ithaf etmiştir. Onun, bu devirde nasıl mürefeh bir hayat yaşadığını, ne derece itibara sahip olduğunu Ḫaṭîb el-Bağdâdî (öl. 463 h. = 1072 m.) tarafından nakledilen bir hâdise göstermektedir[17]. Bu arada Şam, Ḥımṣ ve Antakya'ya seyahat etmek imkânını da bulmuştur[18]. Hicrî 233 yılı İbn el-Zayyât asledilip öldürülünce dostunun başına gelen bu belânın Câḥiẓ'a da tesiri oldu. Yakalanıp hapsedildi. Yalvarması üzerine İbn Ebî Du'âd tarafından affedildi[19]. Bundan sonraki eserlerinin bir kısmını İbn Ebî Du'âd ve oğlu Muḥammad (öl. 238 h.= 852.m.) adına yazdı. Bir ara halife el-Mutevakkil onu çocuklarına hoca tâyin etmek istemiş ise de çirkin olduğu için bundan vazgeçmiştir[20]. Aḥmed b. Ebî Du'âd ve oğlunun ölümleri üzerine halife Mutevakkil ve Fatḥ b. Ḫâḳân tarafından himaye görmüştür. Bu arada el-Fatḥ ile birlikte tekrar Şam'a seyahat etmiştir[21]. Ayrıca, bazı eserlerini onların adına yazmıştır[22].

Câḥiẓ hayatının sonlarında felç ve damla hastalıklarından, ihtiyarlıktan mustarip olarak Basra'ya çekildi[23]. Bu sıralarda Hindistan'dan dönmekte olan Barmaklılar'dan biri tarafından ziyâret edilmiştir[24]. Bundan başka el-Mutevakkil öldürüldüğü sene onu Samarra'ya çağırtmış, gelen elçiye "Halife, hiç bir faydası olmıyan, bir tarafına meyilli, idrarını tutamıyan bunak bir adamı ne yapacak." demiştir[25]. Nihâyet, hastalığı ve yaşının ilerlemesi dolayısiyle 255 (869m.) Muharrem'inde halife Mu'tazz bi Allâh (öl. 255 h. = 870 m.) zamanında 90 yaşını aşkın olarak, Basra'da öldü[26].

Hakkında söylenenler ve hayatından bahseden müelliflerin verdiği bilgilerden edinilen intibâya göre el-Câḥiẓ, çıkık gözlü, ince boyunlu, kalın dudaklı, kahve renkli, cılız ve kısa boylu, bununla beraber uzalı, neşeli, riyâd meşrep, lâtifeci, nüktedan, biraz da zâhirî ve münakaşadan hoşlanan bir kimse idi. O, fiziki çirkinliğine rağmen ruhi maziyetleri ile kendisini sevdirmiş, en yüksek makamlarla alâka kurabilmiştir. Hatta,

7 İbn el-Murtażâ 69.

8 al-Bayân III, 374-378; al-Fihrist 36-37; Liste al-mişkât IV, 355-356; Le Mîlieu 264.

9 İbn Ḥamdûn, Teẕkira, 6 b. Muvaṣṣa b.'İmrân için bk. el-Ruḫaylâ 326-327.

10 Ülken, Tahrîr müşkülâ arisṭaṭâliyya min k. al-Ḥayavân, Mecelletü Kelliyeti el-Âdâb, İskenderiye 1953

11 İrşâd XVI, 79

12 İrşâd XVI, 84.

13 al-Fihrist, 39.

14 Bk. İrşâd, XVI, 99-109; K.al-Radd 'ala 'l-Naṣârâ.

15 Amalî 'l-Murtażâ I, 195; İrşâd, XVI, 74; İbn 'Asâkir 311.

16 Bu eski daha sonraları "al-Câḥiẓiyya" adı ile anılmış (İbn al-Murtażâ 66).

17 Târîḫ Bağdâd XII, 219; İbn 'Asâkir 307.

18 al-Ḥayvân III, 154, V, 373; İbn 'Asâkir 305.

19 Amâlî 'l-Murtażâ I, 199; İrşâd XVI, 79-80; İbn 'Asâkir 311; Târîḫ Bağdâd XII, 218.

20 Vefeyât III, 140; 'İḳd al-cumân IX, 78 a.

21 İbn 'Asâkir 308.

22 Câḥiẓ, bu arada "k.al-Radd 'ala 'l-Naṣârâ"yı halife Mutevakkil'e, "Menâḳıb al-Türk"ü Fetḥ'a yazmıştır.

23 al-Fihrist 36; Murûc VII, 35-36; Târîḫ Bağdâd XII, 219; Amâlî 'l-Murtażâ I, 199; İrşâd 113-114; İbn 'Asâkir 315.

24 Vefeyât III, 143.

25 İrşâd XVI, 113.

26 al-Fihrist 36; Târîḫ Bağdâd XII, 218, 220; Murûc VIII, 33; Amâlî 'l-Murtażâ I, 199; İbn 'Asâkir 317; İrşâd XVI, 74; Vefeyât III, 114.

rkinliği, hakkında bir çok hikâyeler uydurularak popüler bir adam olmasını temin miştir[27].

Kaynaklar onun evli olup olmadığı, geride nesil bırakıp bırakmadığı hakkında a hiç pek bir şey söylemezler. Yalnız, Maymûn b. Hârûn (öl. 297 h. = 910 m.)'un aklına göre onun bir câriyesi, bir de bu câriyenin işlerini gören hizmetçisi olduğu anlaşılıyor[28]. Diğer bir kayda göre onun bir Türk câriye aldığını, bu câriyeden bir oğlu duğunu öğreniyoruz[29]. Fakat, bu çocuğun yaşayıp yaşamadığı hakkında bir bilgi- la yoktur.

b) Eserleri:

Kendisinin belirttiği gibi al-Câhiz okuyup yazmaya ve kitap toplamaya pek aşkındı[30]. İbn al-Nadîm tarafından Ebû Hiffân'a, Şerîf al-Murtazâ (öl. 436 h.= 44m.) tarafından el-Mubarrad (öl. 285 h. = 898 m.)'e nisbet edilen bir sözde onun cumaya çok düşkün olduğu tayit edilmektedir[31]. O, okumaya fazla düşkünlüğü ve ine geçen imkânlar sayesinde çok yüksek bir kültür edinmiş, bir kütüphane teşkil lecek kadar çok sayıda ve çeşitli konularda eserler yazmıştır. Eserlerinin kesin sayı- nu bilmemekle beraber bu konuda bazı kayıtların sahibiz.

Sibt b. al-Cavzî, onun eserlerinin 370 tane olduğunu, kendisinin çağının Bağdad'da bû Hanîfa türbesi kütüphanesinde gördüğünü ifâde eder[32]. Bu sayıya bazı eserlerini n al-Mukaffa' (öl. 145 h. = 762 m.), al-Halîl (öl. 170 h. = 786 m.) ve benzerleri, dha önce gelen meşhur kimseler adına yazdıklarını da ilâve edersek (bk. *Şarkiyat Mecmuası* VI, 113) bu miktarı daha da artırabiliriz. Pellat tarafından onun erleri hakkında yapılan liste iki yüzden fazla isim ihtiva ettiği halde, tarafımızdan ıpılan başka bir liste 260'ı aşkın eser adı ihtiva etmektedir (bk. *Şarkiyat Mecmuası*, II, baskıda). Bu miktarın 200'e yakının ona âit olduğu sabit olmakla beraber kadarı ona isnat edilen veya müstakil bir esere işaret ettiği şüpheli olan isimlerdir.

Bütün bu yekûndan 35 kadarı tam olarak, 65 kadarı eksik olarak bize kadar lebilmiştir. Brockelmann, onun eserlerinden tesbit edebildiklerini konularına göre nıf etmeye çalışmıştır (bk. *GAL* I, 153, S. I, 239-247). Bu tasniften onun eser rdiği konuların ne kadar geniş olduğu anlaşılıyor. Bize kadar gelen eserlerinin konu- nu ve telif tarzlarını göz önüne alacak olursak, onun eserlerini başlıca üç kısma ırabiliriz. Birinci kısım eğlendirici bir şekil altında mütevvir sınıfa Arab kültürü- ı vermek için kaleme aldığı eserler. Bu konuda kaleme aldığı ve bize kadar gelen mühim eseri; belâğat ve fonetik ilminin esaslarını koymak, Arablar'ın şiir ve hita-

27 Vafeyât III, 148; 'İkd al-cumân IX, 72 a, 73 a; Saadâbî, 35; Le Milieu 67; el-Farq 168.

28 el-Fihrist 39.

29 Le Milieu 242, not 2.

30 al-Ma'âd va 'l-ma'âş, 5-6.

31 el-Fihrist 149; Amâlî'l-Murtazâ I, 194; İrşâd XVI, 75; Lisân al-mizân IV, 356.

32 'İkd al-cumân IX, 72 a, 73 b; Şarkiyat Mecmuası VI, 112.

bet zabanındaki dirâyetlerini ortaya koymak için telif ettiği antoloji mahiyetindeki "*k. al-Beyân va'l-tabyîn*" adlı eseridir. Bu kitabın tertibindeki dağınıklık daha sonraları aynı konuda eserler kaleme alan Ebû Hilâl el-'Askarî (öl. 395 h. = 1005 m.) tarafından tenkide uğramıştır[33].

İkinci kısım eserleri ise ilmî mahiyette kaleme aldığı eserlerdir. Bunlar arasında bize kadar gelen en mühim eser hayvanlar üzerinde telif ettiği ve sık sık kelâma, felsefeye, sosyolojiye, eski Arab şiirine dâir istitratlarda bulunduğu, lügata dair izahlar verdiği "*k. al-Hayevân*" adlı eseridir. Burada türlerin evrimine, iklim ve muhitin tesirine[34], hayvan psikolojisine dair kayıtlara tesadüf edilmektedir (*EI*[2]). Bu nazariyeler Avrupa'da ise ancak XIX. asırda gelişeceklerdir. *El-Hayevân*'a ilâve olarak "*k. al-Bigâl*" ve "*k. al-Kacal va'l-mar'a*" adlı eserlerini yazmış ise de ikinci bugün elimizde değildir. *K. al-Hayevân*, Câhiz'ın eserleri arasında adeta bir ilimler ansiklopedisidir.

Hayvanlar üzerinde böyle bir eser yazan Câhiz nebatlar ve ağaçlar hakkında "*k. al-Zar' va'l-nahl va'l-sayrûn va'l-a'nâb*" adlı eserini kaleme almıştır. Bu eserini "*al-Hayevân*"dan önce yazmış ve İbrâhîm b. al-'Abbâs el-Sûlî'ye takdim etmiştir[35]. Bizim için çok büyük değer taşıyan bu eser bugün kayıptır. Onun bu nevi eserlerinin esasını daha önceki müelliflerden seçmeler, içlerindeki bazı müşkil ke- limelerin şerhi, bu arada kâideyi pek kıymetli ifâdeler, bazan bu gün bizim için son derece ehemmiyetli sayılan bilgiler teşkil eder.

Üçüncü kısım; orijinal edebî eserler, müellifin dehâsının belirdiği dinî-siyasî sahadaki ve yaşadığı muhiti anlatan eserleri teşkil eder:

Bu sınıfa giren eserlerinin başında cimriliğin tahlil edildiği, çeşitli portrelerin bir resmi geçidinin yapıldığı "*k. al-Buhalâ*" adlı eseri gelir. Alaylı bir tarzda kaleme alınan, Arablar'dan başkalarına bir nevi hükûm edilen, yaşadığı çevrenin iştimal hayatı tenkit edilen bu eserin, Arab Edebiyatı'nda benzeri yoktur denebilir yerinde olur. Eserde görüldüğü gibi, derin gözlemciliği, ziraf şüpheciliği, komik ve hicviyeci tabiatı Câhiz'ı en büyük karakter ve cemiyet tahlilcilerinden biri yapıyor. Dâima nezâket sınırları içinde kalmakla beraber muhtelif sınıfları tenkit ediyor (*EI*[2]). Yalnız, "*k. Mufâkharat al-cevârî va'l-ğilmân*" ile "*k. al-Bigâl*" adlı kitaplarında nisbeten müs- tehcenliğe kaçıyor (bk. *al-Bigâl*, 87-96). Bu, onun gerçeği nezâkete kurban etme- mek temayülünün tesiri neticesinde olsa gerektir. Câhiz'ın en çok eser verdiği konu bu sahadır. Bunların güyeti sırf edebîdir. Yazarlığını ve üslûbunu en fazla ortaya koyan da bunlardır. Kruse ve al-Hâcirî tarafından neşredilen mecmualardaki ris- alelerle Sandûbî ve Sâlî tarafından neşredilen mecmualardaki eserlerin bir kısmı ile "*al-Ijvâniyyât*" adı altında toplanan risaleler bu nevi girerler. Bunlarda müellif dâima nevruza hakimdir. Lüzumsuz istitratlara kaçması. Hicviyâ şahsiyetlerinden

33 el-Şinâ'atayn, Mısır 1952, 5.

34 Câhiz, ilimde tecrübeye çok fazla ehemmiyet veren bir âlimdir (bk. al-Hayevân IV, 71; V, 570; Fahr el-sûdân 82; al-Bigâl § 134).

35 el-Fihrist 39.

olan, zamanındaki insanlar arasında halledilmesi müşkil meselelerin bir hülâsasını teşkil eden "*k. el-Tarbî' ve'l-tedvîr*"i daha sonraları Bedî' el-Zamân el-Hamedânî (öl. 398 h. = 1007 m.) tarafından müstakil bir edebî tür haline getirilecek olan "maḳâma" nevinin ilk örneği sayılabilir [36].

Yine bu bölüme giren siyasî-dinî sahadaki eserleri de bundan önce bahsettiğimiz kısımlar gibi çoğunlukla kaybolmuşlardır. Her ne kadar Pellat, bunların Sünnîliğin galibiyeti üzerine sonradan istenilerek tahrîp edildiğine kanî ise de yukarıda zikrettiğimiz Sibṭ b. el-Cevzî'nin kaydı bunun aksini isbat etmektedir. Zâten, Câḥiẓ'ın bu sınıfa giren eserlerinin büyük bir kısmı Sünnîler'in de işine yarar mâhiyettedirler. Bunların arasında bize kadar ulaşan en hacimli eser "*k. el-'Uṯmâniyye*" dir. Şîîler'in iddialarına karşı ilk üç halîfenin meşruluğunu müdâfaa etmek maksadiyle kaleme alınan bu kitapta en çok dikkati çeken husus, müellifin daha sonraki kelâmcıların aksine delillerini objektif eşyadan ve tarihten almasıdır. Aynı çeşide giren diğer iki eseri de "*Tesâvîb 'Alî fî maḥâsin el-ṣaḥâbeyn*" ile "*r. fi'l-Nâbiṭa*" adlı kitaplarıdır. Bize kadar gelen nüshaları eksik ve hatalı olan birinci eserde Emevîler'in son taraftarlarına ve Abbâsîler'in düşmanlarına karşı hücum edilir. "*K. el-'Uṯmâniyye*"de olduğu gibi bunda da onun kelâm meselelerini ele alış tarzı ehemmiyetlidir (*EP*). İkincisi ise müellif tarafından Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Du'âd'a sunulmuş siyasî durum, cemiyetin parçalanmasının, sebepleri, davaları icalı Mu'âviye'yi tekrar ehemmiyet kazandıran el-Nâbiṭa (Haşviyya)'nın ve Şu'ûbiyye'nin arzettiği tehlike hakkında bir rapor mâhiyetindedir. Aynı konu ile alâkalı başka bir risâlesi "*k. el-Radd 'ale'l-Muşabbiha*" hakkında yazdığı bir rapordur [37]. "*r. fî Maṯâlib el-Şî'a*" adındaki eserinden kalan parça da bu nevi eserlerindendir.

Onun, bu konularda yazdığı eserler bize kadar gelmiş olsaydı İslâm'ın ilk devirlerindeki mezheplerin itikâdî ve siyasî temâyüllerini öğrenmek bu gün daha kolay olurdu.

Bunlara antropolojiye, Arab folkloruna, tarihe, eski Arab ve İran dinlerine, Hind dinlerine, Kur'ân ilimlerine, felsefe meselelerine .... dâir yazdığı eserleri de ilâve edebiliriz.

c) Mezhebi:

Câḥiẓ, el-Naẓẓam gibi Mu'tezile büyüklerine karşı hayranlık duymakla beraber bazı noktalarda onlardan ayrılarak Mu'tezile içinde müstakil bir kelâm mektebi meydana getirmiştir. Bu mezhep "el-Câḥiẓiyya" adı ile anılır [38]. O, ilk üç halîfenin kuvvetli müdâfii olduğu halde Emevîler'e karşı düşmandır. Alî'yi 'Oṯmân ve Mu'âviye'yo üstün tutmakla beraber Abbâsîler'le ve Mu'tezile'nin düşmanları olan Şîîler'e karşı sert bir tavır takınır. Bu konuda "*Fażâ'iḥ al-Mu'tezila*" adlı eserini yazmış, bu kitap, sonradan koyu bir Şîî olan İbn el-Revendî (öl. 298. = 910 m.) tarafından "*Faḍîḥat al-Mu'tezila*" ile reddedilmiştir. Sâdece Andalüs'de Ebû Bakr el – Faraḍ el-Kurṭubî (öl. III h. asrın 2. yarısı) tarafından pek az taraftar toplıyabilen (*Aḥ*: madd. Ayrıca bk. *Andalus* XXI (1956), 276-284) bu mezhebin diğer Mu'tezile mezheplerinden ayrıldığı noktalar el-Ḫayyâṭ (öl. 300 h. ya doğru) [39] ve mezhepler tarihi, siyasî tarih müellifleri tarafından bize nakledilmiştir [40]. Bu müellifler netice olarak şöyle derler:

"Sıfatları (Allah'ın sıfatlarını) nefy hususunda filozofların görüşlerini, hayır ve şer hususunda Mu'tezile'nin görüşlerini benimser." [41] Hüseyin Çelebi yanılmasında ise, "Câḥiẓ'ın mezhebi (görüşleri) aynen filozofların mezhebi gibidir. Yalnız, ilâhiyyun filozoflardan daha ziyade tabiiyyun (tabiât felsefesi ile uğraşanlar) taraftarıdır." der [42]. Bunları, onun sapık ve münkir olduğunu [43], ibâdetlere pek ehemmiyet vermediğini [44] ifâde ederler. Mes'ûdî (öl. 346 h. = 957 m.) ise "Sabit bir kanâate sahip olmadığını, bazan Şîîler, bazan Osmânîler, bazan Ehl-i kitap tarafını tuttuğunu, hadislerle alay ettiğini " söyler [45]. İbn Ḥazm, "Eserlerinde her ne kadar başkalarının sapık fikirlerine rastlanırsa da, kendisine âit sapık fikirler bulunmaz." der [46]. Hüseyin Çelebi nüshasında ise "iyi ahlâk sahibi" olduğu ifâde edilmektedir (bk. yuk. 82 a).

Bütün bunlar, başkaları tarafından onun hakkında söylenenlerdir. İbn Ḥazm'ın ifâde ettiği gibi kendi kitaplarında İslâmiyetin akîdelerine aykırı fikirlere rastlanmaz. Netice olarak şöyle denebilir: Eserleri ve hakkında yapılan çalışmalar henüz onun mezhebini bize vazıh olarak aydınlatamamıştır.

d) Üslûbu:

Câḥiẓ'ın İslâm düşüncesindeki yeri büyük ise de, onun asıl şöhreti yazarlığı ve edipliği dolayısıyledir. Zira, edebiyat teknik mahiyetteki sanatlarla dolu sanat ve hüner ifâde eder. Ma'mûn (bk. *el-Beyân* III, 374–375), Mes'ûdî (bk. *Murûc* IV, 47) ve hayatından bahseden diğer müelliflerden onun üslûbunu takdir ederler. Yalnız, Bedî' el-Zamân el-Hamedânî "Onun tam bir edip sayılamıyacağını, edip olan şahsın hem nazım hem nesir sahasında büyük kabiliyet göstermesi gerektiğini, Câḥiẓ'ın nazımda kabiliyet gösteremediğini, üstelik nesrinin istiâre ve edebî sanatlarından mahrum olduğunu, nesr ifâdelerden kaçtığını, eserlerinde sanî bir üslûba rastlanmıs-

36 Ayrıca bk. RAAD XII, 834; EP.

37 Bk. Rasâ'il el-Câḥiẓ ('Abdesselâm M. Hârûn neşri), Kahire 1964, I, 283-308.

38 Hüseyin Çelebi nr. 1309 (82 a).

39 K. al-İntiṣâr, (A. N. Nader neşri), Beyrut 1957.

40 Maḳâlât 342-343, 498, 525; al-Farḳ 160-163; İbn Ḥazm, al-Faṣl 181, 195; Hüseyin Çelebi, nr. 1309 (82 a-82 b); İbn al-Murtaḍâ 67-70; 'İḳd el-cumân IX, 73 b; al-Milal-va-'l-aḥbal, Leipzig 1923, s. 52-55; Ayrıca bk. Horten, Die phil. Systeme der spekulativen Theologenin Islâm 329 v.d.; L. Gardet ve M. M. Anavati, Introd. à la Theologie müs., Index; A. N. Nader, Le système philosophique des Mu'tazila, Beyrut 1964, (index); Pellat, L'Imâmat dans doctrin de Ğâḥiẓ, St. Isl. XV, (1961) 23-53.

41 al-Milal va'l-niḥal 52; 'İḳd el-cumân IX, 73 b.

42 Hüseyin Çelebi nr. 1309 (82 b).

43 al-Farḳ 114; İsbât XVI, 89; Vafeyât I, 413; Lisân el-mizân IV, 356.

44 Târîḫ Bağdad XII, 237; İbn'Asâkir 335; Lisân el-mizân IV, 355.

45 Murûc VIII, 36-38.

46 el-Faṣl s. 181, 195; RAAD, XXVIII, 337-391.

lığını[47] söyler[48]. Halbu ki, 'Abdulḳāhir el-Cürcānī (öl. 471 h. = 1078 m.) onun üslûbundaki bu tabiîliği takdir eder[49].

Her ne kadar, ondan önce İbn el-Muḳaffa', Sahl b. Hārūn bi büyük nâsirler gelmiş ise de Câḥiẓ Arab nesrine mükemmel şeklini vermiştir. Onun üslûbunda lüzumsuz seciler ve sunîlik bulunmamakla beraber, yukarıda belirttiğimiz birinci ve ikinci sınıfa giren eserlerinde bir dağınıklığa, sık sık istenilecek yapılan istiṭ-ṭlara rastlanır. Küçük risâlelerinde ve diğer konulara giren eserlerinde ise dâima konuya hakimdir. Üslûbundaki âhengi ise, seci yerine aynı fikrin iki değişik şekilde müteradif kelimelerle ifâde edilmesi sâyesinde temin etmiştir (*El*¹). Bunu hem istiyerek yapmıştır. Bizim için lüzumsuz sayılabilecek bu hususu Câḥiẓ hitabettiği dinleyenin kafasına manâyı iyice yerleştirmek ve cümleler arasında bir nevi mevzevî şeklinde kâfiyeyi temin etmek için yapmıştır. Bu yola girmediyle zamanına kadar gelen ve 'Abdulḥamîd el-Kātib (öl. 132 h.=750 m.), İbn el- Muḳaffa', Sahl b. Hārūn tarafından takip edilen îcâz yolunu bırakarak iṭnâbe (tafsilatlı ifâde şekline) kaçmıştır[50]. Çalışmamızın konusunu teşkil eden eserde de görüleceği gibi başka bir lisânda temin edilmesi pek mümkün olmâyan bu şekil ile cümleler gâyet hareketli, canlı, üslûb hemen farkedilebilecek bir hâle geliyor. Eserleri içinde en dağınık bir karakter taşıyan "*k. el-Ḥayevân*"da kitabını istiṭrâdlarla dolu olarak yazmaktan nâkidinin, ondan çeşitli meslek sahiplerinin istifâdesini temin etmek olduğunu söyler[51]. Eserini bu şekilde yazabilmek için çok zahmetlere katlandığını şöyle ifâde eder:

"Bu kitap netîceye varmazsa mânî olacak hadiselerle karşılaştı. Bunlardan birincisi ağır hastalık, ikincisi yardımcının azlığı, üçüncüsü kitabın uzunluğu, İkmâlinedir; eğer ben bu kitabın uzunluğunda, manâları ve kelimeleri sayılmaz bir kitap yazmaya kalkışsam, ayrıca, bu eser cevher, arâz, şekil, tevellüd, mücâhede, tahlîller, temâs hakkında olsa idi, sözün yazılması daha kolay olur, daha az zaman alır, daha çabuk sona ererdi. Zira bu çeşit eserlerde, şiir toplamaya, darb-ı meseller tetkik etmeye, Kur'ân'dan âyetler ve hadîslerden delîller çıkarmaya ihtiyaç yarmadım. Üstelik, bunlar kitaplarda dağınık haldedirler..."[52].

Onun kitaplarındaki tenkit edilecek noktalardan biri de bolca ilk kelimelere peyce mk rastlanmasıdır. Bu husus "*k. al-Buḫalâ*"da daha açık olarak görülür. Yine kendi ifâdesine göre müellif bunu hâlktan naklettiği ifâdelerin canlılığını muhafaza etmek, hâtıraları olduğu gibi okuyucuya aktarmak için yapmıştır[53].

Câḥiẓ'a göre kitap en fazla maksadının açık olarak ifade edilmesine muhtaçtır. Tâ ki içten ve okuyan onu kolaylıkla anlıyabilsin. Aynı zamanda kelimeler sırasının üzerinde olmalıdır. Eser manâyı izah eden lüzumlu hâşiyelerden mahrum ol-

47 el-Muḳaddimât, Beyrut 1321, 72-73.

48 'Abd al-Ḳāhir al-Curcânî, Asrâr el-belâġa (nşr. H. Ritter), İstanbul 1954, 8-9.

49 el-Fâḫirî 41; HAAD XII, 103.

50 el-Ḥayevân I, 11.

51 el-Ḥayevân IV, 208-209.

52 el-Ḥayvân I, 145-146; el-Buḫalâ', 100 (1958 tabı).

mamalıdır. Yazar cümlelerden lüzumlu lafızları atıp kitabına matematiksel bir ifâde verecek olursa ona yüksek kültürlü kimselerden başka anlıyan bulunmaz. Nitekim Aristo, Öklîd ve Ebu'l-Ḥasan el-Aḫfaş (öl. 215 h.)'un kitaplarında olduğu gibi[54]. O, bu hususu göz önüne alarak okuyucuyu yormamak ve bıkıtmamak için en kısa cümleler arasında fikir notları, fıkralar, dokunaklı tenkitler sıkıştırmakla kendisini haklı göstiyor[55]. Hissiyatı ve ahâyiı ilâlbu, nükteli zekâsı ona en ciddî konuları kolayca basitleştirme imkânı veriyor (bk. *RAAD* XII, 45).

c) Değeri:

Arab kültürünün altın çağında yaşamış olan el-Câḥiẓ, bu kültürün en büyük mümessillerinden biri olmuştur. O, bu kültürün hem dinî, hem din ile alâkalı olmıyan (profane) tarafını işlemiştir. İslâm akılcılığının beşiği olan Basra'da doğup ve elde ettiği imkânlar onu büyük seküler dan biri yaptı. Dinî-siyasî sahadaki eserlerinde İslâm'ın ilk devirlerindeki dinî-siyasî meseleleri işlediği gibi, gayri dinî sahalarda yazdığı eserlerde eski İslâm kültürünü ve hümanizmasını inceledi. Kaybolanlara nisbetle ancak onda birini teşkil eden elimizdeki eserlerinden edindiğimiz intibaya göre onun değerini kısaca şöyle belirtebiliriz.:

Câḥiẓ, onu bir tarafa, insanın sınırlarını aşmadan tabiî hadiselere, eski tarihe, gerçek gibi nakledilmiş eski efsânevî kanâatlere dâir verileri tenkit süzgecinden geçirerek yeniden inceler ve bunların akla uygun çözüm yollarını arar. Nakledilen hâdiselerin şöhretlerinin ve sonuçlarının sağlamlığının kabul edilmeleri için kâfi delil teşkil etmediğini, bazan ehemmiyetsiz ve yanlış bir şeyin büyük şöhret kazanabileceğini söyler (*Ḥarec el-ensâr*, 117). Daha fazla nakledilen şeylerin muhteviyat bakımından psikolojik bir tenkide tâbi tutulması gerektiği kanâatindedir[56].

Bu kanâatlerinden ve şahsî tahsilinden dolayı muhaddisler tarafından itimâda şâyan sayılmaz[57]. İbn 'Asâkir (öl. 571 h. = 1176 m.) 'in bir kaydına göre ağzından rivâyete pek itimâd etmezdi[58]. Muhtelif şâirlerin şiirlerinin değerinden bahsederken şunları söyler: "Hatırımda şu kanâatte varımdır ki, bu şâirlerin çocukları babalarının şiirlerini iyi toplıyamazlar. Babalarının meziyetlerinin tesiri altında kalmışlardır. Kötü sözler söylemekten çekinmezsem âlimler hakkında Ebû 'Ubayda'nın ağzından işittiğim bazı şeyleri burada sana naklederdim"[59]. Câḥiẓ, bundan başka İslâm kültürünün teşekkül ettiği bu devrede, mevâlî müdâfii olduğu Arab mirasından ve eski Yunan ve Hint düşüncesinden faydalı gördüğü yerleri dindaşlarına tecrübe etmeyi düşündüğü kültür içine ilâve etmeye çalışmıştır. Dinin esaslarına temas etmeyen konu-

53 el-Ḥayevân I, 89-91.

54 el-Ḥayevân I, 93-94.

55 el-Beyân II, 36-61; Muaviye'ye ismet edilen bir hutbe; Taşvîḳ 'Alî fî taḫkîm... s. 451-5; Hakemeye meselesinde iki tarafın verilen kararı sadık kalmaklarına dâir tutulan zabıt (bk. el-Meşrik 1958, s. 416-491).

56 Târîḫ Bağdâd XII, 233; İbn 'Asâkir 312-313; Lisân el-mîzân IV, 355-356.

57 İbn 'Asâkir 312. Aynca bk. İrşâd XVI, 78.

58 Le Mélitou 136.

adaki onun bu sistematik güpheciliği maalesef daha eserski eserlerde ihmal edilmiştir. Bununla beraber pek nâdir daki olan Aristo gibi bilginleri daki tenkit etmekle beraber eserlerinde bazı yerlerinde akla mak olan rivâyetleri kabul ediyorum gibi kaydeder (bk. el-*Beyân* II, 146; 'Abdülmesîh b.'Amr b. Kays b. Hayyân'ın 50 sene yaşaması meselesi).

Câhiz'ın en çok dikkati çeken taraflarından biri de psikolojik tahlilleridir. Bu tahliller bilhassa küçük risalelerinde iyi işlenmiştir. O, insanların hareketleri üzerinde başkaları tarafından gösterilen kaçan pek çok taraflarını eserlerinde tesbit etmektedir. Bu görüşlerini dağınık toplu olarak müstakil bir eserde toplamış olsaydı, çok büyük bir psikolog olurdu. Hayvanlar ve insanlar üzerindeki tabiî muhitin tesiri üzerinde durur (bk. s. 15). Bu hususdaki determinizmini daha ileri götürerek ictimâî muhite de teşmil eder. "K. el-Kiyâde"de şartların olarak yetiştirilen bir idâreciyi ancak o tarbiye ve muameleyi temin edecek bir hayat yaşamasının mümkün olduğunu söyler (bk. *Fâhûrî*, 68-69). Umumiyetle, İslâm müelliflerinde görülen yaratıkları cemiyetin eserlerinde ihmali onda görülmez. Câhiz, yaşadığı cemiyeti günlük hayatına varıncaya kadar edebî eserlerinde anlatmıştır.

Her ne kadar el-Bağdâdî (öl. 429 h. = 1037 m.) tarafından onun Şu'ûbiyye taraftarı olduğu iddia edilmekte ise de (bk. *el-Fark* 162) her şeyden önce Abbâsî hayranı olduğu Arab kültürünün meşhur taraftarıdır[59]. Eserlerinde verdiği örnek insan tipleri hep Araplar'dandır. Şuraları unutmamak gerekir ki, hilâfetin kuvvetli müdâfii olduğu için eserlerinde elden geldiği kadar devletin müdâfaasında etkili olan diğer unsurları durdurmamaya ve fırsat düştükçe onları müdafaa etmeye çalışmıştır (*Mendâkib Cund el-hilâfa*, *Fadl el-câhiz* ve benzerlerinde olduğu gibi). İbn l-Cevzî (öl. 597 h. = 1200 m.)'nin de belirttiği gibi (bk. *Muntazam* 41b) eserleri onda mükemmel olmayanlar bulunmakla beraber, onun eserleri Mutezile, kelâm mezhepleri, eski Arab-Hint dinleri, Arab hükümdarları ve yaşadığı cemiyet hakkında pek çok şeyler öğretir (bk. *İrşâd* XVI, 76). Bazı eserlerindeki istitrâdlar tarih ve tefekkür tarihi bakımından çok ehemmiyetli olduğu için kitaplarının değerini düşürmez, artırır.

f) Şöhreti ve tesiri

Fıtrî yapısının çekingenliği ve münzevîliği ile Arab Edebiyatı'nda birçok hikâyeye konu olan Câhiz daha hayatında ilim şöhretinin zirvesine ulaşmıştı. Çağdaşı İbn Hilfân'a "Câhiz, seni perişan etti, onu niçin hicvetmiyorsun?" dediklerinde, Benim aklımdan eksikliğim mi var? Vallahi, sabahleyin aleyhinde bir risale yazıncaya kadar öğlenin Câhiz'e ulaşır" demiştir[60]. Bir beytinde "Ilacdan önce birçok insanlar ilerlemiş olsalar da ben yavaş yavaş yürüyerek onların hepsini geçtim"[61] der. Ebû Hayyân el-Tavhîdî (öl. 401h. = 1010m.)'nın Sîrâfî'den naklettiğine göre Şâhid b. Kurmul el-Horrânî (öl. 288 h. = 901 m.) şöyle demiştir:

"Üç büyük adama sahip olduklarını için Arab milletine gıpta ederim. Bunlardan birincisi siyâseti, dindarlığı ve adâleti ile 'Omar b. el-Hattâb. ikincisi dindarlığı, ahlâkı ve ilmi... ile Hasan el-Basrî, üçüncüsü ise mütekellimlerin hatibi..., edibi, mütekellimlerin hocası Câhiz'dir"[62].

İbn el-Mukaffa', Sahl b. Hârûn gibi mütefekkir ve ediplerin tesiri altında kalan, Nazzam, Şemâmeli b. Aşras, Ebû 'Ubayda, Asmaî, Medâînî, Ebû Zeyd, Ebu'l-Hasan el-Ahfeş gibi çok değerli hocalardan okuyan Câhiz, Ebû Hayyân el-Tevhîdî[63], İbn Kutayba (öl. 276 h. = 889 m.), el-Mubarrad (öl. 284 h.), Ebu'l-Kâsım Hasan b. Bişr el-Âmidî (öl. 371 h. = 987 m.), Muhammed b. Halef b. el-Marzubân (öl. 309 h. = 921 m.), el-Mâverdî (öl. 450 h. = 1058 m), el-Şa'âlibî (öl. 429 h. = 1038 m.) gibi bir çok hakikî ve mânevî talebeler yetiştirmiştir. Daha sonraları nisbeten unutularak bu asrın başlarına kadar asıl çirkinliği ile meşhur bir bedâvet hocası, taraftar toplayamamış bir Mutezile kolunun kurucusu, edep kitaplarını geliştirebilmek için istifâde edilecek malzemeleri toplayan bir antolojist müellifi olarak tanınmıştır.

2. ESERİN TENKİDİ ve HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

a) Adı ve konusu

Câhiz tarafından eski Arablar'ın, Türkler hakkındaki müsbet düşüncelerini derli toplu olarak göstermek maksadı ile kaleme alınmış olan bu eser başlıca iki kısma ayrılır. Müellif, kitabının asıl konusu teşkil eden "*Fasl fî el-Etrâk*" kısmını daha halife Mu'tasım'ın sağlığında kaleme almış, fakat bazı sebeplerden dolayı halifeye asıl takdim edememiştir. Müellif, sonradan eserinin başına hilâfet meselesinin muhtelif safhalarını, sıralarını bulmak maksadı ile yazdığı bir kısmı da ilâve ederek Fetih b. Hâkân'a takdim etmiştir. Eserin adı eski kaynaklarda ve yazma nüshalarında farklı olarak geçmektedir. Ayasofya, Damad İbrahim ve Paris nüshalarında "*Fasl fî el-Etrâk*" şeklinde başlık taşıdığı halde, Ramazan Hanînesi nüshasında "*Mendâkıb el-Turk ve 'amme Cund el-Hilâfa*" unvanı ile zikredilmektedir. Kitabı yazdıklarını hepsi bu ikinci şekli kabul etmişler, çalışmalarını bu başlık altında yayınlamışlardır. Bu kayıtlara mukabil el-*Fihrist* s. 42, *İrşâd* XVI, 107 vd., *Siyer a'lâm el-nubelâ*, yay. 141 a'da "k. *Mendâkıb Cund el-Hilâfa ve Fasl'il el-Etrâk*" başlığı ile zikredilmektedir. Bu şekil eserin muhtevîyatına daha uygun düştüğünden çalışmamızda bu isim altında yayınlamayı uygun bulduk. Buna göre s. 39-60 arası *Mendâkıb Cund el-Hilâfa* kaydına, s. 61-93 arası *Fasl'il el-Etrâk* kaydına uygun düşmektedir. Biraz sonra görüleceği gibi eserin muhtevîyatı da bu kanaati kuvvetlendirmektedir.

Kendisinin de ifâde ettiği gibi Câhiz bu eserinde, elden geldiği kadar diğer askerî sınıfları durdurmamaya ve onların aleyhinde bulunmamaya çalışmakla beraber ve-

59 *Beyân* III, 1-50 v.d. Nâbita 299-300; Mendâkıb el-Turk 100-102.
60 İrşâd XVI, 90.
61 Vefeyât III, 144.

62 İrşâd XVI, 98-99.
63 Ebû Hayyân el-Tevhîdî, Câhiz hakkında "Takrîz el-Câhiz" adında bir eser yazmış, Yâkût "İrşâd"da bu eserden istifâde etmiştir.

a bir şekilde Türkler'in diğer milletlere üstün oldukları taraflan belirtmek istemiştir (bk. s. 56-57, 61,93). Müellif, kitabında elden geldiği kadar tarafsız davranmış, kendi kanaatlerini ifşâ etmemeye çalışmış, sadece kaynaklarını naklodilmeleri ve edildiği bazı vakaları kaydetmekle yetinmiş ve Türkler hakkında verilecek hükmü okuyucuya bırakmıştır (s. 56-57). Eserin birinci kısmında o sırada ordada Türkler oyununa başlamakta olan cereyana sebep olmaya çalışılmaktadır. [illâfet Ordusu'nun muhtelif unsurları arasındaki yakınlıklar gösterilmektedir. Bunu] başarabilmek çok boyağı, eserin dahilerle kuvvetlendirilmeye çalışılmaktadır. Müellif [ikinci] kısmın muhaddimesinde Türkler'in de diğer insanlar gibi bazı eksikliklerinin bulunmasının tabii olduğunu, milletler ve insanlar hakkında verilecek hükmün onların iyiliklerinden veya kötülüklerinden birinin diğerine ağır basmasına göre olması gerektiğini, bundan dolayı Türkler hakkında verilecek hükmün de aynı şekilde olması lâzım geldiğini söylemektedir (bk. s. 61).

Her ne kadar bunları kitabın gelişi güzel bir şekilde kaleme alındığını, telifinde belli bir usûl takip edilmediğini ifâde ediyorlarsa da[64], şunu belirtmek gerekir ki, Câhiz bu nevi küçük meselelerde kanın harcına pek çıkmaz. Kanaatimizce de, kitaptaki bu düzensizlik elimizdeki nüshaların müntehap olup eserin tamamının ortada bulunmamasından ileri gelir.

Câhiz, kitabını oldukça güç edebî bir üslûpla yazmış, okuyucunun kafasında ne etmesini istediği bazı fikirleri müteaddit kalıplar ve ifâdelerle tekrarlamıştır. Bu hususiyet kitaba, bize göre Türkçede ifâdesi güç olan canlı bir üslûp veriyor. Bundan dolayı tercüme esnasında bu gibi yerlerde mümkün mertebe serbest hareket edilmiştir. Müellif mevzu ilerledikçe fikrî düşüncesini Arab şiirinden ve atalarından işittiği sözleri destekleyici misallerle vermektedir. Bazan kendi sözlerinden vecize şeklinde cümleler de kullanır. İki bölüm hâlindeki eserin her bölümü besmele ve muhaddimelere sahiptir. Buna göre eserin içindekiler şu şekilde gösterilebilir:

I. MANÂḲİB CUND el-ḪİLÂFA. Bu bölüm ikiye ayrılır.

1. kısım: s. 39-55

s. 39-47, muhaddime.

s. 47, eserin birinci bölümünün yazılmasına sebep olan hadise, Fetḥ b. Ḫâḳân'ın meclisinde konuşan, hilâfet ordusunun çeşitli kısımlarını birbirinden ayrı unsurlar olarak gösteren, diğerlerinin üstünlüklerinden bahseden [illegible] şahsın sözlerinin başlangıcı.

s. 47-55, bu şahsa karşı Fetḥ b. Ḫâḳân'ın tutumu, Hilâfet Ordusu'nu teşkil eden Horasanlılar'ın, Türkler'in, Mevâlî'nin (Les Clients), Arablar'ın, Ebnâ'nın başka unsurlardan ayrı saydan sayılabileceklerinin, Peygamber'e ve halifeye yakınlık sırasından hepsinin müsâvî şerefe sahip olduklarının ispat edilmeye çalışılması. Bu kısım Fetḥ'in ifâdesidir.

64 Sarrazat, Histoire des Arabes, Paris 1946, s. 7.

s. 55-55, Türkler'den başka hilâfet ordusunun başka unsurlarının menkıbeleri. Bu kısım Fetḥ'in muarızı olan şahsın ifâdesidir.

s. 45-94, Horasanlılar'ın menkıbeleri.

s. 49-51, Arablar'ın menkıbeleri.

s. 51-53, Mevâlî'nin menkıbeleri.

s. 53-55, Ebnâ'nın menkıbeleri.

2. Bundan önceki bölüme ilâve olarak yazılan bu kısımda bazı sebeplerden dolayı hilâfet ordusunun unsurları arasında yakınlıklar olduğu ifâde edilmekte, bu hususta tarihten ve Kur'ân'dan deliller verilmeye çalışılmaktadır. Besmele ve muhaddimeye sahip olan ve Câhiz'in ifâdesine dayanan bu delillerin bir kısmı, bu gün bizim için bir kıymet ifâde etmezler (bk. s. 56-60).

II. FAẒÂ'IL el-ETRÂK. Kitabın asıl maksadını teşkil eden bu kısımda, eski Arablar'dan meşhur kimselerin Türkler'in faziletleri hakkındaki sözleri naklodilmektedir.

s. 61-64, muhaddime.

s. 64-72, Ḥumayd b. 'Abd al-Ḥamîd'in sözleri. Burada, Türkler'le Hâricîler'in ve Hilâfet Ordusu'nun diğer unsurlarının askerî kabiliyetleri mukayese edilir. Neticelerine nazaran Türkler'in bu sahadaki üstünlükleri belirtilir.

s. 66'daki el-Ḳâsim b. Sayyar'dan nakledilen kısımda ise Hâricîler'in halk üzerindeki tesirlerini gösteren birkaç beyt nakledilir.

s. 72'deki Ebu'l-Batt'tan nakledilen kısımda Türkler'in askerî kabiliyetlerinden bahsedilir.

s. 72-74'deki Sa'îd b. 'Uḳbe b. Selm al-Horâsânî'den nakledilen kısımda Türkler'in askerî kabiliyetleri anlatılır.

s. 74-75'deki Yezîd b. Mezyed'den nakledilen kısımda Türkler'in sosyyetesinden ve askerî kabiliyetlerinden bazı noktalara temas edilir.

s. 75-76'daki Şemâme b. Aşres'den yapılan nakilde Türkler'in sosyyetesinden ve askerî kabiliyetlerinden söz edilir.

s. 76-83'deki müellifin şahsî kanaatlerine dayanan kısımda Türkler'in sosyyetesinden, diğer milletlere nazaran üstün oldukları taraflardan, vatanlarına düşkünlüklerinden bahsedilir.

s. 83-84'de Türkler'in Adnânîler'e ve Ḳaḥṭânîler'e karşı verdikleri cevaplara temas edilir. Bu parça eserin birinci kısmı ile alâkalı olmalıdır.

s. 84-86'daki Hayşem b. 'Adiyy'den yapılan nakilde Türkler'in menşeleri ve kahramanlıkları hakkında Eski Arablar'dan yapılan nakiller mevcuttur.

s. 86-89'daki İbrâhîm b. el-Sindî'den Cuneyd b.'Abd el-Raḥmân ile Ḫâḳân

...sında cereyan eden konuşmaya dâir yapılan nakilde Türkler'in meziyyet ve ahlâkından mühim bazı noktalar belirtilir.

s. 89-90'daki müellife ait ifâdede Türkler'in meziyyetlerinden bahsedilir.

s. 90-91'deki Cahm b. Şafvân'dan yapılan nakilde Türk ırkına dışarıdan gelen saldırılardan, Türkler'in kahramanlığından nakiller yapılır.

s. 91-92'deki el-Fazl b. Rauh'dan yapılan nakilde Türkler'in kahramanlığı ve meziyyeti belirtilir.

s. 92-93'deki Şamlıca'dan yapılan nakilde Türkler'in meziyyetinden,

s. 56-57, 61,93'de eserin tahlîli esnasında takip edilen metottan bahsedilir.

b) Eserin tabıları

b_1 Bu eser ilk defa Van Vloten tarafından 1903 yılında Leyden'de *Tria Opuscula* (Salâş *Resâ'il*) s. 1-56'da neşredilmiştir. Nâşir, bu neşrinde A, B, C rumuzları ile gösterdiği üç nüshadan istifâde etmiştir. Çalışmamın esnasında edindiğim kanâatlere göre bunlardan A Damad İbrahim nr. 949'daki nüshaya, B Ayasofya nr. 4159'daki nüshaya, C Br. Museum Suppl. nr. 1129, 7'deki nüshaya tekâbül etmektedir. Fakat, an Vloten bu neşri tamamlayamadan vefat etmiş, çalışmayı De Goeje tamamlamıştır. Onun bazı mühim bir önsöz ilâve ederek neşretmiştir. Bu neşir eldeki en fikmal olmasıyla beraber metinde epeyce yanlış bulunmaktadır. Ayrıca, ıştırak meseleler arasında pek nâdiri hakkında aydınlatıcı izâhat verilebilmiştir.

b_2 Mubarred'in *el-Kâmil*'inin 1323-1324 yıllarında Kahire'de yapılan neşrinin hâmişinde tabedilen Câhiz'ın risâleleri arasındaki neşri (bk. I, 166-275). Bu neşir Van Vloten neşrine nazaran daha az değerlidir.

b_3 Sâbî tarafından 1325 yılında Kahire'de neşredilen Câhiz'ın risâleleri arasında ilk defa ikinci defa neşredilmiştir (bk. s. 2-53). Bu neşir yapılırken hem Van Vloten, ve de bundan önceki neşirden istifâde edilmiştir. Van Vloten neşrindeki nüsha rklarının atılmasına karşılık metinde bazı tashihler yapılmış, bir kısım müşkil ibarelerin şekli verilmiştir.

b_4 Eserin en son ve mükemmel şekli 'Abd el-Selâm M Hârûn tarafından 1964 yılında, Kahire'de, *Resâ'il el-Câhiz* I,5-86'da neşredilmiştir. Nâşir bu çalışmasında esasî İbrahim nüshasını esas alarak Br. Museum nüshasından, daha önceki tabirden, ع işâreti ile gösterdiği bazı nüshalardan istifâde etmiştir. Bu neşir daha evvelkine nisbetle daha mükemmel olmakla beraber hazırlanmasında tenkitli neşir ıdâlelerine riâyet edilmemiş, metinde halledilmesi gereken meselelerin çoğu ihmâl lmıştır. Ayrıca, nâşir çalışması esnasında, bize göre eserin en mükemmel nüshası an Emanet Hazinesi nr. 1358'deki yazmasından faydalanmamıştır. Bu sebepler layısıyle metinde epeyce hata bulunmaktadır.

c) Tercümeleri ve üzerinde yapılan çalışmalar

c_1. Eser ilk defa C.T. Walker tarafından tam olarak ingilizceye tercüme edilmeş, bu tercüme *JRAS*, 1925, s. 63-97'de makale hâlinde neşredilmiştir. Mütercim bu çalışması esnasında bazı müşkil yerleri halletmeye çalışmıştır.

c_2. O. Rescher tarafından *Orientalistische Mitteilen*, İstanbul 1925, I, 107-179'da eserin muhtasar almanca tercümesi neşredilmiştir. Mütercim bu çalışmasında ingilizce tercümesinden ve daha önceki Mısır neşirlerinden istifâde etmiştir. Yaptığımız bu çalışma esnasında bu tercümeden faydalanılmıştır.

c_3. Eserin kısa ve müntehab türkçe bir tercümesi M. Şerafeddin (Yaltkaya) tarafından *Türk Yurdu*, seri I, cilt V, 894-900, 932-936, 988-991 'de neşredilmiştir. Yaltkaya bu tercümesinde Van Vloten neşrinin 15 sahife kadarlık bir kısmını çevirmiştir. Diğer kısımları ve bu arada müşkil yerleri atlamıştır. Bu tercüme tahrîf edilerek daha sonraları Osman Fevzi Olcay tarafından 1939'da neşredilmiştir.

c_4. Bunlardan başka kitabın Kazak İlimler Akademisi tarafından *Tarih-Arheologie-Etnografya, Tarıdi, Arkeologie* I, 227-252 (Almaata 1956)'da muhtasar bir kırgızca tercümesi daha neşredilmiştir.

Ayrıca, Nafiz Danışman, *Kelâm Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Câhiz* s. 147-157'de; O. Pinto, *RSO* XIII, 133-149'da; O. Rescher, *Kerpic* s. 207-210'da; O. Rescher, *Abriss* II, 286-287'de; O. Rescher, *Mond Orientul* 1925, s. 134'de *Melanges Beyrut* V, 529'da. GAL S. I, 343'de; Sauvaget, *Historiens Arabes* s. 7-10'da; F. Gabrieli, *R. di al-Câhiz sir Turchi in Seresti in onore di C. Furlani*, *RSO* XXXII, 477-483'de, Ch. Pellat, *Arabica* 1956 s. 177, nr. 169'da eserden kısmî tercümeler ve hakkında bahisler bulunmaktadır.

Çalışmamızda takip edilen metod:

Bu çalışma iki kısma ayrılır:

a) Metnin hazırlanması. Çalışmamızın mihverini bu kısım teşkil etmiştir. Önceleri sadece kitabın tercümesi ile yetinmek istiyorduk. Tercüme esnasında metin ivice hazırlanmadan girişilecek bir tercümenin yarım ve bir çok yerlerinin muğlak kalacağına kanâat getirdik. Bu sebeple metnin hazırlanmasına girişildi. Metin çalışmasında Van Vloten nüshasından (V), Damad İbrahim nüshasından (A), Ayasofya nüshasından (B), Emanet Hazinesindeki nüshadan (C)[65], Paris, Bibliotheque National nüshasından[66] (P) istifâde edilmiştir. Bu nüshalar içinde bize göre en mükemmeli olarak kabul edebileceğimiz Emanet Hazinesi nüshasından şimdiye kadar hiç istifâde edilmemiştir. Nüsha farklarının tesbiti esnasında bu husus göz önünde tutulmuş, bu nüshanın kaydı daha tercihe şayan görülmüştür. A nüshası da aynı bir nüshadan gelmektedir. B ve P nüshaları ise birçok bakımlardan aynı özellikleri taşımaları dolayısıyle tek bir nüshadan geldikleri intibaını vermektedirler.

---

65 İstanbul nüshalarına tavsîfi için bk. Şarkiyat Mecmuası VI, 120, 124-125.

66 Paris nüshası için bk. G. Vajda, İndex General des Manuscrits Arabes Musulmans de la Bibliotheque Nationale de Paris, Paris 1953, s. 333.

Ayrıca, eserdeki meseleler elden geldiği kadar açıklanmaya çalışılmış, metinde ihtilafların haricinde de bazı tashihler yapılmıştır. Metinde ve tercümede eksiklik olduğunu zannettiğimiz yerlerde [ ] işareti konmuştur. Bazı yerlerde ise manâ çok açık değildir. Tercümede bu kısımlar (?) işareti ile gösterilmiştir (bk. s. 49, 65, 6, 77, 79, 90, 92). Yapılan bu çalışma, sonradan elimize geçen 'Abd el-Selâm M. Hârûn neşri ile de mukabele edilmiş, bazı noktalar bu neşre göre düzeltilmiştir.

b) Metnin tercümesi. Tercümede metnin manâsı ile ilgili noktaların tercümesi de verilmiştir. Kelimelerin lügat manâlarının açıklaması verilmemiş, sadece kabul olunan manâsının tercümesi ile yetinilmiştir. Bu tabiîdir ki sadece tercüme neşredildiğinden dolayı eser hakkında uzun kanâat sahibi olmak isteyenlerin metin ile mukabele yapmanın bulacaklarının ümit ederiz.[67]

3. FATH B. ḪĀḲĀN

Ebû Muhammed el-Fatḥ b. Ḫâḳân b. Aḥmed b. Ğurğûc[68] el-Türkî. Türk hükümdarlar ailesinden ve halife Mu'tasım'ın yakın adamlarından Ḫâḳân b. Aḥmed' oğludur. Pek küçük iken babası vasıtasıyle Mu'tasım ve oğlu Mutavakkil ile alâka kurmuş, çocukluğu ve hayatı dâima Mutavakkil ile beraber geçmiştir (İbn 'Asâkir III, 320 a, *İrşâd* XVI, 175, *Yâḳût* II, 246). Mutavakkil ile aralarındaki samimiyet derecesine varmıştı ki, onun tarafından herkesten daha çok seviliyordu[69]. Fatḥ, sırasıyle Mu'tasım, Vâsiḳ, Mutavakkil devirlerinde çeşitli hizmetlerde bulunmuştur. Öyle, hicrî 236 yılında onun Mutavakkil'in istihbarat işleri ile meşgul olduğunu görüyoruz[70]. Sonraları, Mutavakkil'in hilâfeti devrinde ona vezirlik de etmiştir[71]. O sırada bir müddet Şam vâlisi sıfatıyle halife ile beraber Dımaşḳ'a gitmiş, fakat bilâhare halife tarafından Kitâbe 'Tigin (?) (كتبه تكين) Dımaşḳ'da ona vekil olarak bırakılıp, kendisi halife ile birlikte Samarrâ'ya dönmüştür[72].

Fatḥ, kardeşinin oğlu 'Ubeydullâh b. Yaḥyâ ile birlikte, Mutavakkil'in saltanatının son senelerinde halife üzerinde mânevî baskıda bulunmuşlar, fail olarak devlet idâresini ellerine almışlardır. Onlar, halife Mutavakkil'in büyük oğlu Muntaṣir'a mukabil ikinci oğlu Mu'tezz'in veliahd olmasını istiyorlardı. Ayrıca, devlet idâresindeki nüfuzlu kimseler bunların entrikaları ile idâreden uzaklaştırılmıyorlardı. Böylece, hem bu hem bu iktidârdaki kendi akıbetlerini kendilerini tehlikeye düşürmüş oldular. Nihâyet halife, Türk mandalılardan Vaṣîf'in İşfahân ve Medîne (İran Azerbaycan'ında bir mıntıka)'-

67 Bazı tahrik sebepleri dolayısıyle kitâbî bazı mütalâalarımı hemşire vermek mümkün olmamıştır.

68 Ṭabarî III, 1617-18, 9r Anm.

69 al-Fihrist 175; İbn 'Asâkir 320 b-321 a; İrşâd XVI, 175.

70 Ṭabarî III, 1406.

71 İrşâd XVI, 178-179, 185-186, 189-193; Fevât II, 246, 247

72 İbn 'Asâkir VIII, 320 a; İrşâd XVI, 176; Fevât II, 246.

daki mallarının müsâderesini emredince[73], Vaṣîf, Muntaṣir, Müsâ, Bâğır gibi kumandanlar bir komplo hazırlayarak hicrî 247 Şevvâl (Kânun I, 861 m.)'inde bir gece halifenin el-Mutavakkiliyye'deki sarayına girerek onu ve Fatḥ'ı öldürdüler[74]. Yanlarında şâir el-Buḥturî (öl. 284h.) vardı[75]. Fatḥ bu sırada halifenin tuğracısı idi[76].

Fatḥ şâir, kâtib, edîbdi ve zeki bir kimse idi[77]. Şiirleri Ebû Zekeriyyâ Yaḥyâ b. Ḥakîm el-Aslamî (öl. 250 h. lerde)' Ebû'l-'Abbâs el-Mubarrad, Aḥmed b. Yezîd el-Mu'addib tarafından rivâyet edilmişlerdir[78]. Fatḥ'ın Alî b. Yaḥyâ el-Muneccim (öl. 257 h.) tarafından kurulmuş olan çok kıymetli ve büyük bir kütüphanesi vardı. Arab fazılları, Basra ve Kûfe âlimleri bu kütüphaneye devam edip onlara istifâde ederlerdi[79]. Onun okumaya düşkünlüğü pek fazla idi. Halîfenin meclislerinde dahi fırsat buldukça kitap okurdu[80]. Ebû Hiffân (öl. 257 h.) şöyle demiştir:

"Üç kişiden daha fazla hiçbir kimsenin kitapları ve ilmi çok sevdiğini görmedim. Bunlar, el-Câhiz, el-Fatḥ b. Ḫâḳân ve İsmâ'îl b. İshâḳ es-Sâdî (öl. 262 h.)'dir. Câhiz, eline bir kitap geçince mutlaka onu bitirirdi. O kadar ki, kitapçıların dükkânlarını kiralar, kitap okumak için oralarda kalırdı. Fatḥ b. Ḫâḳân ise Mütevekkil'in meclisinde bulunur, halife bir iş için meclisten kalkınca hemen bir kitap çıkarıp okumaya başlardı. Hattâ bazan dahi kitap okurdu. İsmâ'îl b. İshâḳ'a gelince ne zaman yanına girdimse, onu ya bir kitap okurken veya bir kitabı karıştırırken gördüm"[81]. Fatḥ'ın eserleri şunlardır:

1- *K. al-Buzât*, bu eseri Ibn'a el-Bâğî diye tanınan Muhammed b. 'Abd Rabbih adında biri yazmış, fakat Fatḥ'a nisbet edilmiştir[82].

2- *K. Ikrâh al-muḥibb*[83].

3- *K. al-Sayd wa'l-cevârih*[84].

4- *K. al-Rawz wa'l-nahr*[85].

73 İbn 'Asâkir VIII, 40-41; Wof II, 360 v.A. 1A. mezkûr.

74 al-Fihrist 175; İbn 'Asâkir VIII, 321 a; İrşâd XVI, 174, 175; Fevât II 246.

75 İbn 'Asâkir VIII, 321 a; İrşâd XVI, 179; Fevât II, 247

76 İbn 'Asâkir VIII 320 a. İrşâd XVI, 175.

77 al-Fihrist 175; İbn 'Asâkir VIII, 320 a; İrşâd XVI, 174, 178 Fevât II 246. Şiirleri için bk. İbn 'Asâkir VIII, 320 b-321 b; İrşâd XVI, 176-179, 183-186; Fevât II 247-248.

78 İbn 'Asâkir VIII, 320 b; İrşâd XVI, 175.

79 al-Fihrist 175; İrşâd XVI, 174; Fevât II 246

80 Fevât II, 247

81 al-Fihrist 175 İrşâd XVI, 174; İbn 'Asâkir VIII, 320 b.

82 al-Fihrist 175 İrşâd XVI, 176-178; Fevât II 247.

83 al Fihrist 176

84 al Fihrist 176; İrşâd XVI, 178; Fevât II, 247

85 al-Fihrist 176. Câhiz ile al-Fatḥ b. Ḫâḳân arasındaki münâsebetler için ayrıca bk. JRAS 1913, s. 491-497

4. İSLÂM MUHİTİNDEKİ İLK TÜRKLER HAKKINDA KISA BİR MÜLÂHAZA

Kaynakların bize bildirdiği gibi, daha Câhiliye devrinde Arablar Türkler'i pek a dahi olsa tanıyorlardı (bk. *Türkiyat Mecmuası*, aynı sayı). Fakat Arablar'ın Türk'le doğrudan doğruya temasa geçmeleri İran'ın Arablar tarafından ortadan kaldırılmasından sonra, Halîfe Ömer'in son senelerinde vukubulmuştur. Bunlar Horasan Türkleriydi. İslâmın doğduğu sıralarda Horasan ve Mâ Vera'l-Nehr'de Türkler'in bulunduğu, yapılan muhtelif araştırmalarla iyice aydınlanmıştır[86]. Câhiz da, bu sırada Horasan Türkleri'nden bahsetmektedir (bk. s. 42-43). Yine bu sıradaki açık bir kayda göre bu sırada Horasan'da, Türkler'in bulunduğu eski Arablar tarafından kabul olunmakta idi[87].

Burada belirtmek istenilen husus Türkler'in İslâm âlemında bu sırayı yerleştirme sebep olacak şekilde müessir bir kuvvet olmalarının başlangıcından beri ehemmiyetli olmuştur.

Kaynaklarımız bize göre Türkler, aralarında ilk önce İslâmiyeti kabul edenler kölelar ve mevâlîlerdir. Şöyle ki, Arablar fethettikleri memleketlerde yerli halktan müslim ve müşrik kuvvetleri teşkil ederlerdi[88]. Taberî'nin ifâdesine göre 'Ubeydullâh b. Ziyâd sene 54 (674 m.) yılında Buhârâ'yı fethettikten sonra, Basra vâlîliğine tâyin edildiğinde, yanında yerli ahâlîden 2000 kişi görünmüştür[89]. Bunların arasında Türkler de bulunmakta idi. Bundan biraz sonra, hicrî 60 yılı olaylarından bahsedilirken Horâsân'da 'Abdullâh b. Ziyâd'ın Hâşid el-Türkî adında bir mevlâsından bahsedilmektedir[90]. İslâm ordularında Türkler'in daha büyük rol oynamaları Emevîler'in sonlarına doğru, Nasr b. Sayyâr'ın Horâsân vâlîliği devrine rastlar. Nasr b. Seyyâr'ın sene 121 (740-741 m.) yılında Fergana hükümdarı ile yaptığı sulh müzakerelerinde tercümanların müşrik Türk prenslerinden Sulaymân b. Şâh idi[91].

Abbâsî hareketinin belli başlı adamlarından bazıları Türkler'dendi. Meselâ, bâ Muslim'in en sadık ve itibarlı adamları arasında Tarhân el-Cammâl adında zât geçmektedir[92]. Meşhur Şâfiî âlimlerinin eskisi Muhammed b. Şâfi de Abbâsî dâîleri arasında zikredilmektedir. Muhammed, Ebû Muslim'in ordularında kumandanlık yapmış, hattâ 132-133'de Musul, 134-135 yıllarında ise Azerbaycân vâlîliklerinde bulunmuştur[93]. Bu hususun diğer delili de -aşağıda görüleceği gibi- 'Abbâsîler'in devirlerinde devlet hizmetinde Türkler'den büyük memurların görülmesidir.

86 Selçuklular dan Evvel Ortaşarkta Türkler, Belleten, cilt X, sayı 37, s. 97-131; tahkikler için Mecmua: İslâm Tetkikleri Dergisi IV, 36-44.

87 Mesâlik el-Türk, 100: ... وغيرها من القرى ...

88 Gibb 33.

89 Taberî II, 190; Gibb 38.

90 Taberî II, 268.

91 Taberî II, 1695-1696; Gibb 75.

92 Taberî II, 1950, 129 senesi olayları.

93 Taberî III, 39-40, 47, 51, 54, A 53.

Meselâ, hicrî 137 yılı olayları arasında Hamadân vâlîsi ve Huzâ'a kabîlesinin mevlâsı Zahayr b. el-Türkî'den bahsedilmektedir[94]. Ayrıca, 145 hicrî yılında Bağdad'ın inşâsı için yapılan hazırlıkları bize Hammâd el-Türkî haber vermektedir[95]. Bundan başka, halîfe Mahdî devrindeki büyük kumandanlar arasında Mübârek el-Türkî'yi görmekteyiz[96]. Bu kumandan Kazvîn yakınında bir kale yaptırıp buraya kendi mevâlîsini yerleştirmiş, bundan dolayı buranın "Medînat el-Mübârak" denmiştir[97].

Bu kayıtların gösterdiği gibi halîfe el-Mansûr (öl. 158 h.=775 m.) devrinde Türkler'in İslâm âlemine resmî şekilde nüfûz etmelerinin başlangıcı olarak kabul etmek gerekiyor. Nitekim, Şâfiî (öl. 335 h. = 947 m.)'nin Câhiz'dan naklîne göre Türkler'i büyük devlet hizmetlerinde kullanan ilk halîfe Mansûr'dur[98]:

أخبرنا أبو أحمد عن الصولي قال حدثنا يموت بن المزرع قال حدثنا العباس قال أوّل من اتخذ الأتراك المشورة اتخذ خنادا التركي ثم اتخذ المهدي مباركا التركي وتوليا التركي وهو الذي قتل الوليد بن طريف الخارجي مع يزيد بن مزيد

Hârûn el-Reşîd devrinde ise halîfenin muhâfız taburunun bir kısmı Türkler'den idi. İbn 'Abd Rabbih, bu hususta bize şöyle bir nakilde bulunur: "Hârûn el-Reşîd'e Hindli elçiler hediyelerle birlikte geldiklerinde, halîfe Türkler'e teşkilâtlı bir şekilde saf olmalarını emr etti. Onlar yolun iki tarafına iki saf halinde durdular. Zırhlarını giymişler, gözlerinden başka hiçbir tarafları görülmüyordu."[99]

Hicrî 170 senesinde Hârûn el-Reşîd'in kumandanlarından Ebu'l-Feres el-Türkî tarafından Tarsus şehri tekrar inşâ edilmiş oraya Türkler'den ve diğer müslimlerden müstahsıllar yerleştirilmiştir[100]. Bundan sonra, Me'mûn ve Mu'tasım devirlerinde ise Türkler hilâfet ordusunun en mühim kısmını teşkil etmişlerdir. Bunlar arasından birçok kumandanlar ve devlet adamları çıkmıştır[101].

Abbâsîler'in başlarında İslâm kültür hareketine askerî sahada olduğu gibi Türkler de iştirak etmişlerdir. Bu devirde yetişen bazı Türk âlimler İslâm âleminde büyük şöhret yapmışlardır. Bunlardan birkaçı şunlardır:

1- Ebu'l-Mu'temir Sulaymân b. Tarhân el-Taymî el-Basrî, kaynakların ifâde ettikleri gibi Tâbi'în'den, ilk nesle ve Mağâzî âlimlerindendir. Bahsi, Hanû Murra'nın mukâtib bir kölesiydi. Kendisinin Hanû Teym'e nisbeti ise onlar arasında yaşa-

94 Taberî II, 1916.

95 Taberî III, 276.

96 Taberî III, 381 sene 158.

97 Yakût el-Buldân s. 825; Hamdullâh el-Mustevfî, Nuzhat el-Kulûb, Tahran 1336 (nşr. Dabîrsiyâkî), s. 62.

98 el-'Askerî, el-Evâ'il, Nakkoğlu Ali Paşa nr. 580 (vrp. 128 a-b). Ayrıca bk. el-Kalkaşendî, Ma'âsir el-İnâfe, nşr. 'Abdussattâr Ahmed Farrâc, Küveyt 1964, III, 347; Huyûtî el-Yemânî el-Ma'lûf ve'l-Mevâlî, Hizan Hoşir Ağa nr. 500 (vrp. 23 b); Şa'alibî, Lata'if el-ma'ârif, Kahire 1960, s. 20; İbn Dakîka s. 205.

99 el-'Iklâd II, 203.

100 Taberî III, 604.

101 Bu hususta bk. Taberî Târîhi: Hakkı Dursun Yıldız, Mu'tasım Devri (Doktora tezi), s. 121-129.

mından dolayıdır. Şâ'ir ve mütemayil ve dindâr bir kimse idi. Zamanında Basra'nın en büyük âlimlerinden sayılırdı[102]. Hicrî 143 senesinde Basra'da ölmüştür[103].

2– Ebû 'Abdurrahmân 'Abdullâh b. el-Mubârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Marvezî el-Turkî, Benî Hanzala mevâlîlerinden olup babası Türk, anası Harezmlidir. Müfessir, hadisçi, tarihçi, fakîh, nahvî, lügatçı ve sofî bir kimse olup ilim talebi ile muhtelif seyâhatler yapmıştır. Hicrî 181 (798 m.) Hanasan'ında hac dönüşü 'Avâsım'da ölmüştür. Doğumu ise 118 h. (736 m.) senesindedir.

İbn el-Mübârek pek çok eser yazmıştır. Bunlar arasında bazıları şunlardır: *el-Zuhd* (mevcut), *k. el-Sunan fî'l-fıkh*, *k. el-Tefsîr*, *k. el-Târîh*, *k. el-Birr ve'l-sıla*, *el-Rakâ'ık* (mevcut) v.s. dir[104].

3– Ebû Muhammed Ma'mer b. Süleymân b. Tarhân el-Teymî, yukarıda bahsedilen Süleymân b. Tarhân'ın oğludur. Zamanında Basra'nın büyük hadis âlimlerindendi. Başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere birçok kimseden ondan hadis okumuşlardır. Babası gibi tarih ile de uğraşmış, bu sahada *k. el-Meğâzî* adında bir eser yazmıştır. Hicrî 106-107 (724-803m.) tarihleri arasında yaşamıştır[105].

4– Ebû İshâk İbrâhîm b. el-'Abbâs b. Muhammed b. Şâl Tîgîn, aslen Horasan Türkleri'nden olup dedesi Muhammed, Abbasî Devleti'nin ileri gelenlerinden ve ilk büyük devlet adamlarından biridir[106]. İbrahim, Bağdad'da yetişmiş, emin ile Me'mun, Vâsık ve Mutavekkil devirlerinde muhtelif divân kâtipliklerinde bulunmuştur. Bu zamanda Câhiz'ı kendine edebî örnek alanlar arasında idi. Câhiz, bu sebeple *K. el-Zer' ve'l-nahl ...*'i ona takdim etmiştir. Yine, bir müddet Câhiz'ın onu Divân el-Resâ'il'de vekâlet ettiğini bilmekteyiz (bk. s. 12). Hicrî 176 (792 m.) yılında doğup 243 (857m.) yılında Divân el-siyâ've'l-nafakât başkanı iken Semarrâ'da ölmüştür.

Şâir Di'bil el-Huzâ'î (öl. 247 h.) ve Yâkût tarafından şiirleri takdir edilmiştir. Mu'tezilî, "Kâtipler arasında ondan daha büyük şâir gelmemiştir." dem. *Divân al-mudâ'il*, *Divân al-şi'r*, *k. al-Duvele*, *k. al-'Işr*, *k. al-Tabîh* gibi mühim eserler yazmış ise de bu gün bunlardan hiç biri elimizde yoktur[107].

Yine, bu devirde Türkler arasında, Şâ'ir âlimlerde olduğu gibi, Hükkâm âlimlerden de, meyden ve sohbetler muhitinde değerli hikmetler yetişmiştir. Bunlardan el-Fetih

102 Tahzîbu Tahzîb IV, 262; el-Nasrâr Nay at al-tadvin al-târîhî Kahire, s. 56-60.

103 Tahzîb el-tahzîb IV, 261-264; İbn Sa'd VII², 485-488, VII/2, 89; Buhârî, Târîh, Haydarabad 1365, II/1, 22-23; el-Ma'rifet 206, 340, 358, 364; İbn Ebî Hâtim, el-Cerh II,1, 134-135, Mısır, İ'lâm 86; Taberî, index s. 256.

104 s. Fihrist I 333; Hediyyet el-ârifîn VIII, 162-190; Târîh Bağdad X, 151-164; Tezkiret el-huffâz I 253-257; el-Nevevî, Tahzîb el-esmâ ve'l-lugât, Kahire I, 285-287; Kevâkib el-sevâ'ir 84-89; Canderî, Tercüme 21, Cal. 6, 1, 256.

105 İbn Sa'd VII/2, 45; el-Cerh ve't-ta'dîl IV 1, 402; Tehzîb el-tehzîb X, 227-228; Aynî, Şerh a'yâni el-'Inâye, Kahire 1364 III 84; Tezkiret el-huffâz I, 245.

106 Bu husus Abbasî hareketine Türklerin de iştirak ettiklerini gösteren başka bir delildir.

107 Mürûc II, 299-301; el-Fihrist I, 122; el-Agânî X, 43-66; İrşâd I, 184-196; Vefeyât 25-29; Ümerâ s. haşiye, Kahire 1937, 244-277; Mir'ât el-cenân II, 142-144; el-Vâfî V, 41-42.

ve 'Ubeydullâh'dan yukarıda bahsettik (bk. s. 26-27). Bu sırada veya daha önce yetişen Türk tarihçiler arasında şunlar da vardır: Beşşâr el-Türkî el-Râvî (bk. Taberî III, 563), Tarhân el-Râvî (bk. Taberî II, 1054), Şabbâh b. Hâkân el-Râvî el-Teymî (bk. Taberî III, 419).

5. ESKİ ARAB KAYNAKLARINDA TÜRKLER'İN SEÇİYESİNDEN VE YAŞAYIŞINDAN BAHSEDEN İLK ESERLER.

Türkler'den bahseden en eski arapça kaynaklar hadis kitaplarıdır. Bu kitaplarda, pek tesâdüfî dahi olsa, Arablar'ın Türkler hakkındaki kanâatlarını aksettiren epeyce malûmata rastlamaktayız (bk. *Türkiyat Mecmuası*, sayı yok). Bu hadislere bazı divanlardaki beyitleri ve coğrafya, tarih, edebiyat kitaplarındaki nakilleri de ilâve edebiliriz (bk. aynı yer). Fakat, çalışmamızın konusu olan eser gibi asıl Türkler'i konu olarak alan eserler oldukça azdır. Bunlardan bu gün elimizde olanları şöylece sıralayabiliriz:

1– Ahmed b. Fadlân b. el-'Abbâs b. Râşid b. Hammâd tarafından hicrî 309-310 (921-922m.) senelerinde 'Abbasî halîfesi Muktedir'in müslümanlığı kabul eden Bulgar Hâkânı'na gönderdiği elçi sıfatıyle gittiği sırada, bu seferi sırasında gördüklerini ve başından geçenleri anlattığı "*el-Risâle*" adındaki eseri. Bu eser 1923 senesinde Z.V. Togan tarafından Meşhed Kütüphanesi'nde bulunup yine onun tarafından 1939 yılında Leipzig'de almanca tercümesiyle birlikte neşredilmiştir. Bu kitap yine aynı sene içinde (sırasıyla olarak) Ruslar tarafından Leningrad'da basılmıştır (İA, maddesi).

Eserin türkçe tercümesi Dr. Lütfi Doğan tarafından *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 1954, sayı I-II, s. 59-80'de neşredilmiştir. Bu tercümede Z. V. Togan neşri esas alınmıştır. Fransızca tercümesi ise ilâveli ve hasen fazla tafsilata kaçan notlarla birlikte M. Canard tarafından "*La Relation du Voyage d'Ibn Fadlân Chez les Bulgares de la Volga*" adı altında, Cezayir, *Annales Institut Etudes Orientales*, XVI, 41-146 da neşredilmiştir[108].

2– Ebu'l-'Alâ Muhammed b. Hasûl (öl. 450 h. ve 1058 m.)'ün "*Tuhfet al-Erâk 'alâ al'ir al-zendd ve menâkıb al-Hatrat al-'Aliyya al-Sultâniyya*" adlı risâlesi. Bu eser hem adı, hem muhtevâyatı bakımından Câhiz'ın eserine benzemektedir. Üslûp ve muhtevâyat bakımından nisbeten Câhiz'ın eseri görülmekle beraber, bu kitap Câhiz'ın eseri yanında hem muhtevâyat, hem üslûp bakımından pek alâ kalır. 'Abbâs el-'Azzâvî tarafından Anastas Karmeli'nin husûsî kütüphanesinde bulunan bu kitap yine onun tarafından, başına bir önsöz ve notlar ilâve edilerek *Sumer* IV, sayı 14-15 e ilâve olarak neşredilmiştir. Eserin Türkçe tercümesi yine aynı sayılar içinde s. 235-266'da Şerafeddin Yaltkaya tarafından bazı notlar ilâve edilerek neşredilmiştir[109].

108 Müellif ve eseri için bak. GAL I, 338, S. I, 496.

109 Müellif ve eserleri için aynen bk. Fevât II, 289; Tetimmet al-yetîme I, 107; Cengiz 'Avvâd, al-Mekâtebât al-Târihiyya II; Dâ'irat al-ma'ârif I, 665.

Bunlardan başka İbn Ḫordādbih'in *k. al-Masālik wa'l-mamālik* adlı eserinde[108], Ya'kūbī'nin *Tārīḫ*'inde[109] ve *k. al-Buldān*'ında[110], Yāḳūt'un *Muʿcam al-buldān*'ında[111], İbn al-Aṯīr'in *al-Kāmil fī't-tārīḫ*[112] adlı eserinde, İbn al-Faḳīh'in *k. al-Buldān*'ında[113] eski Türkler'in karakter, ahlāk ve âdetlerinden bahseden muhtelif fasıllara ve kayıtlara rastlanmaktadır.

Türkler'den bahseden eserler içinde, Mas'ūdī'nin Bursa Hüseyin Çelebi Kütüphanesi nr. 746'da bulunan *k. ʿAcāʾib al-dunyā* adlı eserini de ilâve edebiliriz. Bu kitabın yaz. 63 b-64 b'si arasında Türkler'e ayrılan bir bahis bulunmaktadır. Şimdiye kadar hiç bir kimse tarafından bahsedilmeyen bu parçanın metalsi ve tercümesini aynen veriyoruz[114]:

وأمّا الترك فهم من ولد يافث (64a) وهم أجناس كثيرة ، ومنهم أصحاب مدن وحصون ، ومنهم قوم فى رؤوس الجبال والرارى فى خيم لبود ليس لهم عمل غير الصيد ، ومن لم يصد شيئا ذبّح أوداج [دابة] وأخذ دمها فى مصران وشواه فأكل وهم يأكلون الرخم والغربان وغيرها وليس لهم دين. ومنهم من كان على دين المجوسية ، ومنهم من تهوّد. وأكثر ملوكهم فى البلغر وملكهم الأكبر يقال له الخاقان وله سرير ذهب والتاج ومنطقة ذهب ، ولباسهم حرير وقيل أن ملكهم الأعظم لا يكاد يظهر ، وإن ظهر لم يقم بين يديه أحد. وفيهم شر وحقد وشدة بأس ، والملك يوم يولد له نار عظيمة ويكتّمون عليها كتهتة وهو مطلّ عليه فيرتفع منها وجه عظيم فإن كان إلى الحمرة كان (64b) العيش والخصب ، وإن كان إلى البياض كان الجدب ، وإن كان إلى الحمرة كانت إراقة دماء ، وإن كان إلى الصفرة كانت إلى علل ووباء ، وإن كان أسود دلّ على موت الملك أو سفر بعيد فإذا كان ذلك عجّل بالسفر والغزو.

110 Bk. De Goeje neşri, Leyden 1889.
111 Bk. M. Houtsma, neşri, Leyden 1883.
112 Bk. De Goeje neşri, Leyden 1892.
113 Bükmen Türklerin menşei.
114 Bak. GAL I, 345, S. I, 554.
115 Bak. GAL I, 337, S. I, 605. Bu sırada Mahmūd nâmındaki Türkler'e dair önemli değer mevcuttur. Bu ülkedeki Türkler'e dair bilgiler Z. V. Togan tarafından Bir eserin sonu 1948 XLV s. 11-14'de aydınlanan bir makalede incelenmiş edilmiştir. Metin münakaşa edilmiş s. 328-330 arasında Türkler'den bahsedilmektedir

116 Tercümesi: Türkler'e gelince, onlar Yâfes'in neslinden gelirler ve birçok kollara ayrılırlar. Bir kısmı şehirlerde ve kalelerde, bir kısmı dağlarda ve kırlarda yünler içinde otururlar. Kır ve çöl aynı yaşıyorlar sadece avcılıkla uğraşırlar. Avlanmayan hayvanın damarını keserler kanını içer (?), eti kebap yaparlar yer. Türkler akbaba, karga v.s. yırtıcı hayvanların etlerini yerler. Kendilerine has dinleri yoktur. Kimi mecusi, kimi yahudidir. Hükümdarlarının çoğu Bulgar Memleketlerinde otururlar. En büyük hükümdarlarına Hâkan denir Onun tâc, tahtı ve kemeri altındandır. Türkler ipek kumaşlar giyerler Rivâyete göre, onların Hakanı halka pek görünmezmiş, görünceğe tahdîrle onun

117 Terceme:
Hazar ve Şaq ülkeleri:
Şâqlar ülkeleri ile...'a arasında geniş bir memleketdir. En büyük hükümdarları mecûsîdir. Türkler'le ve Şâqlar ahâlisi ile harbederler. Hükümdarlarının büyük bir ordusu vardır. Memleketlerinde ziraat yoktur, hayvanlar ve meyvelikler bulunmaktadır. Pekçok büyük şehirlere sâhipdirler. Bunlar arasında Hazar hükümdarının başkenti olan Balğar şehri on bin evvelîlik bir kuvvet çıkarmaktadır. Bunlar, Türkler gibi kuvvet ve kudret sâhibi kimselerdir Onlar arasında bir kız bâliğa erinceye kadar iffetini saklamış sayılmaz bakireliği terkeder. En büyük şehirlerine Serâğçan denir. Bu şehir dört tarafına kurulmuştur. Memleketlerinde en çok balığa rağbetleri vardır. Bu rağbetlerden bir kısmı Hazarlar'a ihraç edilir. En çok yetiştirdikleri bitki buğdaydır. Hükümdarı eskiden dinine mensupturlar. Onlarla şehirlerinden biri de Tarlu şehridir. Bu şehir Hazar denizinden çıkıp Hazarca Gölü'ne (Azak Gölü olmalı) dökülen bir nehir üzerindedir Kahirdeki Müslümanların hatıralarına benzer. Ekseriyetle ölülerini çok kısa müddetlerle yakarlar

Türk Ülkeleri:
Kuzeyde Şimal İklimi, doğuda Uygurlar'la komşu olan geniş bir ülkedir. Türkler Kuvvet ve kudret sahibi, cesurdurlar ve gözüpektirler.
Kaçmaları yapılmış elbiseler giydiklerinden dolayı kaçış esnasında çok ileri gidemiyorlardır. Sürü sahibi olup ..... geldikleri gibi ve otlar. Avcılık da yaparlar. Memleketleri çok soğuk ve karlıdır. Kışın göç yaparlar. Memleketleri fazla soğuk olduğundan yer altında ev gibi muhafazalar edinmişlerdir Fazlasıyla toprağı delerler yaklaşık gibi bir daire ibadet ederler Sonra bir gün oruç tutarlar Memleketlerinden akan nehir Taberistan Denizi'ne dökülür Bu şehirde hayvanlara ayakkabının takılan bakkallar vardır Yakın yazın kurur Bundan dolayı gölleriçe ve birikintilerden su içerler. Memleketlerinde bir dağda, üzerinde at, ayak ve diz izleri bulunan ve sanki yapay gibi duran bir ağaç vardır Onun yanından geçen herkes onu merak eder Yine bu ülkelerde yapayın gayet vahşi, göllerde yaşayan bir kuşları vardır Bu kuşların çok eski ..... onlara geliş gelmez çöllere kaçmışlardır Türkler'in şehirleri azdır. Olanlar da hayatlı ve çivisiz ekin ve hayvan derilerinden inşâ edilmiş çadırlardan müteşekkildirler. Onlar demircilik sanatının bilmezler Ölülerini ve mezarlıklarını benzikten inşâ ederler. En büyük şehirleri Şamahak (Akşehir)'dir. Bu şehir sarp dağlar arasında kurulmuştur. Burada altın madenleri vardır. Halka pazara ihtiyaç edenler Yılda bir gün bayram yaparlar. Bu günde her köy pazara iki ağaçtan bir pazara başına gelip pazarın için kurban kesip ve kanlarını etleri ile kumar oynarlar Sonra ağaçlerinden bir kâhin kalkıp bir müddet pazarın etrafında döndükten sonra o sene olacak iyi ve kötü şeyler haber verir. Bu kâhin sonsuza bir ehlidenin gelir.

Tokuzoğuzlar'ın (Uygurlar) memleketleri
Hazar Çin Sedd'i ile sınır olan büyük bir memleketdir. Uygurlar'ın geniş bir ülkesi, büyük bir ordusu vardır Onlar dokuz kabilelere müteşekkildirler. Hükümdarlarının sarayında günlerî sayısının, 360 tane câriyesi bulunur Ayrıca, ata ile medeniliğini yapmaları için bir adam seçmiştir. İçkileri bulgu şarabıdır. Halk, hükümdarın sarayda sanki bir gün görülür. O gün kahkahalar çıkmasın sırada yalnız ve sakinlik içinde dolar İnsanlar yalnızın bir tarafına sıralanırlar. Hükümdar sarayından çıkmazı vezirî ayağa dikilmiş onun. Gezdirir. Halk onu görünce secde ederler. Hükümdarlık bittikten sonra vezirleri ve hâcipleri bilire eder.

Ayrıca, Köprülü Kütüphanesi nr. 1623'de bulunan ve müellifi hicrî VI./milâdî XII. asırda yaşadığı anlaşılan, fakat içindeki malûmat eski müelliflerden alınmış olan bir coğrafya kitabının yaz. 209 b-210 b'si arasındaki kısmında Türkler'den şu şekilde bahsedilmektedir[117].

2

نفرت في الصحارى. ومدائن الترك قليلة إنما هي خيام يأوون إليها في قبة مركبة مُصْلَحة مسامرها سودٌ من جلود البقر والدواب. وليس عندهم حديد. فهم يصنعون سهامهم ورماحهم من العظام ومدينتهم العُظمى خَسَامَسْك وهي بين جبال صعبة وفيها معادن الذهب وأهلها عبدة الأوثان. ولهم يوم عيد في السنة يخرج فيه أهل كلّ قرية بأصنامهم إلى موضع فيه عين وأشجار فيذبحون لها ويضربون بالقدح ثم يقوم رجل منهم بين الأصنام وهو كاهن فيسديرها رمادا ثم يخرج إليهم فيخبرهم ما يكون في تلك السنة من خير أو من شرّ. وهذا الكاهن من نسل معروف.

ذكر بلاد التغزغز.

وهي بلاد عظيمة كبيرة تتصل بسدّ يأجوج ومأجوج. ولهم ممكة عظيمة وجنود كثيرة. وهم تسع قبائل. ولملكهم ثلاث مائة وستين جارية على عدد أيام السنة وألف رجل قد صطفاهم منادمته بالدول وشرابهم عصير العنب. والملك لاينظره العامة إلاّ يوماً واحد في السنة وإذا خرج كبست الأرضة والطُرُق (210b) ويجتمع الناس سماطان. فإذا خرج أحد وزرائه بعدان فرسه. فإذا رأوْه جميع الناس خرّوا له ساجدين. وجميع أمور مملكته إنما تجري على يدي وزرائه وحُجّابه ولباسهم الحرير الصّيني، وزيّهم مثلّ زيّ أهل الصين. والملك منطقة عرم (؟) بها. وهم يحسنون للأسْرى فلا يقتلونهم. ودينهم دين المانية. وملكهم قد وكل أقواما بالسدّ يحرسُونه ويضربون بالطّارق فيه ليظنّ يأجوج ومأجوج أن العسَسَ منادٍ في السدّ فلا يتحركون وفي بلاد التغزغز الجبل العظيم الذي هو أعلى جبال الأرض وفيه يدعون ويتقربون ويذبحون الذبائح. فإذا عادوا عاد آخر وُجِد يتلقّى الأشياء من العظام والرّماد لم يغيّرها الرّياح ولا الأمطار بل باقية.

Bunlardan başka X asrın başlarından itibaren bazı Türk şehirler veya Türk kumandanların hizmetinde bulunan Arab ve İranlı şehirler tarafından Türkler'in bilinde söylenen şiirlerin bir kısmı Şerafeddin Yaltkaya tarafından *Türkiyat Mecmuası* V, 313-350 arasında tercümeleri ile birlikte neşredilmiştir. Bu hususta yapılan yeni çalışmalar arasına İsmail Hami Danişmend'in bu konu ile ilgili eserlerini de ilâve edebilirsiniz.

ذكر بلاد الحرر والثلش.

وهي بلاد واسعة عظيمة فيما بين حدود السند وملكهم الأعظم على دين اليهودية. وهم يحاربون الأتراك ويحاربهم أهل السند ولملكهم جيوش عظيمة. وفي بلادهم للزّراع والبساتين والفواكه. ولها مدائن كثيرة فمن مدائنهم بُلْغَان وهي في طاعة ملك الحرر يخرج منها عشرة آلاف فارس. ولهم مناظر وأجسام على مثال الأتراك. وإذا أدركت المرأة عندهم احتارت من أرادت من الرجال وتركت طاعة أبيها وأمّها. ومدينتهم العظيمة يقال لها سَارَغُش وهي في سهل من الأرض. وأكثر خمر بلدهم العنّاب. ومنه يجلب إلى خراسان. وأكثر أموالهم العسل وأكثرهم يعتمل دين الإسلام ومن مدائنها مدينة الطارق وهي مدينة عظيمة جليلة على النهر الأعظم الخارج من بحر الحرر إلى بحيرة خراسان. ولهم مقابر مثل المسلمين وأكثرهم يحرقون موتاهم بكثير الهم.

ذكر بلاد الترك:

وهي بلاد عظيمة واسعة تتصل بالبحر الشمالي في الشمال وبلاد التغزغز في الشرق، وهم أهل بأس وشدة ولهم مناظر وأجسام، وهم أحذق الناس بعمل القيود لأنها(210a) منبسم ولهم مواش وزرعهم الذخن(؟) وعدادهم الأنعام والصيد عندهم. وبلادهم كثير البرد والثلج وهم يدخرون اللحوم في الشتاء ولهم أسراب يدخلون فيها من شدة البرد وهم عند الأوثان وهم يحرقون موتاهم ويصومون مرّتين في النهار، ويصومون يوما واحدا. ونهرها ينصب في بحر طبرستان وفيه سمك يتعلق بأرجل الدوابّ ولحمه في الصيف. ولا يشربون إلا من بطائح. وفيها جبل عظيمة وفيها قصرة فيها آثار يدين ورجلين وركبة كأنه ساجد وكل حافر عليها يسجد له. وفيها جبل محتمة قد توحّشت في الفيفاء. وهي غاية في الحمق والفراهة فلا تغلبت عليهم(؟)

Türkleri Çin şekillerindendir. Kıyafetleri Çin halkının kıyafetine benzer. Ülkesinden koparılıp alınan bir zamanı vardır. Uygurlar onların iyi muamele edip eğitmemiştir. Milâd Dini'ne mensupturlar. Ülkelerinin Sedd'in başına kabileler diyen anlatılır. Bu kabilelere Sedd'i bekleyip Ye'cüc ve Me'cüc'ün Sedd'in yapısını devamlı surette tamamlamak için çalışmaları Sedd'i zannederler. Uygurlar'ın memleketlerinde yeryüzünün en yüksek dağı bulunmaktadır. Onlar bu dağda ibadet edip kurbanlar keserler. Ertesi sene veya taberr dönüşlerini vakit kaçık ve kötü kabullerinden rüzgârlar ve yağmurlar tarafından durdurulmadan edebiyatı gibi tanıtılan gitmiştir.

Arapça noktasız ve çok hatalı bir şekilde olan bu metni, Araplar'ın Türkler hakkındaki bilgilerini ve bilgilerini gösteren karakteristik bir parça olması dolayısıyla buraya ilâve ettik. Görüldüğü gibi mübalağalı, burada Türkler'le ilgisi gözüken olan Türkler'i kastedip Hazarlar'ı ve Uygurlar'ı anlarının arasında bırakmaktadır. Hem Arab kaynaklarında görülen Türklere hakkındaki yanlış kanaatlerin menşei bayındığı bu şekilde biraz daha aydınlığa kavuşmaktadır.

ESERİN TERCÜMESİ

[1. MENÂKİB CUND el-ḪİLÂFA]

[a) Mukaddime]

Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adı ile başlarım. O, bütün nimetlerin sahibidir.

Allah, seni doğru yolda girmeye muvaffak kılıp kendisine şükretmene yardımcı olsun. Sem ve senin elinle başkalarını ıslâh etsin. Bizi ve seni hakkı söyleyen, onun tarafını tutan, ondan alıkoyan şeylere karşı onu müdâfaa eden kişilerden yapsın. Yoksa, haktan nasibi hakka teşvik, ona göre amel, onu açıklamak, ehillerine ulaştırmak, onun lâyık olmıyanlara ulaşmasına mâni olmak ve onların nezdinde hakkı gerçekleştirmeye çalışmak değil de sâdece onu bilmek ve söylemek olanlardan kılmasın. Zira Allah, ilmi insanlara sâdece bilsinler diye değil, bilâkis onunla amel etsinler[1] ve Allah'tan korksunlar diye öğretmiştir[2]. Kötü ve tehlikeli durumlara düşmemek için insanlar bilgiler elde etmeye çalıştılar. Tehlikelerden kurtulmak istedikleri, faydalı olan şeylere rağbet gösterdikleri için öğrenmenin yükünü yüklenip çaba harcamanın güçlüklerine katlanmakta acele ettiler.

Amel edenlerin azlığından, anlatanların çokluğundan dolayı eskiler "Bilenler anlatanlardan, anlatanlar amel edenlerden daha çok" dediler. Şüphesiz sıfatlar çok, bu vasıfları kendilerinde toplayanlar azdır. Zira, amelin sevabı ödünç, uğrundaki zahmetler ise peşindir.

Halifeye itâat etmeye aşırı sevgin, onun idâresini müdâfaan, ne kadar ehemmiyetsiz olursa olsun onun hakimiyetine ve onun saltanatına gelecek bir eksiklikten, her ne kadar yeri gizli olursa olsun onun arzusuna aykırı ve zararı her ne kadar az olursa olsun onun rızasına muhalif bir işten kaçınmana, onunla mücâdele edenlerin bir yol ve ona düşman olanların tutunacak bir ipucu bulmalarından korktuğuna dâir gördüklerim çok hoşuma gitti.

1 "Ey insan edenler yaşamadığınız şeyleri niçin söylersiniz." âyeti (I. Kl. 2) ile "Ey Allah'ım, fayda vermiyen ilimden sana sığınırım!" hadisine işâret eder (Muslim, k. el-ziker, 78).

2 "Allah, kendisinden korksunlar diye âyetlerini bu şekilde beyan ediyor." âyetine işâret vardır (II, 187).

Zira hükümdar, intikam almak isteyen mücadeleciden, hakkın yere kendisine kasıp ve idareden uzaklaştırıldığı için hükümetin icraatlarını ayıplayan, işleri baltalayıp tenkid eden, kendi fikirlerini beğendiği için zamanın sözler sarfeden, doğruyu kötülemeye ve akılsızca hareketlere itiraz etmeye düşkün olan kimselerden hâli değildir. O kadar ki, böyle bir kişi bütün milletin yol göstericisi, memleket ahalisinin vekili imiş gibi kendisini müfettişlerin, kahyaların ve vezirlerin icraatlarını kontrol edenlerin yerine koyup açıktan açığa kusur görülmesi gereken yerlerde kusur görmez. Şüphe ile karşılanması icâbeden yerleri göz önüne almaz. Bir vakada "kusur bulunan kimselerin kusur bulunamayanlarda görmediği kusurları gördüğünü"[5], fikirlerin çıkış noktalarını bilmiyen kimsenin gidiş şekillerini, kaynaklarını tanımıyan kişinin bu fikirlerin neticelerini bilemiyeceğini kabul etmez.

Hükümdar, mahremiyetin içini kinle doldurduğu mahrumdan, iyiliğin kudurttuğu alçaktan, halkının çok fazlasını alan ihmalcilden de hâli değildir. Böyle bir kimse kadrini bilmediği, gücü yetmediği ve iyiliği takdir etmediği için, halife (hükümdar) üzerinde kalan hakkının daha çok olduğunu ve bunun mutlaka ödenmesi gerektiğini zanneder.

Hükümdar, yaptığı iyilikleri ve üzerine geçen hakkını kendisinden geri alacak olan kimse daha büyük olan ve elinde geçen fırsatlara gafilen düşürdüğü, geçimini devamlı olarak temin edilmesine çalışı satmaya sevkettiği, onun zamanı boş olmamanın ruhunu bozduğu için hissesinden daha fazlasını isteyen kimselerden de hâli değildir. Sultan, emniyet sırasında sönük, fitne zamanında reis, karışıklık sırasında yaygaracı, hükümdarın yerini yükselttiği, edebin öğrenilmesini düzeltiği, hak ile hükmün ilişkisini fitne mühendisinden de hâli değildir. Böyle bir kimse sevilmediğinden kötülemekten başka çâre bulamaz. Fesat çıkarmaktan başka bir şeyle düşmanlığını temin edemez. Kurantalardan başka bir şeye başvuramaz. Ancak yalan söyler çıkarır, kuşku içinde bulunan aldatılmış kimselerle arkadaşlık kurar.

Sultan, hayırsız yalancıdan, hiçbir şey yapamıyan ücra muhalifinden, yapmadığı bir iştenî ve başkaları tarafından yapılan bir iyiliğinin dolayı kredisinin boş işin ardından gelen kimselerle münâsebet tutulmasını ve kahramanlarının listeye çıkarılmasını arzu eden, adaleti kendi kasasının yeni çevrilerle birleştirmiyen, çevresine devamlı olmıyan, yaptıklarının karşılığını Allah'tan beklemeyenlere sevabı ile yıllık eden kimselerin çocuklarının haklarına riâyet etmenin arasını ayırmıyan kimseden de hâli değildir. Çünkü, hakikatın vasıflarını yerlerinde farkedemiyen, batılın unsurlarını mevkilerinde ayıramıyan kişi hürmet hakkı ile iyiliğin karşılığı arasındaki farkı nasıl anlar?

Bundan sonra şunu da bil ki, sen imamının ulaşamayı, halifenin yardımcılarının menkıbelerini öğrenmeyi önce kendin tatbik ettin. Onun taraftarlarını korumak ve sözlerini müdâfaa etmekle beraber bu menkıbeyi muhafaza etmiş oldun. Sen, itâattan ayrılmamak, hayra yardım ve hakkı müdâfaa etmek hususunda ne güzel yardım-

5 "Kusur bulunan kusur bulunamayanın görmediğini görür." (Sahîh, İbn Hanbel I, 83).

çısın. Halifenin işleri ile çok meşgul olduğunu ve bu konuya çok ehemmiyet verdiğini, onun düşmanlarının haberlerini soruşturduğunu, dostlarının menkıbelerini araştırdığını görünce onun halifeye karşı dıştan olan bağlılığının, içten olan bağlılığın yanında ehemmiyetsiz olduğu neticesine vardım.

Allah, seni dâima halifeye faydalı bir insan yapmakta devam etsin. Hasa ve sana onun sevgisini bağışlasın. Beni ve seni yalan sözden, batıl vâsıtasıyle kendisine yaklaşmaya çalışmaktan korusun. Zira O, çok fazla övülen ve yüceltilen, istediğini dilediği gibi yapandır.

Allah size onun ömürlerini versin. Bana, "Hilâfet Ordusu"ndan çeşitli kimselerin, Abbasî devletinin sahiplerinden (dâllerin) bir topluluğun ve Abbasîler taraftarı büyük kimselerin yakınları ile devlet adamlarının (Abbasî Devleti'ni kuranlar) çocuklarından orta yaşlıların, halifeye bağlı olan ve ona itâat eden, bir şey umduğu için veya bir şeyden korktuğu için değil de sırf Allah rızası için ona sevgi besliyen kimselerin meclisinde oturduğunu, bunlar arasından ve bu büyüklerin kıyasında köşede kalanlarından birinin başkalarına söz vermeden, kendini beğenmek tek başına konuştuğunu, orada bulunan reislere danışmadığını, hatiplere ehemmiyet vermediğini, fikirlerinde hatâ ettiğini, kalemlere cüret gösterdiğini" anlattın. Ve onun şöyle dediğini naklettin

"Bu gün Hilâfet Ordusu beş kısma ayrılır Horasanlılar[6], Türkler, Mevâlî[7], Araplar, Ebnâ'[8]" Sözüne devamla dedin ki, "O şahıs kendi zannına göre, bu çeşitli kalıpları, ayrı cinsleri, dağınık ırkın sahibi kimseleri halifeye itâat etmek hususunda birleştirerek sayısını bitirmiş, iyilikte, bol ihsanlarda bulunduğundan ve âfiyet bir verdiğinden dolayı Allah'a çok çok hamd ve şükürlerde bulundu".

(b) Hilâfet Ordusu'nu teşkil eden sınıflarına arasını bulmak maksadiyle Fatih b. Hâkân'ın mülâkatı.)

"Ben ise, bu müstahdî hatibe, bu taksimatı yapan, bu kısımları birbirinden ayrı gösteren, sevlerinin sınırlarını ayıran, cinslerini birbirinden ayrı kabul eden, aralarındaki bağları sıkı gösteren bu söz sâhibine itiraz ettim. Onun, bu sözlerini şiddetle reddedip onu ağır tenkidlerde bulundum. Bu askerlerin aynı gayeden olduklarını veya buna benzer bir durumda bulunduklarını söyledim. Nesep bakımından sınıflarının, aralarındaki bağların ayrıldığını reddettim".

6 Müellife bunu onun tahmin etmesi gibi, bunların Horasan Türkleri olması muhtemeldir. Prof. Dr. Z. V. Togan Horasanlı diye nitelendirilenlerin çoğunluğu Kıpçak Türkleri olduğu kanaatindedir

7 Sözlük ve tarihlerde gibi bir sebeple Arab kabilelerinden birine nisbet edilen yabancılara verilen umumî isim, Fransızcası "Les Clients"dır (Al: Mevâlî maddesi; al Nihâya IV, 281-282).

8 Ebnâ: Yemen'de İranlılar'ın soyundan doğmuş olanlara verilen umumî isim. Hasan, Abbasîleri iktidara getirenlerin çocuklarından İran'a yerleşmiş olanlara da aynı isim verilir (Hasan'ınl, el-Anâsıh, Haydarabad 1963-1965, I, 190-192; Vefeyat V, 68; el-Tenbîh va'l-işraf 234, 241).

Sözüme şöyle devam ettim:

"Ben şöyle dedim: Horasanlılar ile Türkler kardeştirler. Bunların memleketleri aynıdır. Şark hakkındaki hüküm, o memleketler hakkındaki karar aynı değil aynıdır, başka değil birbirine pek yakındır. Aralarındaki nik bağları aynı değilse de müşabihtir. Onları barındıran memleketler aynı değilse de benzerdir. Türkler'le Horasanlılar bazı hakimlerden birbirlerinden farklı sözler de esas itibariyle hepsi de Horasanlılardırlar.

Türkler'le Horasanlılar arasındaki fark, daha mak ebmek şöyle dursun, 'Arablar'la Acemler, Rumlar'la İslavlar, Zenciler'le Habeşi'ler arasındaki fark gibi de değildir[7]. Aksine, bu iki sınıf arasındaki fark makkalı ile medineli, bedevi ile şehirli, dağlı ile ovalı, dağlarda oturan Tayy kabilesi mensupları ile ovalarda oturan Tayy kabilesi mensupları arasındaki fark gibidir. Hepsi kabilesi Arablar'ın kürtleri olduğu gibi [Türkler de Horasanlılar'ın göçebeleridir]. Veyahut Horasanlılar ile Türkler arasındaki fark, ovalarda oturanlarla dağlarda oturanlar veya yüksek yaylalarda oturanlarla çukur yerlerde oturanlar arasındaki fark gibidir".

Yine dedim ki:

"Rumlar dil bakımından farklı, şekil bakımından birbirinden bazı cihetlerden ayrı ise olumsuzluk yok. Nitekim, Temim kabilesinin üst tabakaları ile Kays kabilesinin alt tabakaları, Havazin kabilesinin bakiyeleri[8] ile Hicaz fasihlerinin dilleri birbirinden farklıdır. Hatelik, bu kabilelerin dilleri birçok bakımlardan Himyeriler'in ve Yemen "Mihlif"lerinin[9] dillerinden bambaşkadır. Saydığımız bu kabilelerin mensupları aynı tarzda, şekil, kılık ve davranış, ahlak bakımlarından da birbirlerinden çok farklıdırlar. Bununla beraber, hepsi saf, karışık asil araplardır. Horasanlılar ile Türkler Allah'ın, memleketlerine verdiği hususiyetler, her memleketin halkına ayrı ayrı olarak verdiği benzerlik, ahlak ve dil yakınlığı bakımından Kahtânîler ile 'Adnânîler arasındaki yakınlıktan daha sıkı yakınlığa sahiptirler [.....]

Eğer, "Kahtânîler ile 'Adnânîler arasındaki baba ayrılığına rağmen her iki ebnâsı çocukları toptan nasıl Arab sayıldı" diye sorarsak elbette şöyle deriz:

"[.....] Mâdem ki, Araplar tek bir milletdir. Bu yakınlıkları sebebiyle toplu dil, tavır ve hareket, gayret, onurluluk, hamiyet, ahlak, seciyye itibariyle müşabih alâmetlerinden aynı kalıpla dökülmüş gibi birbirlerine benzediler. Kalıp aynı olduğu için parçaları ve kısımları birbirine benzedi. Bu hususiyetlere sahip olmaları benzerlikleri ve müştereklik oldukları noktalar, ayrıldıkları ve buluştukları konular üzerinde esas bakımlardan kan bağından daha fazla müessir oldu. Bu yakınlıklarından dolayı aynı soydan kabul edildiler. Bu bağlar onlar için ikinci bir kan bağı yerine geçti. O kadar ki, bunu göre birbirleri ile evlenip aralarında sıhriyyet kurdular. Yine aynı sebepten dolayı, İshâk İsmâ'îl'in kardeşi olduğu halde bütün Adnânîler İshâk'ın oğulları ('İbraniler) ile evlenmekten çekindiler. Kahtân, 'Âbir'in oğlu[10] olduğu halde bu hususta her zaman Kahtânîler'e karşı büyük bir rağbet gösterdiler. Bu iki gurubun evlenme ve sıhriyet hususunda birbirleri ile anlaşmalarında, Kisrâ[11] ve daha başkalarının onları diğer milletlerle evlenmekten menetmesinde neseplerinin aynı olduğuna, bu hususiyetlerin onlarda kan bağı ve yakın akrabalık yerine geçtiğine dâir delil vardır".

"Sen, o kimsenin ayrılık ve hizipçilik meydana getirmek istediğini, senin ise onların arasını bulmayı arzu ettiğini" söyledin.

Yine dedim ki, "Ebnâ'dan olan Horasanlılar. Zira çocukların soyu babalarının soyundan aynıdır. Babaların iyilikleri ve ataların sâkıdan yaptıkları makbul hareketler çocukların asâletini meydana getirir. Mevâlî, Arablar'a en çok benzeyen, en yakın ve en bitişik olan kimselerdir. Zira hadis, birçok hakimlerden Mevâlî'yi Arablar'dan sayar. Çünkü, onlar nesep, asabe[12] veraset meseleleri bakımından Arablar'dan sayılırlar. İşte, Peygamber'in "Bir kavmin mevlâsı onlardandır. Bir kavmin mevlâsı onlardan bir parçadır"[13] sözü ile "Mevlâlık bağı nesep bağı gibidir"[14] sözlerinin ifâde ettikleri manalar budurlar.

Aynı şekilde bir kavmin müttefiki (hulfâ) onlardandır. Onun hakkındaki hüküm diğerlerininki gibidir. Bunun misâli Abbas b. Şerik Şakîf kabilesinden[15], Ya'lâ b. Münye (Münebbih) Benü'l-'Aduviyye'den[16], Vâlid b. Ukbe'nin Benü 'Uşra'dan[17] olduğu halde ittifak sebebiyle hepsi de Kureyş'den sayılmışlardır.

---

10 Kahtân b. 'Âbir, bk. Tekvin XI, 13; Taberî I, 199, 214; İA. mad.

11 Bu hadise müteakip sözün cereyânı bulunmamakta.

12 Burada baba tarafından asabe olan ve kâbile bildirdiğine hasmın diyetini veren kimseler kastedilmektedir (el-Nihâye III, 117).

13 "Bir kavmin mevlâsı onlardandır. Bir kavmin müttefiki onlardan bir parçadır." (Dârimî, k. el-Siyer 8., İbn Hanbel IV, 34).

14 Feyz el-Kadîr no. 9687 Nihâye III, 52-53

15 Ebü Ya'lâ es-Ahvas b. Şerik b. Amr b. Vahb el-Sekafî, sahâbî olup Benü Zühre'nin müttefiki idi. Hicaya katılmış ve "Mu'allefat el-kulûb" arasında bulunmuştur. İkinci halife Ömer zamanında vefat etmiştir (el-İsâbe I, no 61; Tabakat I, 1203, 1207, 1351, Caskel II, 143).

16 Ya'lâ b. Münye (Ümeyye) b.'Ubeyde b. Hammâm el-Temîmî, vâlîlik ve komutanlık yapmış sahâbîlerdendir. İslâm Tarihinde sekiz seferden sonra müslüman olmuş, Huneyn gazvesine iştirak etmiştir (Tirmizî 37 (657 no.) yalnız Şiffin vakasında 'Ali'nin safında şehit düşmüştür (Tehzîb e tehzîb XI, 399; Usd el-gâbe V, 128; el-İsâbe III, no 9960; Hediye Tehzîb el-kemâl, Nihâye, 382, s. 378; Caskel II, 590). Benü'l-'Aduviyye'ye Adnânîler'in Tanûh ve Hanpala kolunu mensup bir boyun adıdır. Bkz. el-Hamme dahilen yerde oturanlarak (Lisân Tâc el-'arûs, Kâmûs; maddeler Kabâ'il el-'Arab II, 765).

17 Vâlid b.'Ukbe b. Ebî-Muaît el-'Ümevî, büyük yaşta iken Mekke'ye gelmiş, Benü Zühre'nin müttefiki olmuştur. Daha sonra müslüman olup Irak fetihlerine iştirak etmiş, bazı 40 veya 41 senesine kadar yaşamıştır (el-İsâbe I, no. 9171; İbn Sa'd IV/II, 74, VI, 13; Caskel II, 348)) 'Uşra veya Benü 'Uşra, Kahtânîler'in Kinâ'e kolundan bir boyun adıdır (Cambara ansab el-'Arab 439-433; Sam'ânî, Ansâb yay. 386; Kabâ'il el-Arab II, 765; El-'Uşra).

Yine aynı sebepten dolayı Banû Hâşim'le sadakâ almak haram olmadı[18]. Zirâ Peygamber, şahıslık ve azlık hususunda onları efendileşine tâbi kılmıştır (Yâni, efendilerini mahz kin olan sadakâ almaktan hangi sebeplerle memnû ise onları da aynı şekilde memnû'dur). Nesepleri ve yakınlıkları aynı olduğu halde aralarındaki eski anlaşma ve işbirliği dolayısiyle Peygamber 'Abdulmuttalib Oğulları'nı 'Abd Şems Oğulları'na tercih tutmuştur[19].

Peygamber bir hadisinde, "Arablar'ın en büyük süvarisi 'Ukâşa b Mihsan[20] bizdendir" demiştir. Bunun üzerine Zirâr b. el-Ezver[21], "O bizden biridir" deyince Peygamber "Hayır. Aramızdaki anlaşma (hilf) dolayısiyle O bizdendir." diye cevap vermiştir. Böylece "bir kavmin kardeşinin oğlunun o kavimden yapılığı" gibi bir kavmin müttefiki de o kavimden sayılmıştır[22].

Sonra şunu da söyledim:

"Bu itibara göre Türkler, Araplar'la aynı mesâbedendirler. Hattâ kendilerine has bazı meziyetleri, onlara bağışlanan bazı hasletlerin şerefi ile Araplar'dan üstün sıfatlara sahip oldukları gibi, yukarıda saydığımız bazı sebeplerden (Bir kavmin mevlâsı onlardandır. Bir kavmin müttefiki onlardan biridir.) dolayı Araplar'dan ayrıldılar. Üstelik, Türkler'in velîsi Kuteyş'in değil, 'Abd Menâf Oğulları'nın velîsi idiler. Buna göre onlar Hâşim Oğulları'nın değildirler. Hâşim Oğulları ise altın zenciye, gümüş kılıç gerdana, gümüş cevher, saf altın, yumurtasını sarısı, beyazı göz, sedefdeki ruh, önde bulunan burun, yiğitlerde hürriyet, temiz itibar, parlak inci, yeşil zebercet ve sarı altın gibidir. [ ]. Öyleyse Türkler Araplar'la aynı soya, Mevâlî ile aynı yakınlığa sahiptirler. Buna göre, Türkler, ne kadar parlak olursa olsun, bir fazilet'e ulaşamıyacağı, ne kadar büyük olursa olsun herhangi bir şerefle ve ne kadar eski olursa olsun herhangi bir yüksekliğin sahibi olamıyacağı sayılmıştır. Meziyetleri dolayısiyle diğerlerine üstün oldular".

18 "Muhammed'in Âilesine sadakâ helâl değildir." (hadîs). "Banû Hâşim ve Muttalib'e sadakânın yasak kılınmasını gerektiren sebep aşağıda bahsedeceğimiz için meşhur olan kavle göre Banû Hâşim ve Muttalib'in mevâlîsine sadakâ almanın haram olmasının kâfîdir. Şâfi'î mezhebine göre bu "Bir kavmin mevlâsı onlardandır" hadîsine binâen Banû Hâşim ile Banû Muttalib'in mevâlîsine (ellerine) sadakâ mâl haramdır". (el-Nihâye IV, 261-262).

19 Müteâkıp sahîfelerde bu hadîse rastlanmamıştır. 'Ukâşa b. Mihsan b. Cergûs el-Esedî Peygamber'in meşhur kumandanlarından ve en eski sahâbelerindendir. Mekke hâkimidir diyorlar. Peygamber ile beraber bütün vekâîlerde bulunmuştur. Hicrî birinci senesinde Beni'ş-Şa, Recâ 22 (653 m.) tarihinde Tuleyha b. Huveylid el-Esedî tarafından öldürülmüştür (el-İsâbe II, no. 5990; Hilyet el-evliyâ II, 12-13; İbn Sa'd III/1, 64-65; Usd el-ğâba IV, 3-4).

20 Zirr b. el-Ezver Sâlih b. Avs b. Huseyme el-Esedî, Asedler'den olup Câhiliyye ve İslâm devrindeki meşhur kahramanlardan biridir. Aynı zamanda kahîliyetli bir şâirdi. Müsîlime'yi, o, öldürmüştür. Yemâme günü çok şiddetli bir şekilde çarpışmış, iki ayakları kesilmiştir. Nihâyet daha üç yaşıyamamış birkaç gün sonra sâdığı yaralar'dan vefât etmiştir. Sene 12 h. ve 633 m. (İbn Sa'd V, 35; Tehzîb b. 'Asâkir VII, 36; el-İsâbe II, no. 2664; Cambel II, 242).

21 Kureyş kabîlesinin kollarından Umeyye, Nevfel ve Esed'e oğullarının verdiği umûmî isim.

22 Tirmizî, K. el-Menâkıb 65; Buhârî, K. el Ferâ'iz 24; Nesâ'î, K. el Zekât 86; Azîmî, K. el-Siyer 61.

Yine dedikti, "Hepsinin nesebi birbirine uzak değil, yakındır. Aralarındaki yardımlaşma, halîfelere ve imamlara karşı itâat, bağlılık ve sevgi bu yakınlığa göredir"

Şunu da ilâve ettim:

"O şahıs, bu cinslerin meziyetlerinden, mümtâzlarından bahsetti. Bu hususları topluca ve tafsilatlı bir şekilde anlattı. Türkler'den ise hiç bahsetmedi. Onlara temâs etmedi. Bütün sınıfların kendilerine âit delîllerinden bahsettiği hâlde 'Türkler'e âit delîllerden hiç bahsetmedi" O şahıs "Horasanlı kendisi hakkında böyle der." dedi

(c) Horasanlılar'ın mesâlibleri.)

"Biz nakîblerîz[23] ve nakîblerin çocuklarıyız. Biz necîblerîz (seçilmişler) ve necîblerin çocuklarıyız. Nakîbet vazîfesi ortaya çıkmadan, necîblik nedir bilinmeden, düşmanlara karşı çarpışma ve mücâdele başlamadan, perde kaldırılmadan ('Abbâsî hareketi açığa vurulmadan) ve "tekıyye"[24] hâli ortadan kalkmadan önce dâîler (müşevvikler) bizden çıkmıştır[25] Biz, bu arada öldürüldük, kovulduk, kılıç ve mızrak darbeleri ile şiddetli zelzelelere çarpıştırılıp parça parça edildik. Türlü işkencelere maruz kaldık. Allah, bizimle kalplerdeki kin ateşini söndürdü, intikamını aldı.

On iki nakîb[26], yetmiş necîb[27] bizdendir. Biz kendekçiler ve kendekçilerin çocuklarıyız[28]. Biz, Kaffiyya ve Kaffiyya'nın çocuklarıyız[29]. Dâveti kabul

23 Burada bahsedilen nakîblerin içinde 12 nakîbden başkaları da olduğu'dir. Taberî, "Ebû Muslim Cumâdâ II'nin 15'inde yetmiş nakîbi ile yola çıktı." der (Tabarî III, 1950).

24 Burada "tekıyye" kelimesinden kasdımız manâsı kendisinden anlaşılmaktadır. Bu manâ lügat itibarıyla asıl kökünden başka türlü görünmemektedir (EI Takiyya; Bury I, 149).

25 Burada bahsedilen dâîler 'Abbâsî dâîleridir (Taberî II, 1940-1988 İbn el-Esîr V, 48, 56, 98, 101, 104, 140, 143, 161, 211, 258, 264, 270).

26 On iki nakîb. İbn-i 100 senesinde Ebû Muhammed el-Şâdik tarafından Muhammed b. Ali için seçilmiş olan on iki mümtâzdır. Bunlar; Süleyman b. Kesîr el-Huzâî, Lâhiz b. Kureyz el-Temîmî, Banû Seyyâre'den Zübeyd'den Ebû Dâvûd Halîd b. İbrâhim, Kahtabe b. Şebîb el-Tâî, Mûsâ b. Ka'b el-Temîmî, el-Kâsım b. Mücâşi' el-Temîmî, Ebû Mu'ayt diğerinin mevlâsı Ebû'l-Necm 'Imrân b. Ismâ'îl, Mâlik b. el-Heysem el-Huzâî, Talîb b. Zureyk el-Huzâî, Ebû'l-Hattâb'ın mevlâsı Ebû Hamza 'Amr b. A'yun, Banû Hanîfe'nin mevlâsı Ebû 'Alî Şibl b. Tahmân el-Hanefî, Yunus'un mevlâsı 'Îsâ b. A'yun'dur (Taberî II, 1958, 1967-1968). Nakîbler reis ve mühimmât memûrlarıdır. Kur'ân da "Allah Benî İsrâ'îl'den söz aldı. Onlara aralarından on iki nakîb gönderdik." (V 12) denilmektedir. Aynı şekilde İbnü'l Akabe bîatında Peygamber Ensâr arasından ikisi gariplerinin mühimmâtı almak üzere on iki nakîb seçmiştir (İbn Hişâm II, 66-67; Lisânu'l-Nakîb).

27 Yetmiş necîb (النجباء السبعون) Ebû Muhammed el-Şâdik tarafından Muhammed b. 'Alî için seçilen yetmiş kişi. Muhammed b. Alî hareket taraftarına tâyin edecekleri bir renktube, bunun üzerine onların gönderileceğini (İbn el-Esîr IV, 199). Kur'ân'da "Bizimle buluşmamızda hazır olmaları için, Musâ, kavminden yetmiş kişi seçti" denilmektedir (V, 155). Aynca bk. Lane (İndî) K, 1.

28 Bunlar daha aşağıda da bahsedileceği gibi Nasr b. Seyyâr ve 'Alî b. Cedî' el-Kirmânî gürûhlarında bulunan önemli şahsiyetlerdir (bk. s. 47-48).

29 Bu bahsimizde istifâde edilen sayfalarda bulunmadım.

edenler (Mustaciba)[30], Taymiyya'yı mahvedenler[31], Yim Hazûn[32], Çoraplılar (جوربيه لابسه)[33] Zağanâdiyya[34], Amdmardiyya bindmadie[35].

Memleketleri bu fetbaştık İnsanları bıa öldürdük. Düşmanı her yerde bıa mahvettik. Bin, bu devletin ve bu davânın sahipleriyiz. Bu ağacın kökü yerin. Bu devlet rüzgârı birinin tarafından esmiştir[36].

[ ] Anşâr idiniz. Birincisi İslâmiyetin başlangıçlarında Peygamber'e yardım eden Evs ile Hazrac[37]'dir. İkincisi de son zamanlarda Peygamber'in varislerine[38] yardım eden Horasan halkıdır. Babalarımıza bunu bu duygu ile beslemiş, biz de çocuklarımıza aynı duygu ile besliyoruz. Bu yardımcılık bizim için, söylemede tanımladığımız bir nesep, birbirimizi sevmemize yardım eden bir mezheb haline geldi. Ayrıca biz, tek bir yol ve başkalarının ortak olmadığı bir istikâmet üzereyiz. Şî'a diye tanınan ('Abbâsî Şî'a'sı), itibarı vasfa bilir, bu yönde ölürüz.[39] Kanâatimiz ve kıyafetimiz nâzırlar Biz, siyah bayrakların, sağlam rivâyetlerin, Peygamber'den rivâyet edilen hadislerin sahipleriyiz. Biz, kibirli kimselerin şehirlerini yıkan, İslâm Devleti'ni zalimlerin elinden kurtaran kimselerin.[40] Hadis ilmi bizim aramızda gelişti, bizim söylemede sağlam kâviyetini kazandı.

Hadiste, Amorriyye (Amorium)'yi fethedenlerin, muhariplerini öldürenlerin, çocuklarını [ve kadınlarını] esir edenlerin vasıflarından bahsedilir. Zira, onlar hakkında "saçları kadın saçı, elbiseleri rahip elbisesi gibi" denmiştir[41] Hakikaten öyle oldu, gerçek haberi doğrulttu.

İşte, imamların imamı, on halifenin babası Muhammed b. 'Ali'nin[42] dâ'îlerini

30 Mustaciba, hakka da, Abbâsî dâvasını dik kabul eden kimseler olmalıdırlar

31 Taymiyya: Mevcut edition metninde bu kelimenin mânasına rastlanmamıştır. Ebü'l-Hasan el-Aş'arî "Amrıniyya"dan bir fırka vardır. Onlara "Hamriyya" denir. Bunlar aynı zamanda "Taymiyya" adı ile de anılırlar, rahmet Zemm b. A'yun'dan." der (Makâlât 28, 30; Tamrîniyya).

32 Bu kelimenin bulunan kaynaklarda rastlanmamıştır.

33 Çoraplılar (جوربيه لابسه) mütercemesi edition metninde bu kelimenin bulunu rastlanmamıştır. Yalnız, el-Muhadâsât Şî'a fırkalarını sayarken şunları söyler: "Cevrâbiyya bu Dâvûd el-Cevrâbî'den taraftarlarıdır. Dâvûd "Allah in. göğünün kadar dolu, gökyüzünün ak tarafı beş olmak üzere iki kanattan ibâret olduğunu söyler." (el-Muhadâsât V, 140-141).

34 Zağanâdiyya: Kaynaklarda bu kelimenin bulunu rastlanmamıştır. Zağanî Arapça bir kelime olup velgi hayvanın sesine denir

35 Âmedmardiyya: Zikri İbnü'n-nedîmdeki vardığı anlamı bilinmiyor (el-Buhûlî 229, 436-439; Dakhpurdu, Fuga nâma, Tahran 325 I, 83-84; Tabarî III, 51).

36 Benimle 'Abbâsî devletinin işleri sınırlıdır

37 Medine'deki Arapların iki büyük kabilesi.

38 Hadiste, Peygamber'in, "Hilâfet vasiyetinin bir gün 'Abbâs b. 'Abdulmuttalib'in çocuklarına geçeceğini" söylediği rivâyetlerdir (İbn el-Asîr V, 99). Muhammed, el-Kâmil adlı eserinde bu konu ile ilgili daha geniş bilgi verir (el-Kâmil II, 437).

39 Ayrıca bk. İbn el-Fakîh 315; Mu'cem el-buldân; Horasan maddesi.

40 Bk. İA. Amoriyon. Mu'cem al-buldân. maddesi.

41 Kaynaklarda bu kelime rastlanamadı.

42 Muhammed b. 'Ali b. 'Abdullâh b. 'Abbâs, Ebü 'l-'Abbâs lakabıyla meşhur gelmiştir. Hicrî 100 senesinde hareketini yaymak ve taraftarlarından vedâna toplamak için etrafa dâ'îler gön-

derdiği bilinir (743 m.) tarihinde Şarât'ta vefât etmiştir. (Ebu'l-'Abbâs el-Saffâh ile Ebû Ca'far el-Mansûr'un hükümdarlık devirleri hakkında (Zayl e mujayyal 89; İbn Kuteybe III, 336 Ya'kûbî II, 356-358 Bağdâdî I, 106; Târîh el-İslâm V, 183; Tahzîb el-tahzîb IX, 295-301 Cenkal II, 422).

43 Bk. 'Uyûn al-ahbâr I 204-205. İbn al-Fakîh 315. Bu yazı el-kelimenin Horasân maddesi. Ayrıca bk. al-'İkd IV, 413-415.

44 Bazıları onu Cebel dahil 'Ajemliler'den bilir. Bu konuda "b. al- 'Ajemiyya" adlı eserini yazarak Şî'a'ya karşı Bk. üç halifenin meşruiyetini müdâfaa etmiştir.

45 Hâricîler'e verilen muhtelif isimlerdir (Makâlât 127-128; İA: Haricîler; el-Kâmil 888, 976, 991, 996, 997).

46 Bk. not 42'de gösterilen yazım.

47 Emevî askerlerinden bir sınıf. Müteakiben Selemiyye'nin muhtemelen bu ismi almış olmaları muhtemeldir (Tabarî III, 48, 321; el-Hayevân III, 393; el Buhûlî 4, 236).

48 Dehkâniyye: kaynaklarda bu kelimenin isnâm bulamadım. Belki de Tabarî'de mükerrikan "Derhâniyye" olabilir (Tabarî III, 40).

49 Zahvâniyye. Selemiyye b. Hişâm b. 'Abdulmelik tarafından tesis edilen bir okçu birliği (Tabarî II, 1630, 1691, 1999, III, 40).

50 Benî Umeyye askerlerinden bir sınıf (Tabarî III, 48).

51 Nasr b. Seyyâr b. Rafi' el-Kinânî, Emevîler'in son Horasan vâlisidir. Ebû Muslim, Horasan'ı ele geçirdiği sırada o geçiştî. Hicrî 131 (748 m.) yılında Sâve'de öldü (Bidâye 3, 295, el-Mahâsin 254. Ragbat el-âmil 168, 173; el-Beyân 1, 68, 158, 11, 211, 251; el-Uyûn 70. 87; Cenkal II, 446).

51 Ali b. Cedî el-Kirmânî, babasının öldürülmesinden sonra Ebû Muslim'le hizmetine girmiştir. Yine onun tarafından Hicrî 131 senesinde öldürülmüştür (İşâreh 295 Nevâdir el muhakkikîn II, 186, 191, Cemhere nesab el 'Arab 317).

(onlarla yapılan harplerde) hendek muharebesi yapanlar bizlerdik[52]. Nubâta b. Hanzala[53], Amir b. Zubâra[54] ve Ibn Hubayra[55]'nin adamlarını biz öldürdük. Bu işin eskisi ve yenisi, başı ve sonu hepsi bizimdir (hepsi bittir). Marvân II'nin katili de biziz[56].

Biz güzel, iri, uzun ve gür saçlı, büyük kafalı, geniş omuzlu, geniş alınlı, kalın boyunlu, uzun kollu kimseleriz. Biz en çok erkek çocuk meydana getiren, en çok nesil yetiştiren, kalın kemikli, gürbüz, en az ikiz çocuk dünyaya getiren, nesli en temiz, öteki en kuvvetli, kemikleri en mükemmel kimseleriz. Biz, bedenlerin silâh taşımaya en fazla mütehammil olan, sırtları en çok göğü doldurucu kimseleriz. En fazla maddeti, sayısı, hazırlığı olan biziz. Eğer Ya'cûc ve Ma'cûc[57] bizden bâvarâ el-Nahr'de olanlarla çokluk yarışına girişseler bizimkiler sayıca onlara üstün gelirler.

Kuvvet ve kudrete gelince 'Âd[58], Semûd[59], 'Amâlika[60] ve Kan'ân'lerden başka bizim gibi kuvvetli ve kudretli bir kavim dünyaya gelmemiştir. Eğer, yeryüzünün atlıları ve süvarileri bir meydanda (hipodromda) toplansalar, biz de orada bulunsak, insanların gözünde onlardan daha korkunç görünürüz. Ne zaman bizim siyâfarımızı, süvarilerimizi, başkalarının taşıyamadığı bayraklarımızı görürsen bizim husul

52 Şeybân b. Selâmat el-Hârûrî el-Hârûdî, "Şeybâniyya" diye isimlerini muhtelif mezheplere ismini vermiştir. Bu mezhep "müşkille" dendi. Bu ad, Abbâsî ihtilâli başlamadan birkaç sene önce Nasr b. Seyyâr'a karşı ayaklanmış, bizim tahlilimiz bir hal almıştır. Ebû Muslim'in ordularını da yenmişler, bu savaşlardan birinde Sarahs kapıları önünde 130 Mayıs 748'de öldürülmüşlerdir (Maqâtil 98-99; el Uyûn I, 245; al Milal wa 'l-nihal I, 206-2 Di Tabarî II, 1961-1967 [1964-1972]).

53 Nubâta b. Hanzala el-Kilâbî, Emevîler'in son zamanlarındaki büyük komutanlarından biridir. Kahtaba tarafından Horâsân'dan Irak'a çağrılmıştır (el Tanbîh ve 'l-işrâf 329, al-Ma'ârif 384 Jamhara ansâb e Arab 243; Tabarî II, 1977-1979, 2003-2006; Caskel II, 400).

54 Ebû'l-Hayyân Âmir b. Zubâra el Ceşemî, Şam'ın Horâsân yönetiminden sonra Emevîler'in sonlarında yetişen büyük komutanlarındandır. Kahtaba tarafından beri 131 (749m.) yılında öldürülmüştür (Tahqîb Ibn 'Asâkir VII, 1-5; al- Iqd IV 480-481; Tabarî II, 1948-1949, 1918-1919 III, 3-6 Caskel II, 358).

55 Bu şahıs Emevîler'in son Irak vâlisi Yezîd b.'Umar b Hubeyra'dır. Hicrî 132 (750 m.) yılında Saffâh'ın emri ile öldürülmüştür (Vafayât V 257-264; Murûc VI 65-66; Asmâ al-muqtâlîn II, 189-191)

56 Burada bahsedilen Marvân, Emevîler'in son halifesi Marvân el-Himâr'dır. Onu, bizim söylediğimiz hakkında ihtilâf vardır. Tabarî'ye göre, onu Kufe'den Mısır'a kaçarken bir öldürenleşmiştir (Tabarî, Zeyl III, 60). Marvân'ı takip eden kuvvetlerin Saffâh ile Mansûr'un amcası Şâlih b. Alî b. 'Abdullâh el-Hâşimî'dir (el Vuldt ve 'l-kuzât 97, 102; Tahqîb Ibn 'Asâkir V, 376 Duval el Lahm I, 79)

57 Bk. İA ilgili madde.

58 'Âd: medîneti hedîneti olan eski arablardan bir kabîle. 'Umân ile Hâdramevt-Yemen arasındaki Ahkâf denilen yerde oturmaktaydı (el Muqaddasî III, 31; Kutub al el- Arab II, 700; İA: 'Âd).

59 Semûd: medîneti hicrîneti olan arablardan bir kabîle. Hicaz ile Şâm arasındaki Vâdi'l-Kurâ ve Hicr'de otururlardı (Aşbâb 'Adiyy b. Şariyya 210-296; al-Aghânî VI, 300; Kutub al el-'Arab I, 263-265; İA: Semûd).

60 'Amâlika: 'Imlîk b. Lâvez b. İrem'in çocuklarıdır (Şubh al-A'şâ I, 313; Nihâyat al arab II, 295; Kabâ'il-'Arab II, 822; İA: 'Amâlika).

olarak devletin çekirdeği, halifelere itâat, sultanları desteklemek için yaratıldığımızı anlarsın.

Eğer Tibet halkı, Zâbic (Javalı?) adamları, Hind süvarileri, Rum atlıları [bir yerde toplansa] ile onların üzerine Hâşım b. Aştâhûna[61] hücum etse silâhlarını atıp kaçmaktan başka çâre bulamazlar. Biz sakin, akıl, anlayış, izân, yüksek görüş, vekâr sahibi kimseleriz. Biz, Şam ordusu, başkalarının hâkimiyetine teslîmiyet edenler ve bütün yasakları hiçe sayanlar gibi değiliz.

Biz, emniyet ve iffet sahibi kimseleriz. İnce zekâlılıkla kendâti, [halifelere] hizmetine sahip, onlar hudutlarda şehirlik yapmaya tahammüllü kendimizde toplamışızdır. Bizim dehşetli devallarımız, büyük hayvanlarımız vardır. Bizim sırtlarımız, çanlarımız, hasefîlerimiz[62] uzun keçe [külâhlarımız] (?), uzun kıvrık kılıçlarımız, bizim büyüklerimiz, Şâş malı şapkalarımız, şahriyye[63] cinsi atlarımız vardır. Silâhlarımızda kâfirkâbîd[64] ve tabarler, bellerimizde hançerler bulunur. Biz kılıç kuşanır, atlar üzerinde güzel dururuz. Bizim nâmûs kadınlarımız çocuklarımız düşürtecek derecede kuvvetli sesleriniz vardır. Yeryüzünde Horasanlılar'ın meşgul oldukları edebiyata, hikmete, hesaba, handeseye (geometriye), musikiye, kimyaya, fıkha, hadîs ve ahbâra dâir ne kadar ince sanat varsa onlar bu sanatlarda otoritelere ve âlimlere fazla gelmişlerdir. Biz keçe zırh, önceği zırh gibi harp silâhları yaparız. Bizim küçük, eken çevgân topu oyunumuz, atlar üzerine uçuyarak binmek, büyük ikna (top oyununa benzer bir oyun) ve çevgân oyunumuz, yere çömeltilmiş nâmlı hedeflere[65], havadaki hedeflere, avcının üzerine pike yapan kuşlara ok atmak gibi harp için alıştırma, temrin, hazırlık, manevra yapmak, düşmanı hücum etmek ve geri çekildikten sonra tekrar saldırmak için alıştırma ve hazırlıklarımız vardır.

Biz öne geçirilmeye, pervâh mevkiye en lâyık kimseleriz."

[d) Arablar'ın mukâbelesi.]

Sonra dedim ki, "O şahıs Arablar kendileri hakkında ne söylüyor" dedi:

"Yakınlık ve kâbilî (akrabâ, akı kan bağları ile, sevâbıkla, hulefâya ve aşirete itâatle, faydalı şükürle, bâkî kalan medihle, dünya durdukça duran, yıldızlar görünürken devam eden, hacılar telbiye çektikçe, sabâ rüzgârı estikçe, neyden yağ sızdıkça

61 Tabarî, hicrî 133 senesi hâdiselerinden bahsederken şunları söyler: "Bu sene içinde Ebû Ca'far el-Mansûr, Hâşım b. el-Aştâhûna'ya öldürttü. Hâşım daha önce Afrika'da isyân etmiş, yakalanmak üzere Yûsuf el-Marvânî ile beraber Irak'a getirilmişti. Bu sene Mekke'ye giderken Kadîdiyye'de öldürüldü (Tabarî III, 39; İbn al-Asîr V, 342, 466).

62 Hasefîyan: Asıcı silâhlarının kaftanlarının ve zırhlarının uzun tarafına diktikleri bir çeşit yama (el-Bayân I, 96, III, 119; Burhân-ı Kâtı' I, 219).

63 Horasan'da yetişen bir nevi at (el Hayevân I, 129 Ayrıca bk. al-Hadd 'a.a ' Nagârî ebu; Tabarî III, 296 ebu 586, 1285; Dozy I, 705; Lane 1615).

64 Kâfirkâbîd: Arapların harplerde kâfirlere karşı kullandıkları bir silâh. Belki de sivrilerek tepesi (el-Bayân I, 241; el-Mukaddasî IV, 73; Tabarî, Glossarium 484).

65 Hedefler, eskiden verdiklerim hedef olarak kullandıkları yasaklanmıştır (bk. Buhârî, k. el-Zabâ'ih 25; Nesâ'î, k. el-Sayd 38, k. el-Zahâyâ 41, 44).

(ebedî olarak) muâd edilen şiirle, nesir hakındaki ifâdelerle, nesilden nesle nakledilen sözlerle, devletin kaynağı olmakla, devletin dâvasını müdâfaa etmekle, babalardan varâset yoluyla kalan şerefli şeylerin kaydı ile elde edilir. Bunlar ne Arablar'dan başka milletlerin âdeti değildir. Bir de mefâhiri kafiyeli şiirle tesbit eder, tedvin edilmiş kitaplara ve kalemle yazılmış yazılara dayanmayan ümmîlerin hafızaları ile kaydederiz.

Biz, tefâhür eden, hakimler önünde hakkı çıkmak için kendisini müdâfaa eden, şeref uğrunda mücâdele yapan, ünlü edibi her hakemle ve onun kâhine aramasındaki anlaşmazlığı havâle eden kimseleriz. Biz, mesâlib (olumsuzluklar) ile birbirimizi ayıplar, menâkib (iyi taraflar) ile öğünürüz.

Biz, neseplerini en çok saklayan, birbirlerinin hukukuna en çok riâyet eden kimseleriz. [Sonraki gelenlere izi silinen, adı kaybolan şeyleri hatırlatmak için] neseplerimizi kılıçtan daha keskin ve mızraktan daha sivri bir dille şiir halinde kaydettiğimiz gibi, düz nesir halinde de kaydederiz. Halifeleri müdâfaa ederek ve onları destekleyerek harp etmekle, bir mükâfat umarak veya bir şeyden korkarak harp etmek arasında fark vardır. Köklü bir müdâfi, bu konuda sonradan türemiş kimseden farklıdır. İlki nesebi öyle bir konudur ki, bu hususta eski ve köklü olan yeni ve sonradan türeyenden üstündür.

Fazilet peşinde koşanlar iki kısımdır: Sistanlılar, çöl Arabları.

Ebû 'Abdülhamîd Kahtaba b. Şebîb el-Tâ'î[46], Ebû Muhammed Süleyman b. Kesîr el-Yeşkurî[47], Ebû Nasr Mâlik b. el-Heysem el-Hüzâ'î[48], Ebû Dâvûd Halîd b. İbrâhîm es-Zuhlî[49], Ebû 'Amr Lâhiz b. Kureyz el-Mara'î[50] Ebû 'Uyeyne Mûsâ

---

46 Kahtaba b. Şebîb el-Tâ'î, Muhammed b. 'Ali'nin devrimci hâkimi olmadan önceden beri 100 senesinde seçtiği on iki naibinden biridir. Ebû Muslim ile beraber çalışmış ve onun ordularının bir kumandanlığını yapmıştır. Yaptığı bütün savaşlarda galip gelmiş, hicrî 132 (749 m.) senesinde İbn Hubeyra ile yaptığı bir muharebede Fırat nehrinden geçerken boğulmuştur (el-Meâsinü'l-Meâsir 37, 422-426; Taberî II, 1958, ; ., 1961-1964, 2000-2004, III, 1-9, 18-19, 61, 774; Cuzbeî II, 466).

47 Süleyman b. Kesîr el-Yeşkurî el-Merverûdî, bilhassa komutanlarından olup Ebû Muslim el-Horasânî tarafından hicrî 132 senesinde Şehrizor'da görevlendirilmiştir (Şeşperâ 4, 344; Taberî II, 1956, 1958, 1986, 1989, 1995, 1998, 1999, 2000, 2001-2002; Cuzbeî II, 520).

48 Mâlik b. Heysem el-Hüzâ'î, Ebû Muslim ile Horasan'da buluşmuş, onun öldürülmesinden sonra hicrî 138 (755 m.) yılında vali atanmıştır (el-Muhabbar 466, el-Nuzum el-Sâbiîn I, 344; Taberî III, 1957, 1969 ; el-Meâsinü'l-Meâsir, 96; Cuzbeî II, 522).

49 Ebû Dâvûd Halîd b. İbrâhîm el-Zuhlî, Mansûr devrinde, 137 senesinde Horasan valisi olmuştur. Hicrî 140 yılında ordusu komutanı Kasım'a karşı isyân edince bir daha çıkıp onları tenkîne çıkarılmak üzere görevlendirilmiştir (Taberî II, 1925, 1968, 1960-1962, 1997-2001, III, 74-94, 107, 110, 121, 124, 127, ...; Cuzbeî II, 542).

50 Lâhiz b. Kureyz b. Sarîy b. el-Kâhin el-Temîmî, Ebû Muâlim, Merv ilerine yürüyen ordularının sağ kanadına komutanlık ediyordu. Tâhir olmak için, onu Nasr b. Seyyâr'a oğlu olmak göndermiştir. Bu vesîleyi mazmunla Nasr b. Seyyâr'a "Teşkilatı yeni bildirmek için kuvvetle kazıdıyorlar." mesâlindeki kıyâsı okuduğu için Ebû Muslim tarafından öldürülmüştür (el-Lubâb II, 139; el-Muhabbar 466; Taberî II, 1958, 1959, 1988-1990, 1993-1996; Cuzbeî II, 575).

b. Ka'b el-Marvezî[51], Ebû Sahl el-Kâsım b. Mucâşi' el-Mezenî[52] gibi nakiplerin ve nakiplerin derecesinde olanların çoğu saf ve öz araptılar. Bu nakiplerin arasında Mâlik b. el-Tavvâf el-Mezenî[53] gibi biri yoktur [..]

Üstelik, Mervân II'yi öldüren, İbn Hubeyra'yı yenen, İbn Zebbâra'yı ve Nabîta b. Hanzala'yı[54] öldüren, bu hareketin ruhu ve devletin çekirdeği olan Arablar'dan başkaları mı? Sind vilâyetini fetheden Mûsâ b. Ka'b değil mi? Kuzey Afrika'yı fetheden Muhammed b. el-Aş'as[55] değil mi?[56].

Yine dedin ki:

[e) Mevâlî'nin menkıbeleri.]

O kimse, "Mevâlî şöyle der" dedi

"Bizim halîfelere karşı sarsılmaz bağlılığımız, köklü sevgimiz vardır. Düşmanın bölünmez zırhında güvenilen yer bizim. Zirâ aşağıda bulunan mevlânın durumu, kendisinden daha yüksekte bulunan efendisinin sevgisini gerektirir. Çünkü, efendisinin şerefi ona ilettir. Efendisinin şerefi olunca kendi şerefini artırır. Onun sönüklüğü ise değerini düşürür[57]. Mevlâ bütün iyi meziyetlerin efendisinde toplanmasını arzu eder. Zirâ efendisi büyük, şerefli ve üstün oldukça o da, bu sâyede şerefli ve değerli olur. Sana karşı en samimî olan, seni en çok seven ve sana en az hased eden mevlândır"

Mevlâ şunu da söyledi:

"Velâ yakınlığı nesep yakınlığı gibidir"[58] Buna göre bizim, Arablar tarafından bozulmasının nedenlerini, başkalarının öğrendiği rakamla vardır". Onlar şunu da söylediler: "Şehir çeşit çeşittir. Bunların en iyisi ise sırrı ifşâ etmemeye sabretmektir. Bu konuda mevlâ diğerlerinin sahip olmadığı bir meziyete sahiptir. Din, işlerinizde en önemli bir taraf, halîfelere hizmet hususunda en şerîf vasıfa sahibiz. Din, halîfelere

---

51 Ebû 'Uyeyne Mûsâ b. Ka'b el-Temîmî, Ebû Muslim ile Horasan'da, daha sonra Ebu'l-Abbâs el-Saffâh'ın yanında Kufe'de bulunmuş, ona ilk defa halîfelik binâsında bulunmuştur. Mansur halîfe olunca onu şurta idâresi (asâyiş teşkilâtı) başına böyle atmış, ayrıca Mısır ve Hind vâlîliklerini de ona vermiştir. Hicrî 141 (758 m.) senesinde Buhârâ'da vefat etmiştir (el-Ma'ârif 394; el-Nuzum el-sâbiîn I, 342-343; Taberî III, 1964, 1969, 1988, III, 35-40, 56; Cuzbeî II, 498).

52 Ebû Sahl el-Kâsım b. Mucâşi' el-Mezenî el-Temîmî, Ebû Muslim'in sadâkatine yaşamış (Taberî II, 1950, 1952 962-1970, 1986, 1989, 2000-2002, III, 528; Cuzbeî II, 466).

53 Mâlik b. el-Tavvâf el-Mezenî el-Temîmî (Taberî III, 6, 8, 9, 87 Cuzbeî II, 524).

54 Hanzala öldürene yakında Kahtaba'ya işâret etmektedir.

55 Muhammed b. el-Aş'as b. 'Ubeydullah el-Hüzâ'î, Mansur devrindeki büyük kumandanlardandır. Hicrî 141 senesinde Mansûr tarafından Mısır'a vâlî olmuş ve daha sonra Afrika'da vâlî olmuş olan Ebu'l-Hattâb'ın üzerine beşinmaya memur edilmiş, hicrî 144 yılında Ebu'l-Hattâb'ı öldürmüştür. Sonra kendi kumandanlarından 'Isâ b. Müsâ b. 'Asâ'ya isyân etmiş, onu Kayravân'dan çıkarmıştır (1438.). Bunun üzerine İrak'a dönmüş, 149 hicrî (766 m.) yılında orada ölmüştür (İbn Hallikân IV, 46; el-Vâfî bi'l-Vefeyât 106; el-Uyûn ve'l-Hadâik 108; el-Ibar el-nakiyya. Tunus 1298, s. 18; Duval el-Islâm I, 78).

56 Bir arap şâiri bu konuda şöyle der: "Kimsenin geçerli olması sen de geçerli sahip olursun. Eğer o, hor ve hakir olursa sen ağaçlığın ortasının dibinde." (Şerh b. 'Abdî, Kahire 1945, s. 342).

57 Hadisin manası, "velâ yakınlığı miras meselesinde kan bağı yerine geçer." şeklindedir (el-Nihâye IV, 53-54).

itâat, hizmet, bağlılık ve iyi niyetten başka çocukların babalarına, babaların atalara hizmetine sahibtir. Halifeler mevâlileri ile daha samimî olurlar ve onlara daha çok güvenirler. En fazla onların yaptıkları işlerden memnun olurlar.

Mansûr[76], Muhammed b. 'Alî, 'Alî b. 'Abdullâh[77] zamanında, samimiyet ve tabiî davranmak hususunda mevâlilerine karşı ayrı bir tutum göstermiştir, içlerinden siyah olanları siyahlığından, çirkin olanları çirkinliğinden, aşağı sanatla uğraşanları seviyelerinin düşüklüğünden dolayı hor görmemişlerdi. Çocuklarından büyüklere onları gözetmeyi tavsiye ederlerdi. Onlar arasından birisinin bir çağrısını cevâbsız bırakmak kendileri kıldırırlar, bunu amcalarının, amca çocuklarının ve kardeşlerinin yanında yaparlar. Peygamber'in Mu'ta gününde[78] Zeyd b. Hârise'yi[79] Benî Hâşim'in ileri gelenlerinin başına komutan tâyin ettiği ve zaptedeceği yerleşe onu vâli yaptığı sırada ona karşı gösterdiği ikramları bahsederlerdi. Bundan başka, Peygamber'in kendi sevgilisi ve sevgilisinin oğlu Usâma b. Zeyd[80] 'ilen, ona Muhâcirler'in büyüklerinin ve Ensâr'ın ulularının başına komutan tâyin etmesinden, Ebû Âmire[81], Şehrân[82], falan ve falan kimselere yaptığı iyiliklerden bahsederlerdi [.].

Mevâlî şunu da ilâve ettiler:

"Devletin kurucusu Ebû Muslim 'Abdurrahmân b. Muslim[83], Ebû Seleme Hafs b. Sulaymân[84] idiler.

78 Ebû Ca'far 'Abdullâh b. Muhammed al-Mansûr al-Abbâsî, 'Abbâsî halîfelerinin ikincisi olup sarsılmaz hâkimiyetlerini işinde ilk defa sikke (dinar)ler üzerine tarihlerini yazdırmışlardır. Hicrî 136 senesinde halîfe olmuş, 145 (763m.) yılında Bağdad şehrini kurmuştur. Kûfe İranlıları'nı ve Yemenliler'in (Emevî İslâm dünyasında, onlar devrinde rağbet bulmuştur. Hicrî 158 (775 m.) yılında hacca giderken Dü'l-Meymûn (şimdiki yerde vefat etmiş, Mekke'deki Hacûn mezarlığında gömülmüştür (Târîh Bağdad X, 65-81; Fevâtî I, 467-488; Murûc III, 280-296; İA: Mansûr).

79 Ebû Muhammed 'Alî b. Abdullâh b. Abbâs b. 'Abdulmuttalib. 'Abbâsî halîfelerinin sadık olup çok fazla ihsânı geçtiği için "Seccâd" (ibâdeti çok olmuştur. Hicrî 94 (713m.) senesi haziran ayında vefat etmiştir (İbn Sa'd V 229; Vefeyât I, 436-440; Şi'ru-n şafvâ 57; Ef'âl al-asfiyâ II, 207-212; İA maddesi).

80 Bk. İbn Hişâm IV 15-30; Mu'cem al-buldân V, 219-220; İA: Mu'ta.

81 Ebû Usâma Zeyd b. Hârise b. Şurahbîl el-Kelbî. Peygamber'in mevlâsı ve evladı, Hicrî 9 (630m.) yılında Mu'ta gazvesinde şehîd düşmüştür (el-İsâbe II, nr. 2815; İbn Sa'd III/1, 27; şifat al-safwa I, 142 İA maddesi).

82 Ebû Muhammed Usâma b. Zeyd b. Hârise, Peygamber'in sevgilisi ve komutanının, Mu'tâ'ya devrine kadar yaşamış, Hicrî 53 (674 m.) senesinde al-Curf denilen yerde vefât etmiştir (İbn Sa'd IV, 62-5; Tehzîb İbn 'Asâkir II, 391-399; el-İsâbe I, nr. 99; İA Usâma b. Zeyd). Aynca bk. Hayâtü Fahru-l B.

83 Ebû Âsım veya Anas, Ebû Mervân, Ebû Muslim. Peygamber'in yanına gitmek için hicret etti (İbn Sa'd III/1 Ali İbn Hasan, Cevâmi'u-s-sîra, Kahire 1956, s. 114; el-İsâbe I, nr. 264)

84 Şekran, bundan önce ülkesinden Habeş memleketine (Etiyopya) göç eden Peygamber'in sahâbîlerindendir. Annesi Şahîb b. Atiyy olduğu soydanır. Habeş memleketinde iken (İbn Kuteybe, Cevâmi'u-s-sîra 265; el-İsâbe II, nr. 3466; Tabakât I, 1778).

85 Ebû Muslim 'Abdurrahmân b. Muslim el-Horasânî, 'Abbâsî devletinin fiilî kurucusudur. Emîr Nasr tarafından Hicrî 37 (655 m.) yılında Merv'de Mûsa soyu dâîlerinden (Vefeyât II, 324-331; Mukaddesî VI, 76-98; Mîzân al-i'tidâl II, 117; Tarîh Bağdâd X, 207-211; el-Ma'ârif 195; İA: maddesi).

86 Ebû Seleme Hafs b. Sulaymân el-Hemedânî, İslâmda ilk devre vezîr (Mâlıkâme olan kimsedir. Abbâsî hareketinin başarıya ulaşması için pek çok mal sarfetti. Bundan dolayı Saffâh halîfe

Ebû Muslim, imâm (Muhammed b. 'Alî)'ın âmâdındır. Devlet değirmeni bu son ikisinin söyleyişi döndü, İşlerin ve devletin nizamı onlarla temin edildi".

Onlar yine dediler ki:

"Nakîblerin reislerinden ve Huzâ'a kabilesinin mevâlilerinden Ebû Mansûr[87], Ebu'l-Hakem'lerden b. A'yun[88], Ebû Hamza 'Amr b. A'yun[89] ile Ebû Mu'ayt ailesinin mevâlîsi Ebu'l-Nacm 'İmrân b. İsmâ'îl[90] bendendir. Biz, bu 'Abbâsî hareketinde Horasanlılar'ın ve Arapların menâkıbının sahibiz. Biz, her iki gruptanız ve onlara mensubuz. Bunu hiç bir müslüman red ve inkâr edemez. Biz, büyüklüklerinde halîfelere hizmet ettik. Küçük iken onları sırtımızda taşıdık. Ayrıca, onlar üzerinde sert, dayanıklı, mekteplerde beraber yetişme, sancak bekçiliği, saltanat sarayında diğer bazı kimselerin elde edebilecoğı yerlerde beraberce bulunma hakkına sahibiz. Böylece, meziyetlerinde Arapları'a, şereflerinde Horasanlılar'a, faziletinde Ebnâ'ya ortak olmuş, ayrıca onların bize ortak olmadığı, bizden evvel elde etmedikleri hususlarda teferrüd etmiş (ayrılmış) oluyoruz."

Biz halka en çok benzeyen, onların tabiatlarına en yakın olan, onlar tarafından en çok itimad edilen, konuşulması en çok arzu edilen, onlara en çok merhamet gösteren ve en münâsip olan kimseleriz. Kendisinde bu hususiyetler ve bu meziyetler olandan daha fazla tecrübe ve mevkî üstünlüğünün kim olduğu belirtti.

[f) Ebnâ'nın menkıbeleri.]

Ona dedim ki, "O şahıs, Ebnâ'dan olanın kendisi hakkında şunları söylediğini belirtti:

"Benim asıl Horasan'dandır. Horasan ise 'Abbâsî devletinin çıkış yeri, 'Abbâsî hareketinin doğuş noktasıdır. Bu boynuz (hareket), bu kesik dış oradan çıktı. Bu pınar oradan fışkırdı. Bu denize oradan taştı. Bunun neticesi, hak sahibini buldu. Onun aydınlığı ufukları kapladı. Bu şekilde hakkın sahibini bulmasını müdâhalelerden, eski hastalıktan, zulmün derdinden, ihtiyaçtan kurtardı. Körüğü güldü.

Fe'lim ise hilâfetin merkezi, dolaştıktan sonra karar kılınan yer olan Bağdad'dır. 'Abbâsî dâvetine içtirâk edenlerin kahramanları (dâ'îlerin çocukları), onların tayfatlarının çocukları oradadır. Orası, Irak'ın Horasan'ı, hilâfet evi, devletin asıl unsurunun yeridir.

olmuşa sınır vezîr edindi. Vezîr olmasından dört ay sonra bir gece meçhul zatlar tarafından öldürüldü. Sene 132h. - 750m. (Vefeyât I, 443 - 446; Tahzîb İbn 'Asâkir IV, 877; Tabarî III, 7-5, 20-28, 38-40; İA maddesi).

87 Ebû Mansûr Talha b. Zurayk el-Uvsî'l, en iki nakîbden biridir (Tabarî II, 1858, 1886, 1943, 1967-1969).

88 Huzâ'a kabilesinin mevâlîsi Ebu'l-Hakem 'Isâ b. A'yun, en iki nakîbden biridir (Tabarî II, 1958, 1963; İbn al-Asîr V, 39).

89 Huzâ'a kabilesinin mevâlîsi Ebû Hamza 'Amr b. A'yun, en iki nakîbden biridir (Tabarî II, 1958, 1959-1961, 1963-1968, 1969, . . ., III, 2647).

90 Ebû Mu'ayt ailesinin mevâlîsi Ebu'l-Nacm 'İmrân b. İsmâ'îl, en iki nakîbden biridir (Tabarî II, 1958, 1966, 1969, 1988; İbn al-Asîr V, 98, 192). Ebû Mu'ayt ailesi hakkında Fîrûzâbâdî şunları söyler: "Ebû Mu'ayt, Kubeyr vesilesiyle, eski adı Abbân b. 'Amr b. Umeyye b. 'Abd Şems b. 'Abd Manâf el-Kureşî el-Umevî olup Muâfir ve Ebû Veccâ'nin kardeşi, 'Utbe'nin babasıdır (Kâmûs, Tâcu-l 'arûs Mu'ayt).

Ebul'dan olan şunu da söyledi:

"Ben, bu işte babamdan daha kökllü, dedemden daha fazla emeği geçen bir kimseyim. Bu üstünlüğe mevlâ ve arab olandan daha lâyıkım [. .] Üstelik, bir kısa kılıçarım, onun mızraklarını gölgesi altında bir bir kimsenin inkâr edemiyeceği zafere de sâhibim. Kargılı mızraklar, kılıçlar kırıldığı zaman kahramanlarla gırtlak gırtlağa çarpışırız. Biz, hücûmlarla darbeler vurur, yürüdüğü hançerlere karşı yürürüz. Biz, harp meydanlarının kahramanları, müşkil durumların erbâbıyız. Biz, harp zamanı sebât gösteren, imtihan olunduğumuz zaman başarı elde eden kimseleriz. Biz, mugâhhardir[91] denilen elbiseler giyen, zırhlara zînet ve ordulara süs olan, mızraklar içinde yürüyen (veya mızrak yediğimiz halde yürüyen), iki harp safı arasında yalnız satan kimseleriz. Biz, yutkun ve atılgın kimseleriz. Ayrıca, kalelere tırmanır, şehirlerin surlarını deler, kılıçlara ve mızraklara göğüs gererіz. Biz, kayaları yuvarlar, sütunları kırarız. Çöl Arabının kalbi koptuğu, ilerisinin ümidi kesildiği sırada yarılara ve ağır darbelerine tahammül göstеririz. Sonra, işkenceye tahammül eden, bir mesele hakkında münâkaşa olduğu zaman iyi dahi götüren, dosdoğru akla sahip olan, doğru gören, metânet gösteren, dayanılan en az gözü korkan (falaka ipinden çekinen), hakkaniyet kabûlden en uzak olan, felâkete en az boyun eğen, dostların (ziyâretçilerin) hakkında, akrabalarına ve kardeşlerine zulüm görmesine en az tahammül edenleriz. Biz, hendek kapılarında, köprülerin başında muharebe eden ve sokaklarda ağzında kırmızı ölüm[92] kesilenleriz.

Biz, sokaklarda silâhlarımızla dayaklar indiriz, kapışmada harplerine tahammül gösteririz. Bu konuda Hulaydiyya'ya, Kutayfiyya'ya, Bilâliyya'ya, Harbiyya'ya sor[93]. Biz, mücâdele eden, geçen başkanları yapan açıktan açığa sokaklarda ve yollarda insanları öldüren kimseleriz. Biz, hem binip koşar hem atsız yürürüz. Biz, yaya yürüdüğümüz zaman uzun kargılı mızraklar, atlı olduğumuz zaman ise atılan kısa mızraklar kullanırız. Biz, pusu kurarak işi bitiren ölüm, temiz sahir olanız. Kaçıcı olunca herbirimiz ordu kumandanı yerine geçeriz. Gündüzleyin harbettiğimiz gibi geceleyin de harbederiz. Karada çarpıştığımız gibi su üzerinde de çarpışırız. Mahallede muharebe ettiğimiz gibi köylerde de muharebe ederiz.

Biz, en kopuk, en fazla vahşet gösteren kimseleriz. Biz, boylu poslu, uzun sakallı, güzel sarık saran, sert tabiatlı olmakla beraber en çok yol kesen, hudutlarda en ar-

91 Mugâhhariyy, müfredi mugâhhar, bir tarafı başka bir renkle işlenmiş elbiseye denir. (Dozy I, 706-708. Ayrıca bk. Zamahşerî, a.y. Vâ'lih, Kahire 1945, I, 683).

92 Kan dökmekten kinâye olarak kullanılmıştır (Lisânu 'l-'arab).

93 Câhiz, k. al-Buhalâ'da "İslâm için eldiğimizden Kutayfiyya'ya, Hulaydiyya'ya, Harbiyya'ya, Bilâliyya'ya. Şehr fi Bihâr'ın ve Fâs ile Rûs'un ediyorlarından kalma alemlere sor." der. Bu ifadeden, onların Taberî'nin naklettiği gibi, Arabî ile Mu'tasım hâdisesi sırasında Bağdad'da olduğu şekilde kampçılık sırasında çadırlarda çıkan çapulcu takımı olmadıkları anlaşılıyor. Şa'lâbî'nin bildirdiğine göre Hulaydiyya bardak ve testiyi tahammülü bir cemiyet..... Onun kaydına göre bu kelimeyi "Hulâliyya" şeklinde okumak gerekir. Onlara, bu isim Bağdad'daki "Hulâ" mahallesine nisbetle verilmiş olmalıdır. Nitekim "Harbiyya" Basra'daki "Harayba" denilen yere nisbetle bu renkli okunmuştur. Buna göre kelimeyi "Harayibiyya" şeklinde okumak gerekir. "Bilâliyya" ise Basra muhaciplerinden bir grubun verilen ismidir (al-Buhalâ s.50, 326-327; Mukâtil b.Taberî III, 1745, 1747; ,Mu'cemu al-buldân: al-Harayba).

kaçıp savaşın kimseleriz. Biz, kahramanlık ve cesâretin, bundan başka hatt, kitâbet, fıkıh ve rivâyet sâhibiyiz. Bütün Bağdad bizimdir. Biz durduk mu, o durur. Biz hareket ettik mi, o hareket eder. Bütün dünya ise ona bağlı, onun kaderine tâbidir. Bağdad'ın durumu ve değeri bu olunca, bütün dünyanın ona, halkının onun halkına, kapılarının onun kapılarına, arsalarının onun arsalarına, reislerinin onun reislerine, iyilerinin onun iyilerine tâbi olması tabiîdir. Ayrıca biz, halifeler tarafından yetiştirilen, vezirlere komşu olan kimseleriz. Biz, hükümdarların himâyesinde, halifelerin kanatları altında yetişmiş, onların âdâbını almış, hareketlerini kendimize örnek edinmişizdir. Onlardan başkalarını tanımayız, onlardan başkalarına nisbetle bakmayız. Onların hâkimiyetine göz diken ve onlara itiraz etmeye kalkışanlardan hiçbiri bizi yutulacak lokma olarak görmemiştir. Kendisinde bu meziyetleri, bu hasletleri taşıyan kimseden daha fazla temâsa ve halîfe yanında mevkî yakınlığına kim lâyıktır?"

[MÜELLİF TARAFINDAN BİRİNCİ KISMA MÜLHAK OLARAK, HİLÂFET ORDUSUNUN MUHTELİF SINIFLARI ARASINI BULMAK MAKSADI İLE YAPILAN BİR MÜLÂHAZA]

Esirgeyen ve Bağışlayan Allah'ın Adı İle Başlarım.

Allah sana koşsun. Bu bilgilerin peşinde ve bu delilleri bitirdikten sonra Türkler'in menâkıbını başkalarının menâkıbı ile mukâyeseye, onların meziyetleri ile diğer sınıfların meziyetlerini ölçmeye kalkışmak bu kitabın telifinde cedellerin kitaplarında takip ettikleri yolu, mezhep takipçilerinin aralarındaki ihtilâflarda kullandıkları usûlü takip etmiş olurum. Bir de bu kitabımın yazmakla, sayduğumuz bu grupların, her ne kadar sınıfları çeşitli ise de sınıflarını bulmak, kalpleri birbirine bağlı ise bu ülfeti arttırmak, düşmanlarına hücumları için güçlerinin aynı olduğunu haber vermek, kalplerinin sımsıkı olmasını temin etmek, içlerinde bilmeyen varsa meziyetlerindeki ayrılık noktalarını ve hasepçe aralarındaki ayrılığın miktarını bilmemek için yazdık. Tâ ki, herhangi bir düşmana karşı tutumunu değiştirmesin. Herhangi bir düşmanı yaldızlı yalanlarla, aydınlık şüphelerle onları ifsat etmesin. Zira bilgili mütefekkir, büyük bilgi sahibi düşmanı kendisinden aşağıdakilere batıl fikir şeklinde gösterir, düşüncesizliğe ihtiyat elbisesi giydirir.

Yalnız, bir şimdi öyle bir durumdayız ki, sâdece bize rivâyet edilen ve hafızamızda olan sözlerden, gördüğümüz ve şâhit olduğumuz şeylerden, insanların ağzından aldığımız ve dinlediğimiz kıssaların bir kısmından bahsedeceğiz. Ayrıca, bütün bu sınıfların kullandığı ilmlerden ve edevâttan söz edeceğiz. Bundan sonra, içlerinde hangi sınıfın bunları iyi ve tek başına güzelce kullandığına, hangisinin daha sahi, daha ışıklı, daha çevik, daha derin görüşlü, içleri daha dolu toplu, hafızası daha geniş, meziyetleri daha çok, ilmleri kullanış usûlü daha metin, harplerde faydası ve zararı daha çok, daha yetişkin, daha ince hileli, daha çok kendisini koruyabilir olduğunu, daha ince görüşlere sahip olduğunu göreceğiz. Böylece, tercih hakkı bu kitabı okuyan, sınıflarını dikkatle tâkibeden, muhtelif yerlerini karıştıran, hâlleri üzerinde düşünen, başı ile sonu arasını karşılaştıran kimsenin elinde olsun. Biz, bir tarafa karşı diğer tarafı tutmuş, bazı kimseleri diğerlerine karşı üstün çıkarmayı düşünmüş olmıyalım. O kadar ki, kendi kendilerimizden bir harf dahi söylemi-

yelim. Kitabımızın bu şekilde ele alır, bu tarzda telif ederek cedel ve münâkaşa tarzından ve temâyülle göre yazılan eserlerden bambaşka olur.

Bazı kimseler askerî sınıfların isimlerinin şekil, heca, yazı bakımından ayrı olduklarını görerek gerçekliklerinin ve manâlarının da buna göre ayrı olduğunu zannettiler. Görmüyor musun? "al-Şâkiriyya"[94] kelimesi her ne kadar şekil, yazı, heca bakımından "al-cund=asker" kelimesinden ayrı ise de manâları birbirinden uzak değildir. Zirâ, her ikisi de ayrı manâya delâlet ederler. Bu da, halifeye itâat ve sultanı desteklemektir.

Mevlânın bir çok bakımdan Arablar'dan sayılması, bütün medhedilmiş münâsebetlerde onlardan addedilmesi Allah'ın dayıyı baba[95], müttefikleri kan akrabası[96], kız kardeşin oğlunu asıl kabuledenler[97] saymasından daha çok hayretli mucip değildir. Aynı şekilde mulâ'ana[98] edilen bir kadından kocasının evinde doğan çocuk onlarına nisbet edilir[99]. İsmâ'îl iki yabancının çocuğu olduğu halde Arablar'dan sayıldı. Zirâ Allah, telkîn ve terbiye edilmeden İsmâ'îl'i fasih ayapça ile konuşturdu[100]. Bundan başka onu terbiye ve temrin yapmadan hayret edilecek derecede fasih yarattı. Onun tabiatına yabancıların tabiatından çıkardı. Arablar'a âit hasletleri onun bedenine yerleştirdi. Onu, bu tarzda hasıl yaratıp bu şekilde tasviye etti, bu kalıba çekti. Sonra ona, Arablar'ın tabiatına, ahlâkına ve kılığına bağışladı. İsmâ'îl'i, Arablar'ın cömertliğinin, cesurluğunun, gayretliliğinin en iyisine, en şerefline, en parlağına, en ilerisine sahip olarak yarattı. Bu meziyetleri, onun risâletinin ve nübüvvetinin temâlli kıldı. Ö böylece, bu meşhur, bu hasebin şerefine en lâyık kılınan oldu. İbrahim kendi neslinden gelmiyenlerin babası olduğu gibi[101][ ] Elenâ'dan olan doğum sebebiyle hemşerik, mevlâ ve nesep ve sebeb bakımından[102] arapsın.

Meselâ, İbn Zeyd'in 'Amr'in neslinden olmâ notlosu doğduğunu bilsek, onun 'Amr'in neslinden geldiğini katî olarak bildiğimiz halde 'Amr'in oğlu olduğunu kabul etmeyiz[103][. .].

---

94 Bir asrî nokta verilen isim. Müfredi (tekili) "al-Şâkirî" olup farsçadaki "şâkir" kelimesinin arapçalaşmış şeklidir. Ücretli ve hizmetçi manâsına gelir (le Kazyuini III, 180; al-Kadd 'ala'l-Nuşârâ 46 a; Kâmûs şâr Ayman bk. Tabarî II, 649, 40-50, 113, 690).

95 Kaynaklarda bu hususu delâlet eden bir âyet ve hadîs rastlanmamıştır. Fakat, teyze hakkında "Teyze ana yerindedir" meâlinde bir hadîs bulunmaktadır. (Buhârî, k. al-Şu'ûb 6, k. al-Meğâzî 42).

96 Bk. not 12.

97 Hadîs, "Kadınların eğilimlerine göre hareket edilir." (Buhârî, k. al-Ferâ'iz 24; Tirmizî, k. al-Menâkıb 65).

98 Bu hususdaki âyetler için bk. Kur'ân XXIV 6-9.

99 "Mulâ'ana ve ona nisbetsiz doğan çocuğa Allah'ın Kitabı'na göre ana verilir." (Muvatta', k. al-Talâk 34; Juynboll, Handbuch des Islamischen gesetzes, Leyden 1910, s. 193).

100 Hadîs, "Bu meşhur İsmâ'îl'e ilhâm olunmuştur." (Feyz al-Kadîr nr. 1681).

101 Âyet, "Babanız İbrahim'in milleti" (Kur'ân XXII, 78).

102 Bk. not 12.

103 Hadîs, "Çocuk hangi döşeğinde doğmuşsa ona aittir. Zinâ eden recmedilir." (İbn Hanbal II, 239, 264, 317).

Peygamber, hanımlarına müslümanları doğurmadıkları ve emzirmedikleri halde "müminlerin anaları" buyurur. Bir rivâyete göre, "Babanız İbrahim'in milleti" (bk. not 101) kaydından başka "Onun (Peygamberin) hanımları onların (müminlerin) anaları Peygamber ise babasıdır"[104] denmektedir. Allah, sâbit dolayısıyla kadını ana[105], bir kimsenin karısını başka bir kadın dolayısıyla "hanım el-velad"i[106], mürebbiyi[107], ve amcayı baba[108] yaptı. Görüldüğü gibi insanlar, Allah'ın dilediği şekle sokduğu kullarıdır.

Allah, kullarından istediğini Arab, istediğini başka milletten, dilediğini kırmızılı, dilediğini sarıcı yapar. Nitekim, istediğini erkek, istediğini kadın, istediğini kanlı yapmak, dilediğini ise cinsiyet hudutlarından çıkarıp erkek, kadın, kanlı yapmamak Allah'ın elindedir. Bütün mahlûkatın en üstünü olduktan halde melekleri bu son şekilde yaratmıştır[109]. Âdem'i anasız ve babasız, topraktan yaratıp toprağa nisbet etti.[110] Havvâ'yı ise Adem'in omurgasından yaratıp[111] onu eş ve meleke kıldı[112]. 'İsâ'yı babasız olarak yaratıp onlara nisbet etti[113].

Allah, cinleri alevli ateşten[114], Adem'i çamurdan[115], 'İsâ'yı muzdaribe[116], gökleri dumandan[117], yeri sudan[118], İshâk'ı kısır bir kadından[119] yarattı. 'İsâ'ya beşikte konuşturdu[120]. Yahyâ'yı çocuk iken hikmetli sözler söyletti.[121] Süleyman'a kuş dilini,

---

104 Kur'ân XXII, 1. Bu şekildeki kırâat Übeyy b. Ka'b ile 'Abdullâh b. Mes'ûd'dan mütevâtir kırâat tarzıdır (Ebû Hayyân el-Endelusî, el-Bahr al-Muhît, Kahire 1328, VII, 217).

105 "Bizi annelerine, sâbit kardeşlerimiz." âyetine işâret etmektedir (Kur'ân IV, 23).

106 İbrahim, Sâre ve Hâcer mevzûlarına işâret edilmektedir. Zira, Hâcer bir hükümdar İbrahim'in karısı, Diğer tarafdan ise "memalik-velad"lidir. Çünkü, mülkde Hâcer, Sâre'nin sâbiyesi idi. Onun tarafından İbrahim peygamber'e hediye edildi. Böylece onun "hanım el-velad"i oldu.

107 Bu hâdisin hangi âyete işâret ettiğini söyle etmek mümkün olmamışdır.

108 Buzada, "Senin ve babaların İbrahim, İsmâil, ve İshâk'ın yoğunu ilâhınız ilâhdır ederiz." âyeti kastedilmektedir. (Kur'ân II, 133). Allah, bu âyetde İsmâil'i Ya'kûb'un amcası olduğu halde babası olarak zikretmektedir.

109 Kur'ân XVII, 40, XXXVIII, 180; Taftazânî, Şerh el-'Akâ'id, İstanbul 1307, s. 105, 106.

110 "Hani, rabbin meleklere ben, topraktan bir insan yaratacağım" demişti. (Kur'ân XXXVIII, 71).

111 Hadîs, "Havvâ, Âdem'in kısa kalan omurgasından yaratıldı." (İbn Mâce b. el-Tahâra 77. Ayrıca bk. Buhârî, b. el-Anbiyâ 1; Müslim, b. el-Rızâ' 61, 62; Dârimî, b. el-Nikâh 31; İbn Hanbel V, 5).

112 "Allah'ın âyetlerinden biri de size hemcinsinizden eşler, aileler yaratmasıdır." âyetine işâret edilmektedir (Kur'ân XXX, 21).

113 "Onları daha önce alevli ateşten yaratmıştık." (Kur'ân XV, 27).

114 Kur'ân III, 43, IV, 151, 171, 172, V, 17, 72, 75, IX, 30, 31.

115 Bk. not 110

116 Âyet, "Meryem'in oğlu 'İsâ b. Meryem Allah'ın resûlü ve Meryem'e attığı bir kelimedir." (Kur'ân IV, 171.)

117 "Sonra, dumanı hâlinde olan göklere yöneldi." (Kur'ân XXXXI, 11).

118 "Allah, her şeye su ile hayat verdi." âyetine işâret etmesi muhtemeldir (Kur'ân XXI, 30).

119 "O, ben ihtiyar bir kadınım. İşte benim de ihtiyar bir kocam! Benden nasıl çocuğum olur?" dedi (Kur'ân XI, 73).

120 Kur'ân III, 46, V, 110. XXIX, 29.

121 "Ey Yahyâ, kitabı kuvvetle tut. Biz, ona çocuk iken hikmet verdik." (Kur'ân XIX, 12).

kuşlarına lisanını öğretti[122]. Hafaza meleklerine bütün dilleri öğretti. Bunun neticesi her türlü yazıyı yazdılar, bütün dilleri konuştular[123]. Ubâdân b. Avs'e kurdu konuşturdu[124]. Bütün milletlere mensup müslümanlar Cennet'e girdikleri vakit - çocukları ve delileri de dâhil - hepsi azâ müddet öğretim görmeksizin, aralarında sınıf farkı olmaksızın, yetiştirmeksizin ve telkinde bulunulmaksızın Cennet halkının dili[125] ile konuşacaklar.

Câhiliye, Allah'ın İsmâ'îl'e, babalarının öğretimi, dadılarının terbiyesi olmaksızın arapçayı konuşturmasına hayret ederler[126]. Bu hususun nasıl mümkün olduğunu, kendisinin daha çok aleyhinde olmasına rağmen Kahtânîler'den biri 'Adnânîler'den birine sordu. 'Adnânîler'den olan kimsenin cevabı ise mükemmel, muntazam, yâsın ve manalı idi. Zîrâ, Kahtânîler, Kahtân'ın peygamber olduğuna iddiâ etmezler ki. Allah ona böyle bir hâsıla verebilsin. Kahtân, Peygamber olmadığı için onun hakkında böyle bir iddiada bulunamazlar. Allah'ın insanlar arasında meydana getirdiği farklılıklar, yer yüzünün maddeleri arasında meydana getirdiği farklılıklara benzer. Allah, yerin bir kısmını taş, bu taşlardan bir kısmını yâkût, bir kısmını zebercet, bir kısmını bakır, bir kısmını kurşun, bir kısmını sarı bakır, bir kısmını demir kılmış, yine yerin bir kısmını toprak, bir kısmını pişmiş çamur olarak yaratmıştır. Zâo (vitriol)[127], kırmızı çamur (muğra)[128], mercanak, mürdesenk, kükürt, nişâdır, nüre taşı, ateşdur, markasîtâ (pyrites)[129], mikna'ın da aynı şekildedir. Yeryüzünün cevherlerin adedini, madan filizlerinin çeşitlerini kim sayabilir?.

Durum böyle olunca, Ebnâ'dan olan [Horasanlı, [Horasanlı mevlâ, mevlâ Arab olur, [Ebnâ'dan olan Horasanlı], Horasanlı mevlâ, mevlâ Arab olunca Horasanlı, Ebnâ'dan olan, mevlâ ve Arab aynı şey olur. Üçü olmanın hangilerin birleştirdikleri hususlar ayrıldıkları hususları gölgelemektedir. Bilâkis, onlar birçok durumları, hâdiseleri ve meseleleriyle aynıdırlar. Buna göre, Türkler Horasanlı ve halîfelerin pek yakın akrabaları olan mevlâlardır. Bunun neticesi Türk, bunların hepsinin sâhip olduğu fazîletlere sahip, onların hepsinden daha şerefli dir.

122 Kur'ân XXVII, 16-19.

123 Bk. el-Durr al-mensûr VI, 329 وكرر لها كاتبين âyetinin tefsiri.

124 Hadîs, "Bir arslan, bir çobanı Medîne'nin fet tarafında koyun sürülerinden biri üzerine hücum etti. Çoban kurt ile koyun arasına girdi. Hemen derhâl kurt çömelip "Hemzala Allah'ın bana gönderdiği rızık arasına ne girişiyorsun?" dedi. "(Buhârî II. 425, 597 ve İsâba I, nr. 804; el-Hayevan I, 296, II, 513, VII. 50, 113, 217). Ubâde b. Avs el-Ansârî, isâm Vahîb şeklinde de zikredilir. İlk müslümanlardan, ağır sâbıkı Peygamber'e biat edenlerdendir. Muâviye devrine kadar yaşamıştır. İbn el-Sekan kendisi hakkında yalnız o söylediğini nakletmiştir. İbn el-Kelbî, Vâkıdî, 'Ukaylî, el-Baldurî, Halîfe ise kendisi hakkında yalnız Ubâde b. el-Akva' söylediğini söylemiştir (el-İsâba I, nr. 804; Ğâmız al-ğarâib 305; Tahzîb ve tahzîb I, 388).

125 Hadîs, "Üç sebepten dolayı Arabları seviniz: Biri ben arabım, Kur'ân arapça, cennet halkının dili arapçadır." (Fayz el-Kadîr nr. 225).

126 Bk. not 100.

127 Zaç veya sâo yağı denilen madde. Demir sülfat (Dozy I, 610; Vitriol).

128 Meğra, boyacılıkta kullanılan kırmızı çamur

129 Arap zaç, yanmasın yayılır. Ortaçağ'da ateş yakmakta kullanılan bazı bitkisel maddelere verilen umumî isim (Aristo, K., el-Âsâr, Mütercim Luğa b. Asfuriyûs, Heidelberg 1912, s. 112; İbn el-Beytâr, Câmi' el-mufredât, Mısır 1291, IV, 163; Buhârî 280).

Diğer askerler bunu bilince Türkler'e müsâmaha gösterirler. Aradaki güçlük ortadan kalkar. Düşmanlık ölür. Bundan sonra, yakın akrabalar, meslektaşlar, komşular arasında dahi dâima mevcut olan kıskançlık, çekememezlik kalır. Üstelik, yakınlar, amca oğulları, aşiretler arasında yadımlaşma, iyi geçinme, düşmanlık ve yardımsız bırakmaktan daha çok vukubulur.

Yardımlaşmayı sevdikleri ve ona muhtaç oldukları için çöllerde bazı kabileler diğerlerine iltihak edip beraberce konup göçerler. Arkadaşlarından ayrılan az. Amca oğluna yardım eden, onun elindeki nimete imrenen, kalmasını temenni eden, bu nimetin mahvını, kesilmesini, ordan kalkmasını istiyenden daha çoktur. Tabiî, bu arada bazı çekememezlik ve yardımsız bırakma halleri vukubulur. Lâkın, bu pek azdır.

Dünya, bütün aulaşmazlıklar sönerek insanların istedikleri ve arzu ettikleri gibi rahat, herkesin aynı seviyede olacağı şekilde fenalıklardan arı duru olamaz. Bu durum iş evi (Dâr el-'amal) olan dünyanın hâli değil, karşılık evi (Dâr el-cazâ) olan Ahiret'in hâlidir.

[2. FAŻÂ'İL el-ETRÂK]

(a) Mukaddime]

Esirgeyen ve Bağışlayan Allah'ın Adı ile Başlarım.

Allah kendisinden razı olsun ve yüzünü ak etsin, bu kitabı Mu'taşım bi Allah [150] zamanında yazdım. Fakat, anlatılması uzun sürecek bazı sebeplerden dolayı kitap ona ulaşmadı. Bunun için burada, o sebeplerden bahsetmeye kalkışmadım. Eserin orta hacimde, insafa uygun olmasını temenni edip bir kavmin milletin, medhinde ileri giden, diğerlerinin yerilmesinde (hicvinde) mübalağaya kaçan bir eser olmamasını istedim. Zirâ, eser bu tarda olursa yalan onu çirkinleştirir, içine tekrarlar karışır, temeli sınıflık üzerine kurulur, ifâdesi çirkin, ve muğlak olur.

Medhedene en çok fayda veren, medhedilene en çok iyiliği dokunan, en uzun ta, en güzel hatıra bırakan medih doğru öğülenin haline uygun ve ona münâsip olan medihtir. Tâ ki, bahsettiği ve tavsif ettiği kimseye işâret edip ona dikkati çeksin.

Ben şöyle derim: "Türkler'in menâkibinden bahsetmek ancak diğer askerlerin meşâlibinden (eksikliklerinden) bahsetmekle mümkün olacaksa hepsinden bahsetmeyi bir kanara bırakmak daha doğru, bu kitabı yazmaktan vazgeçmek daha ihtiyatlı olur. Bu sınıflardan çoğunun iyiliğinden bahsetmek azıcık dahi olsa bazılarının kötülüğünden bahsetmekle bağdaşamaz. Zira çoğunluğun iyiliğinden bahsetmek nâfile (borç olmayan şey) ve fazladan bir kısım olduğu halde, azınlığın kötülüğünden bahsetmek ise günâh ve üzerimize borç (vâcip) olanı terketmekten bir kısmıdır. Az farz ise bize çok nâfileden daha faydalıdır.

Herkesin eksiklikten nasibi ve bir miktar günâhı vardır. İnsanlar ancak, iyiliklerinin çokluğu, kötülüklerinin azlığı ile birbirlerinden üstün olurlar. Bütün iyilikleri kendisinde toplayıp büyük küçük, âşikâr ve gizli bütün kötülüklerden pâk olmaya gelince bunu hiç bir kimse görmemiştir.

---

150 Ebû İshâk Muhammed b. Hârûn el-Raşîd el-Mu'taşım bi Allâh el-Abbâsî, hicrî 218 yılında halife olmuştur. Amorium'un fetihi, Sâmarrâ'nın kurucusudur. Hicrî 227 (842 m.) senesinde Sâmarrâ'da vefat etmiştir (Tarîh Bağdâd III, 343-347; Murûc II, 269-278; Fevât II, 524 (İA Madde).

Nâbiğa şöyle der:[134]

"Kusuru olmayan hiç bir arkadaş edinmemeniz. İnsanların hangisi dört başı mamurdur."

Ḥarîş el-Sa'dî de şöyle der:[135]

"Arkadaşlığı hayatım günlerine benziyor, bana karşı türlü türlü tavırlar takınan bir arkadaşım var.

Bir huyunu ayıplayıp onu terkedince ayıplamadığım başka bir huyu beni ona doğru çeker.",

Başşâr ise şöyle der [136]

"Sen her işte arkadaşını tenkit edersen, tenkit etmiyeceğin bir kimseye rastlıyamazsın.

Ya yalnız yaşa, ya arkadaşınla iyi geçin. Zira, o bazen günâh işler bazen günâhtan kaçınır.

Birçok defa üzerinde çöp ve saman olan sudan içmemen sonra kalırsın. Hangi insanın içtiği en dâima temizdir?",

Bu hususta, Muṭî' b. İyâs el-Layşî şöyle der. [137]

"Eğer hayatı boyunca kusur işlemiyecek (ayakkabısı kaymıyacak) bir kimseden başkası ile arkadaşlık etmek istemiyorsan,

Ne kadar araştırsan, ara böyle birini bulamazsın. Hemşerî olmıyan böyle bir kimse nerede bulunur.

Benim arkadaşımın kusuru affedersin, arkadaşının ise kusurunu baş gören kimsedir"

Ordudan bir kimse olan Muḥammed b. Sa'îd şöyle der:[138]

"İyiliği çok büyük olduğu halde başa kakmadığı için, ömrüm oldukça 'Amr'a teşekkür edeceğim.

O öyle bir adam idi, elindeki mala, arkadaşından sahip değildir. Arkadaşı bir kusur işlediği zaman ondan şikâyet de etmez.

Benim ihtiyacımı görülmiyecek tarafından gördü. Bu ihtiyaç, ortadan kalkıncaya kadar onun gözünde çöp oldu"

Doğruyu bulamamakta müşterek olmalarına kuvvetlilikleri zayıflıkları ile bir arada olmasına rağmen muhtelif insan kümelerinden çıkıp gelen şahıslar, Araplardan mukayesecilar hem kusurların affını ahlâkî bakımdan dar veçhe, hayatta faydalı bir şey, insanlar arasındaki münasebetlerde akıllıca bir hareket olarak kabul

5 Ziyâd b. Mu'âviye el-Nâbiğa el-Żubyânî, Câhiliye devri şâirlerinin birçoklarından. Hîra hükümdarı Nu'mân b. el-Münzir'in hatipliğini yapmıştır (el Aġânî XI, 38-41; el Muvaşşaḥ 91; el-Şi'r ve'l-şu'arâ 38 Cumahî 69-81; İA'nin maddesi; GAL. I, 23, S. I, 43; Şarkiyat Mecmuası I, 1-30, II, 1-40). Hayatı için bk. Dîvân III, 5 II. Uyûn al-akhbâr III, 16; al-Mu'ammarûn 135; al-'Iḳd II, 169, III, 66, 77; a. Meşhur Şi'r adlı, Kuveyt 1960, s. 9, Lumahî 41. Dîvân al-nâbiġa al-Ḏubyânî, 1961; al-Şi'r ve'l-şu'arâ I, 134 Nihâyat el-arab III, 46; Şu'arâ al-Naṣrâniyya, Beyrut 1890, s. 666; Devâ'irü'l-ma'ârif al-Bustânî III, al-Maʿârif, Adab el-dünyâ ve'l-din, İstanbul 1934, s. 138.

138 Şâir Ebû Ḫâlid Yezîd b. Nâşir al-Sa'dî al-Kureyʿî, 'Abdullâh b. Ḥâzım Horasan vâlisi iken orada Tamîmlerden olmalarına rağmen Mervliler'e karşı çarpışmış, bkz. 82 (701 m.) isyânlarında Herat'ta öldürülür (Ṭabarî II, 534, 595-59 780, 1066, 1067 İşrâḳâ 257; al-Kâmil 1068, 1069, 1064; a.-'Iḳd I, 117, II, 193; Cevkal II, 300). Beyitler için bak. el Bağdâdî I, 3; Uyûn al-akhbâr III, 17, Ayrıca bk. Burhâneddîn al-Yâzıcî, Garar e bayâz. Bak el akhvâz.

139 Ebû Mu'âğ Beşşâr b.'Burd al-'Uḳaylî (veldi yahut ile) el-Zaṭṭ, bir müddet Basra'da doğdu. Pek çok şiir söyledi. Daha sonraları Bağdad'a gelip halîfelerin meclislerinde bulundu. Halîfe al-Mahdî zamanında zındıklıkla itham edilerek 167h.=784 m. de öldürüldü (a. Aġânî III. 135-269; al-Fihrist I, 39; Târîḫ Bağdâd VII, 112-126; el Beyân I, 33-33; Vafeyat I, 145-148; el Muvaşşaḥ 146-150). Beyitler için bk. a Aġânî III, 197 'Uyûn al akhbâr III, 11, Dîvân a. mu'ânî II, 140; Dîvân Beşşâr, Kâhire 1393, I, 309; Ḥamâsat al Buḥturî, Kahire 1329 s. 186; Ḥamâsa Ibn a.-Şaǧarî, Haydarabad 345, s. 443; a Temsîl ve a muḥâḍara 74 Adab el dünyâ ve'l-dîn 163.

134 Ebû Ḥulvân Muṭî' b. İyâs al-Kinânî, hem Emevîler hem Abbasîler devrinde yaşayan şâirlerdendir. Basra'da doğdu ve büyüdü. Vâlî b. Yezîd'i medh edip onun nedimliğini yaptı. Abbasîler devrinde Ca'fer b.al-Mansûr'un yanında bulundu. Hicrî 166 (782 m.) yılında Basra'da vefat etti (Târîḫ Bağdâd XIII, 225-226; al-Fihrist I, 169. el Vafî XXIV, yap. 161 164; Sîmat a. a. A 1600 GAL S. I, 168). Beyitler kaynaklarda bulunmamıştır.

"Eğer hayatı boyunca kusur işlemiyecek (ayakkabısı kaymıyacak) bir kimseden başkası ile arkadaşlık etmek istemiyorsan,

Ne kadar araştırsan, ara böyle birini bulamazsın. Hemşerî olmıyan böyle bir kimse nerede bulunur.

Benim arkadaşımın kusuru affedersin, arkadaşının ise kusurunu baş gören kimsedir"

Ordudan bir kimse olan Muḥammed b. Sa'îd şöyle der:[135]

"İyiliği çok büyük olduğu halde başa kakmadığı için, ömrüm oldukça 'Amr'a teşekkür edeceğim.

O öyle bir adam idi, elindeki mala, arkadaşından sahip değildir. Arkadaşı bir kusur işlediği zaman ondan şikâyet de etmez.

Benim ihtiyacımı görülmiyecek tarafından gördü. Bu ihtiyaç, ortadan kalkıncaya kadar onun gözünde çöp oldu"

Doğruyu bulamamakta müşterek olmalarına kuvvetlilikleri zayıflıkları ile bir arada olmasına rağmen muhtelif insan kümelerinden çıkıp gelen şahıslar, Araplardan mukayesecilar hem kusurların affını ahlâkî bakımdan dar veçhe, hayatta faydalı bir şey, insanlar arasındaki münasebetlerde akıllıca bir hareket olarak kabul

135 Muḥammed b. Sa'îd el-Amek al-Kalb el-Temîmî (vefa tahkîk). Bağdad şâirlerinden olup bizzat aşağıda adını ilk yanında yaşamıştır (Ṭabarî III, 2281, 2283, A 27, 30; a. Uyayvân IV 236; Ibn a Aşîr VI, 13, Cevkal II, 634). Beyitler için bk. 'Uyûn al-akhbâr III, 161; al-'Iḳd I, 379; el Amâlî va'l-mâ mûl, beyitler nr. 72-73; Dîvân al-ma'ânî I, 110; Şarḥ al-Ḥamâsa 689 Ḥamâsat al-Buḥturî 139; el Kâmil 134; Nûr a ḳabas, Beyrut 1965, s. 62); Şiirleri el-Ka'bî 166 (Abû'l-Aswad al-Du'alî'ye nisbetten); İrşâd V, 256; Vafeyat II, 247.

136 "Allah'a, Kadîr'ine ve içinden çıkamıyacağı işlere girişmeyiniz." âyetine işâret edilmektedir. (Kur'ân IV, 99).

Halkın halife tarafından kabul edildiği Dâr al-Hilâfa'ya (hilâfet evine) gelen kimselerden bir topluluk arasında Muhammed b. el-Lahm [137] Şumâma b. el-Aşras [138], el-Kâsım b. Sayyâr [139] şöyle dediler:

"Bir aralık Humayd b. 'Abdulhamîd [140], İhşîd el-Soğdî [141], Ebû Şeml' Şahîb b. Buhârâhudâh el-Balhî [142], Yahyâ b. Mu'âz [143] ve harp ilminde ileri gitmiş, sayılı, tecrübeli, temrinli ve harp sanatı ile çok uğraşmış kimselerle otururken Ma'mûn [144]'un elçisi gelip onlara şöyle dedi:

Halife size ayrı ayrı ve toptan, "aranızdan her bir kumandanın itimad ettiği ve seçkin yüz askerle yüz Türkle mi? Yoksa yüz Hariçî ile mi karşılaşmayı tercih ettiğini söylemenizi ve bu hususteki iddianızı, delilini kaydetmenizi" buyuruyor.

Oradakilerin hepsi, "yüz Türkle karşılaşmayı yüz Hariçî ile karşılaşmaya tercih ederiz" dediler. Humayd ise bir şey söylemiyordu. Herkes delillerini sayıp bitirdikten sonra elçi Humayd'a "herkes söyleyeceğini söyledi. Sen de söyleyeceğini söyle ve yan. Lehinde ve aleyhinde delil sun." dedi.

(b) Humayd b. 'Abd al-Hamîd'in sözleri.)

Bunun üzerine Humayd şunları söyledi:

"Ben yüz Hariçî ile karşılaşmayı tercih ederim. Zirâ, Hariçî'nin diğer bütün muharipleri ağır bastığı hususlarda Türkte mükemmel olduğunu gördüğüm halde Hariçî'de mükemmel olmadığını gördüm. İki hususlarda Türk'ün Hariçî'ye üstünlüğü

137 Muhammed b. Cahş el-Barmakî, Ma'mûn devrinde yaşamış olan bir filozoftur. Ebû'l-Feth el-Fadlî, Ma'mûn tarafından ona sorulan ve verdiği cevaplar Ma'mûn tarafından bağdaşıksız edebiyat ve şiire dâir saydıkları beş meseleleri bize nakleder. Câhiz, el-Beyân ve'l-Tebyîn'de onu dâir beş hakimlerden bahseder. Câhiz ona dâir "el-Mîzâ M.b. Cahş el-Barmakî" adlı eserini yazmıştır (el-Agânî XIV 16; el-Beyân II 336, IV 442; el-Hayvân I, 38, 183, II, 211, 232, 256, IV, 11 2 el-Bahrân 378. Uyûn al-anbâr II. 4 el-İkd IV, 239; Kıftî, Târîh el-hukemâ 294; el-Fihrist 245, 275, 277; Uyûn al-anbâ I, 213).

138 Ebû Mûsâ Îsâ b. Âsım el-Numeyrî, Mu'tasım'ın komutanlarından ve devlet-bakanlık sahiplerindendir. Onun taraftarlarına "el-Şumâmiyye" denir. Hicrî 211 (826 m.) yılında vefat etmiştir (Târîh Bağdâd VII, 146-147; Lisân al-mîzân II, 82; Mîzân al-i'tidâl I, 178; el-Ansâb II, 548).

139 El-Kâsım b. Sayyâr Ma'mûn'un meclisleriyle devam edenlerdendi (el-Beyân IV, 443).

140 Humayd b. 'Abdulhamîd al-Tûsî, Ma'mûn'un büyük kumandanlarından biri idi (Tabarî III 1005, 1034 1037, s. Nuzûm al-cevâhir III. 190; İbn al-Âsîr VI, 249-252, Cenâbî II, 23).

141 Kaynaklarda tesadüf edilmedi.

142 Belki de doğru olmayıp isim Tabarî'nin kaydettiği gibidir (Tabarî III, 1030 Buhârâhudâr).

143 Yahyâ b. Mu'âz, Ma'mûn'un kumandanlarındandı (Tabarî III, 711, 722, 734; İbn al-Âsîr VI, 140-142, 145, 148, 245, 254).

144 Ebu'l-'Abbâs 'Abdullâh b. Hârûn al-Reşîd el-Ma'mûn al-'Abbâsî, Abbâsîler'in yedinci halîfesi olup Hicrî 198 yılında halîfe olmuş, Memâlik tarafından devam edilen Rûm ve felsefî cereyanı tercümesini tamamlamaya çalışmış, 218 Hicrî (833 m.)'de vefat etmiştir (Târîh Bağdâd X, 183-192; Mervûc II, 248-249; Fevât I, 501-505; el-'Ibar II, 116).

Hariçî'nin diğer muharipleri üstünlüğü derecesindedir. Ayrıca, bazı bakımlardan Türk, Hariçî'den tercihe değer ise bu hususlarda karşımın herhangi bir iddiâsı ve hissesi yoktur. Üstelik, Türk'ün Hariçî'den ayrıldığı bu meziyetler, bazı bakımlardan onunla müşterek olduğu hususlardan daha tehlikeli ve daha fazla işe yarayıcıdır".

Humayd, ayrıca şöyle dedi:

"Hariçî'nin diğer muharipleri üstün olduğu meziyetleri şunlardır:

Birincisi, harbin ilk anında şiddetle hücum etmek. Bu hasıla, Hariciler'in üstünlüğünü elde ettikleri, muvaffakiyetlerine sebeb oldukları kaidedir.

İkincisi, düşmana sabahleyin gâfil olarak baskın yapıp perişan ve kötük hâlinde ok ikesi hücum etmek, hücum edip geri çekildikten sonra nefes almaya ve düşünmeye fırsat vermeden çabucak işlerini bitirmek için hızlı yürüyüşe (dörtnala koşmaya) ve uzun gece yürüyüşlerine sabretmek. [Onlar bu hususta o kadar sâbitkadırlar ki], düşman bu kadar zamanda bu kadar yolu hiç bir kimsenin katedeceğine tahmin bile edemez.

Üçüncüsü, Hariçî diğer insanlar tarafından "Nereye yetişir. Yakalanmak istenirse kaçar." diye tanınır.

Dördüncüsü, azığın hafifliği ve eşyaların azlığı meselesidir. Hariçî atını yemeğe alıp katırına biner. Gerekirse akşamı bir yerde, sabahı başka bir yerde geçirir. Hariciler öyle insanlardır ki, yurtlarından çıktıklarında arkalarında çok mal, gür ağaçlı bahçeler, yüksek evler, çiftlikler, şehirler, güzel kadınlar bırakmazlar. Diğer askerleri, onlarla karşılaşmaya teşvik edecek eşyaları ve malları da yoktur. Onlar her yerde su ve yetecek kadar ot bulan, bunu bulamadıkları yerde kurutulan otları yakıştıran, sarp ve yamaç yerleri düzleştiren, hiç bir şey bırakmayan ve yarın, düşünmeyen kuşlar gibidirler [145]. Aynı şekilde, bu kuşlar gibi Hariciler de yiyecek sıkıntısı çekmezler. Ancak bulamadıkları vakit a'vaniyya[146] otları, katırlar, atlar, yükleri hafifliği, uzun zaman hızlı (dörtnala) gitme kuvvetine sahip olmaları sebeblerini elde etmeyi kolaylaştırır, arzularını çoğaltır.

Beşincisi, eğer hükümdarlar, onlar gibi hafif sahib ve az yüklü olmaları ve onlar gibi hareket edebilmeleri için üzerlerine sayılarınca asker gönderirlerse bu askerler onlar karşısında duyamazlar. Zirâ, yüz asker yüz Hariçî'ye karşı duramaz. Askeri çoğaltıp sayısını artıracak olurlarsa, bu askerler onları takip edemezler, onlar tarafından takip olunurlarsa kurtulamazlar. Hariciler ne zaman düşmanı yağmalamak ve gafil yakalamak istese, baskın yapmak için düşmana yaklaşır, fırsat olduğu ve düşmanın sıkıştığını gördüğü zaman ganimet alacağına, koyduğu zaman kaçabileceğine, istediği zaman düşman kuvvetlerinin ağırlığını bozup bir parçalarını koparıp alabilmek için hücum edebileceğine kanaat getirince bunu yapar.(?).

145 "Cennet'e bakları kuş kafesi gibi olan insanlar girer" şeklindeki hadisten alınma bir motiftir (Muslim, b. el-Cenne 37; İbn Hanbal II, 381).

146 Küçük yapıp bindiği için bacakları eğriliş bir atın cinsidir; şehir atına verilen umumî isim (Divân el-Hudeyrî. Kahire 1939, s. 149 şiir 51 Lisân 'ın).

Humayd, "İşte, Hariciler'in öğündükleri taraflarını ve komutanlarının onlarla karşılaşmayı istememelerine sebep olan meziyetleri bunlardır" dedi.

El-Kâsim b. Sayyâr lâfa şunları söyledi:

"Hariciler'in kalpleri yürekten ve yaklarından oynamaz, azimleri kesin ve gevşeten başka bir hususiyetleri de askerlerin ve halk arasındaki muhariplerin onlar hakkında işittikleri darb-ı mesellerdir. Şâirin şu beyitinde olduğu gibi [147].

"Cimri olan ve misafire yemek vermaktan korkan kimse zırhlı zırhlıya benzer misafirî gördüğünde..."

Başka bir şâirin şu beyti gibi:[148]

Vadd dağının hâli değişti. Şimdi [orada] kılıç Hariciler'in elinde [çok kullanılmaktan kesmez hale geldiği için] vurulduğu yeri kesmeyerek geri açılmaktadır."(?).

Başka bir şâir de şöyle der:[149]

"Tahkîm ve ٱلْحَرُورِيَّة (yani hariciler) olayından kılıncını çekmiş arslanlarla karşılaşmak onunla karşılaşmaktan daha cesurdur"(?).

Bunlar el-Kâsim b. Sayyâr'ın ilâveleridir.

Humayd aynen şunları ilâve etti:

"İlk hücuma gelince, Türk bu hususta daha makbul tavır, daha derli toplu, daha sağlam bir etkiye sahiptir. Zira, Türk yaptığı hamle karşı, ansızın kesin olsun, karşı bilinmiş ve kafası dağınık olmasın diye atını yolundan sapmamayı, saptığı zamun hızla koşmayı öğretmiştir (?). Aksi takdirde atını bir iki defa döndürmesi gerekir. Böyle olmasın atı yolunu bırakmaz, koşmaktan vazgeçmez. Türk böyle yapmakla kafasına doğacak zararlı fikirlerden, hayatı tehlikeye düşürmek ve düşmanla karşılaşmak korkusu dolayısıyla atının kırmak gibi bir hataya düşmekten ümidini kesmek istemiştir. Atını bu şekilde, kendi mahvına sebep olması muhtemel olan iki saf arasında bir şey yapmadan döndürmeyi, hücum anında cesaretini sâbit etmesine imkân vermemeyi alıştırdığı için işi sağlama bağlamadan, düşmanın ekleğini görmeden hücuma kalkışmaz. Türk, kaçmaktan fırsat düşüncelerini, geri kaçma bahanelerini kovmak için, kendisini, en şiddetli karşılara götürdüğü zaman hiç bir fedakârlıktan kaçınmayan, her hangi bir hileyi geri bırakmayan darda kalmış kimseye benzetmek later(?)."

Humayd sözüne şöyle devam etti:

"Hariciler hücum anında sınırsız darbelerine güvenir. Türkler ise Hariciler gibi, hattâ daha iyi sınırsız kullanırlar. Hücum anında onlardan hızlı süvâri, hiç düşmanı atlarına ok atarlar onların hepsini yere sererler. Bu türlü hücuma hiç bir ordu dayanamaz. Üstelik Hariciler'in ve çöl arablarının atın üzerinde, bahse değecek derecede atıcılıkları yoktur.

Türk, vahşi hayvana, kuşa, havadaki hedefe, insana, çömeltilmiş veya yere konmuş hayvandan hedeflere'[150], avının üzerine piko yapan kuşlara ok atar. O, hayvanın hızla sürdüğü halde, öne, arkaya, sağa ve sola, yukarıya ve aşağıya ok atar. Hariciler yaylara bir ok koymadan Türk on tane ok atar. Bir dağdan inerken veya bir çukur vâdinin içine girerken atını Hâricînin düz yerde sürdüğünden daha hızlı sürer. Türk'ün öteki yüzünde, ikinci kafasının arkasında olmak üzere dört gözü vardır. Hariciler'in harbin sonunda, Horasanlılar'ın harbin başında oldukları vardır.

Horasanlılar, düşmanla karşılaşmanın başlangıcında geri çekilirler. Bu sırada kaçmaya başlarlarsa hezimete uğramışlardır. Bununla beraber çok defa geri dönerler. Fakat bu, askerî tekliğeye mevzu bahsolduktan ve düşmanın hücuma tam ettirdikten sonra vukubulur.

Hariciler bir geri kaçtılar mı, kaçmışlardır. Artık, geri çekildikten sonra tekrar hücuma geçmeleri hesaba katılmayacak kadar nâdirdir.

Türk, Horasanlı gibi geri çekilmez. Geri döndüğü takdirde öldürücü bir zehir, insanın işini bitiren bir dilimdir. Zira, arkasındaki insana önündeki insan gibi okunu tahsis ettirir. Bu kadar hızlı gitmesine rağmen kemend atmasından, kemendi ile düşmanın atını yere yıkmasından ve silâhını atının üzerinden kapıp almasından emin olamaz. Şimdiye kadar kemendden Muhallab b. Ebî Şufra [151], al-Harîş b. Hilâl ve 'Anbâsî b al-Huşayn[152]'den başka hiçbir kimse kurtulamamıştır. Bununla beraber Türk, aksi kemend atarken başka türlü bir oyun düşünür. Kemend attığı kimseyi yakalayıp yedeğine almasın sâhil, bu netîcenin Türk'ün becerikliliğinden, kemend atılan kimsenin muhâretinden ileri geldiğini sanmaz".

Humayd, ayrıca, "Türkler silâhlarının iki, üç yay ve bu kadar da kiriş taşımayı öğretmişlerdir." dedi. Sözüne devâmla şöyle dedi:

"Türk hücum ettiği zaman yahut, silâhı, hayvanı, hayvanının takımları ile ilgili her şeyi yanında bulundurur. Hızlı yürüyüşe, devamlı yolculuğa, uzun geceli yürüyüşlerine ve mücâdelelere katılmaya gelince bu hususta o mükemmel şöhrete sâhiptir.

147 Beytin manası tamam olmuyor. Tercüme yok.

148 Beytin manası anlaşılmıyor. Vadd dağı için bk. Mu'cem mâ sta'cem ve Mu'cem el-buldân maddesi.

149 Beytin manası iyi anlaşılmıyor. Tahkîm, bir Hâricî'nin parolası olup "Hüküm, sadece Allah'ın hükmü." manâsındadır.

150 Bk. not 63.

151 Ebû Sa'îd al-Muhallab b. Ebî Şufra Zâlim b. Sarrâk al-Azdî al-'atakî, Dabâ'da doğup Basra'da yetişmiştir. Mus'ab b. Zubeyr tarafından Hariciler'le mücâdeleye tâyin edilmiş, tam 19 sene onlarla çarpışmış, nihâyet zamanın emsalsiz yiğidi olmuştur. Bundan sonra, 'Abdülmelik tarafından Horasan vâliliğine tâyin edilmiştir (79 h.). Hicrî 82 (702m.) yılında orada vefat etmiştir (Vefeyât IV, 432-439; İbn Sa'd VII /1, 94; el-İsâbe III nr. 8143; el-Cerh ve't-ta'dîl IV /1, 359; İA. maddesi; Caetani II, 421).

152 Ebû Calsam 'Anbâsa b. al-Huşayn b. Yezîd b.'Amr el-Bahrânî el-Temîmî, zamanında Temîm kabîlesinin kahramanlarındandı. İbn el-Zubeyr zamanında Horasan kuvvetleri kumandanlığına tâyin edilmiş, hicrî 85 (705 m.) yılında Kâbul'de düşman tarafından öldürülmüştür (el-Ma'ârif 142; Beyhaki el-Asmâ III, 66; el-Muhabbar 332; Taberî II, 681-688, 720-723; Caetani II, 103).

Mesele bir tanesi; Harisin atı Türk'ün atı kadar müthemmil değildir. Türk bir beytardan daha usta, atını istediği gibi terbiye etme bakımından seyislerden daha başarılıdır. Atını kendisi yetiştirir, tay iken kendisi terbiye eder. Atının sahibi söylerse atı onu takip eder, koşarsa atı arkasından koşar. Bunu (ismini) atının o kadar ehemmiyetlidir ki, beygirin hüsn (حسن), dişi devenin ihh (إخ), erkek devenin ihh (إخ), katırın (إخ) ve eşeğin (أخ), çiş-dok kelimeleriyle, dağınık ihtiyarını, çocuğun adını tanıdığı gibi tanır.

Türk'ün ömrünün günlerini toplasan atı üzerinde geçen günlerinin yer üzerinde otururak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün. Türk kavuklarının uygarına binek gezi yapmak, yoculuk etmek ve avlanmak için veya hırsızın bir makatla yurdundan çıkarsa kavağı ve tayları onu takibeder. İnsan avlamazsa vahşi hayvan avlar. Buna da imkân bulamayıp yiyecağe muhtaç olursa hayvanlarından birinin kanını emer (bk. s. 22). Sonra kahına kavuklarından beraber sağar. Ahalideki hayvanı dinlendirmek istemez yere inmeden diğerine biner.

Yeryüzünde, Türk'ten başka sadece et yiyen her insanın vücudunda arızalar meydana gelir [154]. Aynı şekilde Türk'ün hayvanı, kamış kökü, ot ve eğaç gibi şeylerle yetinir. Türk, atını gölgelendirmez ve soğuktan korumaz (hayvanı buna muhtaç değildir.)."

Humayd devam ederek şöyle dedi:

"Hızlı yürüyüşe tahammül etmeye gelince, hudutlardaki askerlerin, bütün posta ulaklarının, hadımların ve Harisiler'in kuvvetleri tek bir yakada toplansa, bu kuvvetler tek bir Türk'ün bu konudaki kuvvetine müsâvi olamazlar. Türk'ün uzun yolculuklarına hayvanlarından ancak pek azları tahammül edebilir. Türk'ün yorarak öldürdüğü (çatlattığı), gaza esnasında binmeyi kabul etmediği atla hiç bir Toharistan atı yola duyanamaz. Harisi ile beraber yola çıksa, hemen Arap'ın hafifçe hızlanmasından Türk bütün hızıyla gitmeye başar. Türk hem çoban, hem asker, hem sanatkâr, hem hayvancı, hem silâhşördür. Hülâsa bir Türk başlı başına bir milletdir.

Humayd şunu da ilâve etti:

"Türk diğer askerlerin yola çıkarsa başkaları 10 mil katetmeden Türk yirmi mil kateder. Sağındaki ve solundaki askerine gerede kalır. Avlanmak için dağların tepelerine tırmanır, vâdilerin derinliklerine iner. Bu arada, sürünen, yürüyen, uçan ve konan her şeye ok atar.". Ayrıca, "Türk askerler arasında hiç bir zaman diğerleri gibi yürümez. Asla, doğru da yürümez" dedi. [....].

Devamla dedi ki..

"Gece yürüyüşü esnasında, yolculuk şiddetlendiği, konak zamanı bulunduğu, öğle vakti olduğu, yorgunluk arttığı, bitkinlik tezahürü meydana çıktığı, birbirleri ile yarış yapanlar susup konuşmadıkları, vasiyetleri söz söylemelerine imkân vermediği, her-

154 Aynen bak. Tafdîl el Etrâk s. 40-41.

şey soğuğun şiddetinden tefessüh ettiği, veya soğuğun şiddetinden donduğu, uzun gece yürüyüşlerine müteheyyiî olan her kavî kimsenin yolun kısalmasını istediği, her serap ve sınır işâreti gördükçe sevinip konağa ulaştığını zannettiği, sâvarî konağa ulaştığı zaman sünnet olmuş bir çocuk gibi bacaklarını açarak yürüdüğü, hasta gibi inlediği, uyumaya başladığı, yorgunluğunu görünerek veya yan yatarak gitmeye çalıştığı sırada diğer askerlerden kat kat fazla yürüdüğü, çok yay çekmekle omuzları yorulduğu halde konağın yakınında bir yaban eşeği veya geyik gördüğü, önüne bir tilki veya tavşan çıktığı zaman, Türk'ün, bu kadar yolu yürüyen ve bu şekilde yorulan o değilmiş gibi yeni koşmaya başlıyan insan gibi koştuğunu görürsün"."

"İnsanlar bir vâdiye varıp geçmek için vâdinin geçidine veya köprüsüne hücum ettikleri sırada, Türk hayvanını mahmuzlayıp ileri sürer, sonra diğer taraftan bir yıldız gibi doğar. İnsanlar bir sarp yokuşa varınca diğerleri yoldan gittiği halde, Türk yolu bırakıp yokuş yukarı daha ırmanır. Sonra, dağ keçisinin inemiyeceği yerlerden aşağıya sarkar. İndiği yerleri görerek onun kendisini tehlikeye attığını zannedersin. Eğer o, bütün bu işlerde kendisini tehlikeye atmış olmayıdı, buna benzer hâdiselere başından çok geçtiği için uzun zaman sağ kalamazdı".

Humayd böyle devam etti:

"Harisî, istediği zaman yakalar. Takip olunduğu zaman kaçar." olmasıyla iftihar eder. Türk'ün ise kaçmaya ihtiyacı yoktur. Zira, tâkip olunması, elde edilmek istenmesi. Kim geçmesi ümit edilmiyen kimsenin arkasından kim koşar? Bu [ ] delildir. Üstelik, Harisiler'in hepsini kahraman yapan sebep dindarlıkta müsâvi olmaları, muharebeye dindar olduğuna inanmalarıdır.

Seylarının çeşitli, memleketlerinin ayrı olmasına rağmen Bicîle'den, Horasan, el-Cezire, Yemen, Mağrib, ve Oman ahalisinden bütün Azrakîler'in [155], Necdîler'in [156], İbâzîler'in[157], Sufrîler'in[158], Mevâlî'nin, Arablar'ın, diğer milletlerin, çöl Arablarının, köylerin, kadınların, dokumacıların,çiftçilerin hepsinin harbettiğini gördüm bu konuda onların orduyu müsâvi kılan şeyin dindarlık olduğunu anladık. Nitekim, yeryüzünde hangi cinsten ve hangi memleketten olursa olsun kaçmaz (kaçmazlar) nokta severler. Herhangi memleketten, herhangi cinsten olursa olsun askerler, bahkçılar, cambazlar, dokumacılar alış-veriş ve muâmelâtta insanların en fenâlarıdır[159]. Bunun neticesi, bu hâlin adı geçen sanatlarda bir tasallut o memlek-

154 Aynı konu ile ilgili pasajlar için bk. K. el-Hayevân III, 141. Tafdîl el Etrâk 41.

155 Harisiler'den Nâfi' b. el-Ezrak el-Hanafî'nin taraftarlarına denir (Makâlât 87-99; el Mukaddesî V, 134; el-Kâmil 915; 957-966, 1021-1024; el-Milel ve'l-nihal I, 103; el Fark 67, el Mevâkıf 629).

156 Harisiler'den Necde b. 'Âmir'in taraftarlarına denir (Makâlât 89-92; el-Mukaddesî V 134; el-Kâmil 915, 1021, 1022).

157 Harisiler'den 'Abdullâh b. İbâz el-Murî el-Tamîmî'nin taraftarlarına denir. Bu gün, Cezâir, Zengibar ve Oman'da yaşamaktadırlar (Makâlât 103-111. el-Mukaddesî V, 134; el-Kâmil 1020, 1039, 1040, 1045; İA: İbâziyye).

158 Harisiler'den Ziyâd b. el-Asfar'ın taraftarlarına denir (Makâlât 119-120, 126, 469; el-Mukaddesî V, 134; el-Kâmil 990, 995, 1006, 1020, 1040. ; İA Şefriyye).

159 Aynı konular için bk. K. el-Hayevân II, 106.

lerde bir hikmet olduğu, bu sebeple insanlar arasında bu meziyetlere sâhip olanlara böyle olduklarını neticesine vardık."

Humeyd şunları da söyledi:

"Biz, Türkler'i memleketlerinde muharebe ederken dîn, mezhep, hâkimiyet, haraç, asabiyet (ırkçılık), haremine karşı gayret, şeref, intikam, vatan uğrunda veya evini malını müdâfaa etmek için değil, sadece ganimet elde etmek maksadı ile muharebe ettiklerini gördük. Harpte seçim hakkı Türk'ün elindedir. Kaçarsa bir ceza göreceğinden korkmaz. Yaralık göstermek mükâfaat beklemez. Türkler memleketlerinde, yağmalarında, savaşlarında hep böyledirler. Takip olunmazlar, başkalarını takip ederler. Bu durumda olan kimse harpte normal gayret gösterir. Bütün gücünü sarfetmez.

Humeyd beraber, Türk'e karşı hiçbir şey dayanamaz, hiçbir kimse onu yutulacak bir lokma olarak kabul edemez. Bu hususiyetlere sahip olan insanı mağlûb bir duruma, korkaçlık, düşmanlık veya dindarlık itersa, veyahut fikir ve kanâatleri müdâfaa eden bir muhatibi tahrik eden sebepler tahrik edercesine ne olacağını tahmin et."

Humeyd sözüne şöyle devâm etti:

"Harbinin mızrağının kargısı uzun ve içi dolu olduğu halde, Türk'ün mızrağının kargısı kısa ve içi boştur. İçi boş ve kısa kargılı mızrakları daha iyi saplanır, taşınmaları daha hafiftir. Arablar dan başkaları uzun kargılı mızrakları yaylara kullandırırlar.[160] Bu çeşit mızrakları hendek kapılarında ve geçitlerde Ebnâ kullanır. Fakat, Ebnâ bu konuda Türkler ve Horasanlılar'la yarış edemezler. Zirâ, onlar bu çeşit mızrakları ekseri hendek kapılarında ve geçitlerde kullanırlar.

Türkler ve Horasanlılar atlı ve süvârîdirler. Ordularının en mühim vazifesi atlılara ve süvârilere düşer (Onlar ordunun muhverîdir). Geri çekilerek tekrar hücum edemez sanırdın. Süvârîler düşman ordusunu tomar düzen gibi dürer ve taş dağıtır gibi dağıtan kimselerdir. Pusu kurmalar, önetler ve artçılar ancak onlardan seçilir. Onlar sayılı günlerde, büyük harpleri ve fetihleri meydana getiren kimselerdir. Küçük müfrezeler (سَلِيْح) ve büyük birlikler (جَيْش) ancak onlardan seçilir. Sancakları, bayrakları, davulları, zırhları (دِرْع)[161], alâmet taşıyanlar onlardandır. At kişnetir, toz koparan, at süren, elbiselerinde ve silâhlarında rüzgârın ses çıkarttığı, nal seslerî çıkartan, istedikleri zaman düşmana yetişen, takip olunduklarını zaman kaçıp kurtulanlar onlardır. Atlılar harp sırasında düşmana üstünlük içinde, fetihlerde, yağmada, ganimet almada katmerli vazife gördüklerî için Peygamber atlıya fâl, yayaya bir hisse vermiştir[162]"

160 Bu konuya İ. el-Hayşem'de aynen temas edilir (el-Heyşemî III, 16).

161 Bu üç kelimenin hendekli mızrakları temsîl değil.

162 Peygamber zamânında gazâlarımızda, bu tarzda taksimat sadece Hayber'in fetihlerinde olmuş gazâlarda tatbik edilmiştir. (el Muntakâ II, nr 4346). Diğer taksimlerde ise Peygamber atlıya üç yaya hissesi vermiştir (Buhârî, K. el-Cihâd 148, 167, K el-Mağâzî 39; Müslim, K el-Cihâd 97; Ebû Dâvûd, K. el-Cihâd 148, 147; Tirmizî, K.el-Siyer 6,8; el-Muntakâ II, nr 4336-4344).

Humeyd devamla şöyle dedi:

"Hayatıma yemin olsun ki, Ebnâ sokaklarda, hapishanelerde, geçitlerde herkesten iyi harbederler. Fakat, yayalar dâima başkalarının emri altındadırlar, başkalarına bağlıdırlar. Yayaların kumandanı mutlaka süvârîdir. Süvârilerin kumandanının ise yaya olması mümkün değildir. Süvârî olarak mızrak kullanmaya, kılıç vurmaya, ok atmaya alışan kimse yürüyerek bunları kullanmaya mecbur edilirse, kendisini ve arkadaşlarını süvârî olarak silah kullanmak mecburiyetinde kalan yayadan daha iyi müdâfaa eder. Üstelik, süvârîler çok kere atlarından inerek harbederler. Bu hususta şâir şöyle der:[163]

"Onlar hayvanlarından inmediler. Biz ise indik. Harp dahi hayvanından mebâlendir".

Şâir Zuhâlî de şöyle der:[164]

"İnmediğime göre ben hayvanıma acîn bineyim."

Diğer bir şâir de şunu söyler:[165]

"Biz, atlarımızdan inerek düşmanla karşı karşıya girtlak girtlağa harbederiz."

Humeyd şunu da ilâve etti:

"Yeryüzünde Türkler'den başkalarının nöbetleşe (مُتَنَاوِبِيْن) harbetmeleri, kumandanlıkta ortak olmaları nâzârîdir. Üstelik, Türkler nöbetleşe harbetmeler, kumandanlıkta ortaklaşa hareket etmezler. Harpte nöbetleşmenin, kumandanlıkta ortaklaşa hareket etmenin bağdaşmayan tarafı, fikir ayrılığı çıkması, çekememezlik, beceriler arasındaki kıskançlık, ortakların işi birbirlerine havâle etmeleri korkusudur. Türkler bir orduya karşı saf bağlayınca düşman saflarında bir eksiklik varsa hepsi onu görür ve bilir. Eğer bir eksiklik bulunmazsa, düşmanları bir şey elde etme imkânı yoksa ve hücumdan vazgeçmek mânâsına hepsi aynı kanâate varır, müteâkip olan hareketin bu olduğunu kabûl ederler. Hücum edenlere düşmanları ve temâşîleri aynıdır.

Türkler, tevilleriyle (çeşitli fikirler), tefahürle, şiir söylemekle meşgul olan kimseler değillerdir. Makasıdları, durumlarını sağlama bağlamaktır. Aralarında anlaş-

163 Bu şâir Ebû Tayyâ 'Adiyy b. Nebî'a b. Mürre el-Muhâribî'dir. Muhaibil, şâir İmrû el-Kays'ın dayısıdır. Onu, ilk defa kâfiyeli, vezinli şiir söylediği için bu isimle verildiği söylenir. Bazı harbî vakaları arasında onu dair birçok haberler nâkledilir. Hicretten önce 100 (623m.) tarihlerinde ölmüştür (el Şi'r ve'l-şu'arâ 99; Camhara aş'âr al-'Arab, Bulak 1308, s. 413; Şarh al-ganâhib 288 Şarhına 1, 300-306; Şarh al-'uyûn 69). Hayatı için bk. Kitâb al-Ta'rîf II, 789; al Hayavân VI, 429; al-Agânî IV 149; Hizâna II, 385; al-'Ikd VI, 449; Şarh Bânat al sand 606).

164 Hamâse şârihlerinden Rabî'a b. Mukrûm b. Kays el-Zahbî'dir. Müslüman olmuş, fetihlere iştirak etmiş, hicrî 16 (637 m.) tarihinden sonra vefat etmiştir (ez- Agânî XIX, 90-94 el-İşâba I, nr. 2720; el Şi'r ve'l-şu'arâ 114; Hizâna III 566). Hamâse için bk. el Hayavân V, 263; al-Agânî XIX, 93; Kitâb al-Ta'rîf 212, 232, 789; 'Uyûn al-ahbâr I, 136; Hizâna II, 385; Şarh al-Hamâsa I, 62. Beytin tamamı şöyledir:

"İnmedim, doğrusu. Ilk önce ben indim. İnmediğime göre ona göre binerim."

165 Mısrâın hendekli ve şiirlerî hayvanlarda bulamadım.

166 Muhâlik, K el-Hayavân'da aynı ifâdeyi kullanır (el-Hayavân III, 16).

mazlık sadır. İranlılar, nöbetleşerek harbe girdikleri için Arabları tenkit edenler ve "harpte, karada, idarede artakbak aynıdır" deyiştiler[167].

Ḥumayd, bundan sonra "yardımlaşarak harp yaptıkları vakit yardımlaşmasının sürat vermediği kişilerin birbirlerini kurtardıkları vakit ne olacaklarını sen tahmin et" dedi.

Konuşmalar Ma'mûn'a ulaşınca "Ḥumayd'den sonra Türkler'in herhangi bir kimsenin hükmüne ihtiyaçları yoktur. Zira o, her iki tarafı da denemiştir. Ḥumayd hem horasanlı, hem araptır. Onu töhmet altında bırakmaya da bir sebep yoktur" dedi.

Râviler şöyle dediler:

Haber Ẓu'l-Yemîneyn Ṭâhir b. el-Ḥusayn'a[168] vardığında, Ḥumayd ne güzel söylemiş. Sözünde akıllı bırakmamış ve ileri de gitmemiştir." dedi.

İşte, halîfe Ma'mûn'un sözü, Ḥumayd'in hükmü, Ṭâhir'in tasvibi budur.

[c) Ebu'l-Beṭṭ'ın sözleri.]

Horasanlı veya Benû Sadûs[169] kabilesine mensup biri Ebu'l-Beṭṭ'ın[170] "Allah iyiliğimizi versin (vayl sizə) dağdan inerken ve dağa çıkarken atını durmak yerde (bir somunun kapladığı yerde) hızla sürer, atın üstünde 1 bulka[171] rahatsızım diğ yerde yapamadığını yapan bir kimseye ne yapabilirim?" dediğini işitmiştim, bana söyledi. [. .].

[d) Sa'îd b. 'Uḳba b. Selm el-Ḥunâ'î'nin sözleri.]

Yine aynı şahıs şöyle dedi:

Harp işlerinde fikir sahibi olan ve fikir sahibi bir kimsenin eşiği bulunan Sa'îd b. 'Uḳba b. Selm el-Ḥunâ'î[172] dedi ki, "Bizimle Türkler arasında şu fark vardır: Türkler bir kavme karşı gaza yaparlar, saf bağlarlar, Araplar'dan ve Acemler'den herhangi bir düşmana hücum ederlerse ancak onlarla sayıca kadar ve onlarınkine benzer kuvvet çıkarırlar. Mukatilleri düşmanın zararını ve kötülüğünü defetmek, onların

167 Ebu'l-Ṭayyib Ṭâhir b. el-Ḥusayn b. Muṣ'ab el-Ḫuzâ'î Ẓu'l-Yemîneyn, Ma'mûn'un halîfe olmasına en büyük yardımı dokunan şahıstır. Büyük'de doğup Bağdad'da yetişmiştir. Küçük yaşta Rey, Ma'mûn ile ilgi kurmuş, Ma'mûn Bağdad tarafına yürüyen mücadelesinde başkumandanlığına tayin etmiştir. Birçok yakalardan sonra Bağdad'a varmış, Emîn'i devirerek Ma'mûn adına hüsn altına almıştır (198h.). Bununla beraber Ma'mûn tarafından Bağdad isyânı kuvvetleri başına tayin edilmiş, daha sonra Horasan vâlisi olmuştur. Hicrî 207 (822 m.) yılında hutbeyi kendi adına okuduğu günden sonra Halîfe ile anlaşmazlığa düşmüştür (Vefeyât II, 261-266; Târîḫ Bağdâd IX, 355-353; el-Uyûnât, Bağdad 1951, s. 91-94; el-Şuṭûr bi'l-ay Risâlâtihâ nr. 513, yap. 115a-116b; İA: maddesi).

168 Benû Sadûs, Kaḥtânîler'in Ṭayy kolundan bir kabilesine adıdır. Ayrıca, Azdîlerden bir kabilenin ismidir (Lisân maddesi; Şâfî Cevâd el-'Arab s. 162, Kabâ'il el-'Arab II, 696).

169 Kaynaklarda Ebu'l-Beṭṭ (Ṭabarî III, 963, 1006, 1013, 1016, 1020, 1022, 1025, 1026).

170 Bu günkü Abadan yakınında bir yer. Eskiden Basra'nın limanı idi.

171 Uḳba b. Selm el-Ḥunâ'î'nin oğlu. Hakkında kaynaklarda bir kayda rastlanmamıştır. 'Uḳba hakkında bk. Ṭabarî III, 446, 465, 553, 559, 567, 568, 604; el-'Iḳd I, 72, 316, II, 316).

hilesine mâni olmaktır. Sultan vazgeçip harbe karar verirlerse makatilleri ve gaziletinin mihveri canlarını korumak, karargâhlarını muhafaza etmek, düşmandan kendilerini kollamaktır. Düşmanlarına karşı hile yapacak ve onları gâfil avlıyacak dayanışa fazla gayret sarfederlerse kendileri ile harbedenlerin akıllarından dahi geçmiyecek derecede entrikalar hile yaparlar".

O, sonra şunu ilâve etti, "kalın ve yüksek duvarları tarafından şehirlere girmek ve Belh nehrini geçmek için tathik ettikleri hileleri bilirsin".

Adı geçen Sa'îd, "harbederken üç kişi inanılır birini imdatçı, diğer birini de pusuda tâyin edin" diyen kimsedir. Onun harbe dâir daha birçok sözleri vardır.

Sa'îd, şunu da ilâve etti:

"Babam bana haber verdi ve şöyle dedi:

Fakîh Ebu'l-Ḫaṭṭâb Yezîd b. Ḳatâde b. Di'âme'ye gördüm[173], 'Ömer b. el-Ḫaṭṭâb'ın Türkler hakkında, "Bu zararı pek fazla, elde edilecek ganimeti yok ne bir düşmandır" dediğini rivâyet etti[174]. Bunun üzerine 'Âbiye'lerden[175] bir zât," 'Ömer, Ebû Zubeyd el-Ṭa'î'yi[176] aralarını tavsif etmekten menetti. Zirâ, bu kalbin korkudan titreyişini ve heyecanını artırır, onun kimsenin cesaretini kırar. Halbuki 'Ömer kendisi, Türkler'i Ebû Zubeyd'in aslını tavsifinden daha dehşetli bir şekilde tavsif etmiştir," dedi.

Sa'îd, o gün sözlerine şunları da ilâve etti:

"Türkler'den bir bölük, Ebû Ḥusayna yâni Ḥamza b. Adrek el-Ḥârisî[177]'nın memleketine ve Horasan havâlisinden bir yeri, bir iş için kat ettiler. Ḥamza'nın yanında kalabalık bir kuvvet vardı. Yanındakilere, "onlar size dokunmadıkça onlara

172 Rafat da bu şahıs Tâbi'în şahsiyetlerinden Katâde b. Di'âme'dir. Kaynaklarda onun Yezîd adında bir oğlunun rastlanmamıştır. Katâde'nin künyesi ise Ebu'l-Ḫaṭṭâb'dır (Katâde için bk. Vefeyât III, 248-269; Teẕkiret 1 Ḥuffâẓ I, 114; el-Cerḥ ve ...te dil II/III, 132-135).

173 'Ömer b. el-Ḫaṭṭâb Türkler hakkında, "Yanları dardım kalkan, gözleri kara benekli gibi olan kavimlerden korkum, Onlar size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız." derdi (Nu aym b. Ḥammâd, K. el-Fiten, Asıf Ef. nr. 603, yap. 122 b.)

174 Medîne ile Ṭâ'if arasında kalan dağlık mıntıka (bk. Mu'cem el-buldân maddesi).

175 Rafat şöyle der "Ebû Zubeyd Ma'mer b. el-Muṯannâ b. Ma'dikerib el-Ṭâ'î, müfessirdir, muhaddis, Nahiyecidir. Tabarî, onun müslüman olarak öldüğünü söyler. Bu hususta, onun halîfe Osman ve Ali'ye yazdığı mektuplarını, reddiyeciliğini yaptığı Velîd b. 'Uḳba'nın yanına gönderdiğini delil olarak getirir (el-Aġânî XII, 132-134 ve İṣâbe IV, nr. 676; el-Cumaḥî 506; Tehẕîb İbn 'Asâkir IV, 106; Binât el-la 3, 118-119; el-İḫt 449). Fakat, meçhul olan kavle göre onun, adının tasrifsiz okunduğu Ömer'dir (bk. el-Ḫirâna ve diğer yerler.). Bu hususlardaki bazı beyitlerini, müellif K. el-Bîgal'de zikreder (bk. el-Bîgal I, 139; Lisân: ḫayr).

176 Ebû Ḥusayna Ḥamza b. Adrek el-Ḥârisî, 'Acemler'den bir ünvanın mütemellidir. Hârûn el-Reşîd zamanında (179 h.) isyân edip Nîşâbur ve Horasan'ı ele geçirmiştir. Ma'mûn'un ilk devirlerine kadar yaşamış, birçok orduları bozguna uğratmıştır. Onunla Abdullâh b. Ṭâhir ve 'Abdurraḥmân el-Ḥâkimî arasında harpler olmuş, bu harpler onun ölümü ile neticelenmiştir. Adrek yerine Azrek ve Akrek şekilleri de vardır (Ṭabarî III, 638, 650; Ḥamza b. Azrak el-Ḫarîb 78-80; Ḥamza b. Akrak el-Milal ve 'l-niḥal I, 173; Mu'cem el-buldân; el-İ'tiḳâdât, Kahire 1356, s. 48; el-Mevâkıf, Kahire 1344, s.630).

vaʿd verin ve tasarruʿa etmeyin. Zira, Türkler hakkında "onlar size dokunmadıkça, onlarla dost olarak geçinin[177]," denmiştir[178] dedi.

Bunlar, Arab ve Horasanlı olan Saʿîd'in sözü, fikri ve anlattığı şeylerdir.

[e) Yezîd b. Mezyed'in sözleri.]

Yezîd b. Mezyed[179], Tülyâ[180] el-Türkî'nin, el-Velîd b. Ṭarîf el-Ḥâricî'yi[181] öldürdüğü vakayı anlattı, Türkler'in vasıfları hakkında şunları söyledi.

"Türk'ün, atının üstünde ağırlığı, yerde yürürken ayaklarının toprağını yakın. Bizden bir süvârinin önünde iken gördüğünü o, arkasında iken görür. O, bindiği her süvâriyi av, kendisini para, süvâriyi geyik kendisini av köpeği yerine koyar. Allah'a yemin olsun ki, Türk eli kolu bağlı olarak bir kuyuya atılsa mutlaka bir çaresini bulup kurtulur. Eğer onların ömürleri dağının-yanı Ḥulvân Dağı[182]- beri tarafında kısa olmasa da bizim ömrümüze yürüseler başımıza büyük bir gâile açarlardı. [.]"

Yezîd'in adamlarından biri şu beyti söyledi:[183]

"Ḥasret ki dünyanın herşeyi senin ayağına kolayca geliyor. Değilmi ki onunda yok olacaksın."

177 Hadîs, "Türkler size dokunmadıkça onlarla sulh içinde geçinin." (İbn el-Fakîh 316; Taʿrîḫ al-Ḫavâṣṣ 42). Bazı kaynaklarda "Türkler size dokunmadıkça onlara dokunmayınız." şeklinde geçer (Ebû Dâvûd II, 137; Dahlân'ül-muhâvara III, 77b-78a; el-İṣâba I, no. 2434).

178 Ebû Ḫâlid Yezîd b. Mezyed b. Zâ'ide el-Şeybânî. Evvelâ Ermenistan ve Azerbaycan vâlisi iken Hârûn el-Reşîd tarafından el-Velîd b. Ṭarîf el-Şeybânî'ye karşı gönderilmiş, hicrî 179 yılında onu öldürüp isyanı bastırdığı için Mısır vâliliğine tayin edilmiş, hicrî 86 (801 m.) tarihinde Mısır'da vefat etmiştir (Vefeyât V, 179-182; Târîḫ Bağdâd XIV 334-337; Ḥizânet III, 54; Cerhî II, 595).

179 Bkz. dipnot 178. el-Reşîd devrindeki bâzı kumandanlardan olup adının nasıl okunacağı hakkında şüphelidir. Farsça nüshası ve ʿAbdurrahîm M. Hârûn hariç diğer nüsha ve araştırmada rastladım olarak aldığı halde, bu ikisinde ﻟﻮﻳﺎ şeklinde yazılmıştır. El-ʿAskerî, k. el-Evâʾil'de bu ismi ﻟﻮﻳﻒ şeklinde kaydeder (bk. s. 89).

180 El-Velîd b. Ṭarîf el-Şeybânî, memleketi Hârûriyye'dir ve Devr gölünü idi. Hicrî 177 senesinde el-Cezîre bölgesinde isyân etti. Kumandanı, el-Cezîre ve Azerbaycan'ın bir kısmını tevkîf edip otorite yağmalarak, Hârûn el-Reşîd onu karşı Yezîd b. Mezyed el-Şeybânî'nin kumandasında bir ordu gönderdi. Yezîd, muhtelif çarpışmalardan sonra onu hicrî 179 (795 m.) yılında öldürdü. Kardeşi el-Ḥâri'a onun hakkında bir marsiye yazdı. Bu marsiyede şu beyti de zikretti:

"Ey Hârûn eğleşen elçiler yapraklanmıyorsunuz? Yahut, İbn Ṭarîf'in başına gelen kardeşe hâtırlatmadınız mı?" (Vefeyât V, 84-87; Müberrid, el-Kâmil el-muhtebâ, Kahire 1955, s. 68-69; Ebû el-Meḥâsin 913; el-Ağânî XII, 98-100; Camharat nasîb al-ʿArab 209; Cerhî II, 594).

181 Bereda Nişâbûr Kûhistanı'ndaki Ḫulvân'ın kasabasıdır. Yâkût, burası Isfahan vilâyetinin en yakın Horasan kasabasıdır (Mu ʿcam al-buldân: Ḫulvân).

182 Bu şahıs meşhur şâir Ebu'l-ʿAtâhiyye İsmâʿîl b. el-Kâsım el-Ansarî (vefâtı yakın bir) dir. Hepsini bir araya toplamak mümkün olmayacak derecede çok şiir söylemiştir. Ebu'l-ʿAtâhiyye Kufe'de yaşamış, sonra Bağdad'a gelip yerleşerek, halîfelerle iyi münasebet kurmuş, hicrî 211 (826 m.) tarihinde Bağdad'da vefat etmiştir (el-Ağânî IV 1-113; Vefeyât I, 197-200; Târîḫ Bağdâd VI, 256-266; eş-Şiʿr ve'l-şuʿarâ 389; Murûc VII, 82-85; el Fihrist I, 166; el Muvaşşah 263-265; İʿâz mukâbi; GAL. I, 77-78, S. I, 119). Beyti için bk. Dîvân, Beyrût 1887, s. 206.

Yezîd şunu da söyledi:

"Türk yağma ve ganîmetten başka hiç bir yemekten hoşlanmaz.[183] Başkalarını takip etsin veya başkaları tarafından takip olunsun atının sırtında gafil avlanmaz."

[f) Şumâma b. Aşraʿ'ın sözleri.]

Muḥammed b. el-Cehm gibi sık sık Türkler'den bahseden Şumâma b. el-Aşraʿ da şunları söyledi:

"Türk, ancak korkulması gerekenden korkar. Ümîd edilmeyecek şeyin karşısında ümit beslemez. Bir şeyi elde etmeye çalışmaktan onu kolay ümitsizlik alıkor. Daha çoğunu elde etmedikçe azı bırakmaz. Eğer, her ikisini elde etmesi mümkünse hiç birini feda etmez. İyi bilmediği bir şeyin hiç bir tarafını iyi bilmez. İyi bildiği konusun tamamını sağlam yapar. Her işini bizzat kendisi yapar. İşi dışarıdan gibidir[184]. Hiçbir netice çıkmıyacak bir şeyle uğraşmaz. Uykusu ile yorgunluğunu dinlendirmeden uyumaz. Bununla beraber uykusu uyanıklıkla karışıktır. Uyanıklığı esnasında uyuklamaz. Eğer, onların memleketlerinde peygamberler ve filozoflar yaşayıp da bunlara fikirleri kalplerinden geçse, kulaklarına çarpsa idi sanki Rumlular'ın edebiyatını, Yunanlılar'ın felsefesini, Çinlilerin sanatını vaazediyorlardı."

Şumâma sözlerine şunları da ilâve etti:

"Horasan yolunda önümüze bir Türk çıktı. Başımızda askerleri ile beraber bir cesur, eden kahraman bir kumandan vardı. Türk ile aramızda bir vâdi bulunmakta idi. Türk, kumandandan mübârezeye yapmak için bir süvâri istedi. Kumandan ona karşı önerilmiş kendisinden daha mükemmel, daha yetişkin ve daha boylu posbuyunu görmediğim birini çıkardı. Bu süvâri onun yanına geçti. İkisi bir müddet birbirleri ile mücâdele ettiler. Arkadaşımızın onun gibi birkaç kişiye kâfi gelebileceğini zannediyorduk. O ise bu esnada bedeni uzaklaşıyordu. Bir aralık Türk geriye geri kaçmaya başladı. Bu hareketi, arkadaşımızın onu alt ettiğini zannettiğimiz bir sırada yaptı. Süvâri de onu takip etmeye koyuldu. Türkün başını kesip getireceğinde şüphe etmiyorduk. Farkına varamadık, bir de ne görelim, arkadaşımızın atın üzerinden kayboldu ve ayrıldı. Türk ise atından inerek onu öldürdü ve eşyalarını aldı. Sonra onun atını yakalayıp yanına yedeğe alarak gitti."

Şumâma yine dedi ki:

"Bu Türk'ü daha sonraları tekrar gördüm. El-Faḍl b. Sahl'in emrine asîr olarak

183 Bunu benzer ifadeler Câhiliyye devri Arabları arasında da bulunmaktadır. ʿAntara b. Şeddâd el-ʿAbsî, bu hususta şöyle der:

"Ben aç geceler ve susuzluklarım. Ve ki, böylece perdeli yiyecek (gıdanın) elde ederim." (Dîvân, Aşʿar al-Ḥuşnîyyîn II. 35 şerh inanı; Dîvân el-şuʿarâ el-sittâ s. 62 kasîde 19 beyit 13; el-Ağânî I, 242; el-Mufaḍḍaliyât, Kâhire 1287, I, 290; el-Kâmil va'l-muʿtemil, beyit 33).

184 Bu ibâ olarak 'Abdurrahîm M. Hârûn ve Sâbî neşirlerinde şöyledir: "Türk iyi bildiğinin tamamını mükemmel ve sağlam yapar. Onun işi dışı gibidir." (Resâ'il el-Câhiz I, 60).

getirilmişti.[45] Ona, "o gün bunu nasıl yaptığını, süvariyi nasıl oyalayıpta önce onun kendisine nasıl üstün geldiğini, sonra geriden gelen kaçmaya başlayıp ta onu nasıl öldürdüğünü" sordum?

O işe şöyle cevap verdi:

"Bak, onu vâdiyi geçtiği sırada öldürmek istemeseydim, bu çok kolaydı. Fakat, onu aldatıp oyalarım ile atını alabilmek için arkadaşlarımdan uzaklaştırdım. [ ]"

Şanâ'ına şunu da ilâve etti.

"Bir de ne göreyim. Diğer askerlerden herhangi bir süvariye istediği gibi karşı oyunu ve hîleyi yapıyor."

Şanâ'ına, "Onların elinde bir müddet esir kaldım. Onlar gibi, insanın ikrâm ve taltîfte bulunanları görmedim." dedi[46] Arab olan ve Türkler hakkında verdiği haberlerde tehmet edilmemesi gereken Şanâ'ına b. Aşrus bundan söz etmiyor.

[g) Câhiz'in Türkler hakkındaki çabuk kanaatleri.]

Şunu söyleyeyim ki, ben de onlarla çok ilgilenen ve insanı hayrette bırakacak hallerini gördüm. Mu'tasım'ın gazvelerinden birinde, ordunun karargâhı yakınında, sağ tarafta Türkler'den yüz kişi, sol tarafta başka askerlerden yüz kişi olmak üzere yolun iki tarafına dizilmiş süvariler gördüm. Bunlar öğle vakti olduğu ve sıcak şiddetlendiği halde hâlâ saf bağlamışlar Mu'tasım'ın gelmesini bekliyorlardı. Biraz sonra Mu'tasım geldi. Bu sırada üçü veya dördü hariç bütün Türkler atlarının üzerindeydiler. Başka sınıflardan müteşekkil askerler ise üçü veya dördü hariç yerlere serilmişlerdi. Bunun üzerine bir arkadaşıma, "Bak başımıza gelene, ne ilginç! Mu'tasım'ın, onları iyi tanıdığı için etrafına toplayıp ihtiyarda bulunduğunda şüphe etmiyorum." dedim.

Bir defasında Bağdad'dan çıktım, el-Kâtûl'a[47]—yâni el-Mahâruka'ya— gidiyordum. Bu arada Horasanlılar'dan, Ebnâ'dan ve diğer askerlerden müteşekkil süvariler gördüm. Bir at türküp kaçmış, onlar sağ atlar üzerine binmişler atı yakalamaya çalışıyorlar. Fakat bir türlü yakalıyamıyorlardı. Bu sırada yanlarından bir Türk geçiyordu. Onlar gibi düzgün kıyafetli ve aralarında itibar sahibi bir kimse değildi. Türk olan bir Türk atı üzerinde, onlar ise sağ ve bozkı atlar üzerindeydiler. Bunun

[45] Ebu'l-'Abbâs el-Fadl b. Sahl el-Kureşî, Mu'tasım'ın veziri. Küçük yaşında sarayda terbiye görüp, yine onun tarafından müsâdere edilmiştir (208 h.). Bir müddet, hem ordu komutanlığını, hem vezirliği ona verilip, hemen dolayısı Zü'l-Hiyâdeteyn ünvânı ile ülkeleşmiştir. Doğumu ve ölümü kesinlikle vukûbulmuştur (154-202 h. ve 77-818 m.). (Vefeyât etl. 209-211, Târîh Bağdâd XII, 339-342; İA: madde).

[46] Köprülü Kütüphanesi no. 1622 (yap. 210b)'de aynı Hâdis Uygurlar hakkında kullanılmaktadır (bk. s. 2b)

[47] El-Kâtûl, kanal mânâsındır. Bağdad havâlisinde, Tîgr'in üst tarafında bulunan Dicle'den alınma bir kanaldır. Bu kanal, Hâlid b. 'Abdullah el-Kasrî tarafından açılmıştır. Hâlid bu kanala "el-Mubârak" ismini vermiştir (Mu'cem el-buldân: mad). Fakat, buradaki ifâdesine, bu kanalın Bağdad'a yakın olduğu anlaşılıyor.

üzerine Türk atın üstüne çıktı, önünden ve arkasından dolanarak ona bîraz durdurdu. Bunun üzerine diğer askerler durup ona bakmaya başladılar. İçlerinden onu küçümseyen biri, "Babasını öldürü için bunun yaptığı kendisini sorlamak ve heddini bilmekten başka bir şey değil. Onlar memleketin arslanları olmalarına rağmen atla başa çıkamadılar. Bu ise boynunun kısalığına, hayvanının zayıflığına bakmadan atı yakalamaya kalkıştı." dedi. Hemen, onun sözü bitmemişti ki, Türk atı getirip onlara teslim etti. Onların mızıkırını ve duâlarını beklemeden, onlara üstün olduğunu göstermeye çalışmadan işinin arkasına gitti.

Türkler yaltaklanma, yaldızlı sözler, münâfıklık, kovuculuk, yapmacık, yırtıcılık, dostlarına karşı kibir, arkadaşlarına karşı fenalık, bid'at nedir bilmezler. Çeşitli fikirler onları bozmamıştır. Hîlesi şer'iyye ile başkalarının malını helâl saymazlar. Onların tok ayıp ve başkalarını kendilerinden soğutan huyu, vatandaşına karşı çok ihtiyatlı davranmaları ve zaferle sevinmeleri. Birbiri peşinden yıkılmayı, gantemtin tadını ve çokluğunu, askerlerdeki uyumlarını, çayırlardaki gösterilerini hatırlıdıkları, [ ] ve onun kanun dışı durmaksızın kahramanlıklarının boşa gitmesini, aradan uzun müddet geçmekle enerjilerinin tükenmesini istemedikleri için muhterif memleketlerde dolaşmayı çok sevmeleri, yağmaya ve çapulculuğa düşkünlükleridir. Zirâ, bir şeyin nasîbi olan bir insan ondan mahrum kalmaya tahammül edemez. Bir işi bilmiyen ondan kaçar.

Türkler, Araplar'dan başka milletler içinde vatan sevgisine en fazla sahip olan milletler. Çünkü, onların vücutlarının terkîbinde, tabiatlarının karşımında ,ajlât ve kan, balgam, safrâ, sevdâ) başka milletlerin sahip olmadıkları derecede memleketlerine, topraklarına dâir hususiyetler, vatanlarının suyuna çekim kuvveti ve diğer kardeşlerine benzerlik vardır. Görmüyor musun? Bir Basralıyı görünce onun Basralı mı? yoksa Kufeli mi? olduğunu bilmezsin. Mekkeliyi görünce onun Mekkeli mi. Medineli mi? olduğunu tanımazsın. Cebeleli (Horasan bağlarının)'yi görürsün onun Cebele'den mi, Horasan'dan mı olduğunu bilmezsin. Canevliyi görürsün onun Cezîre mi? yoksa Şamlı mı? olduğunu farkedemezsin. Fakat, bu konuda Türkler'de yanılmazsın. Onların nereli olduklarını anlamak için ilâve bilgiye (bilgiden ve şekillerden neticeler çıkarma ilmi), fırâsete, başkalarına sormaya ihtiyaç duymazsın. Türkler'in kadınları erkekleri gibidir. Hayvanları kendileri gibi Türk hususiyetini taşır (türkidir)[48].

Allah, bu memleketleri böyle yaratmış, onlara bu hususiyeti vermiş, dünyaya ait özellikleri ve yetiştirme kabiliyetlerini onlara son derece fazla vermiştir(?). Dünyanın ömrünün müddeti ve ülkelerine, sebeplerinin miktarına, Allah'ın onlara bağışladığı ve başka memleketlerden ayrı olarak verdiği hususiyetlere göre devam

[48] Muhtelif yerlerinde muhtelif yerlerinde bu konuda işâret eder. K. el-Hayevân'da "Türkler'in memleketlerinde, devlete, hayvanlara, davarlara, vahşi hayvanlara ayrı bir şekil verdiğini görürsün" (el-Hayevân IV 71). K. el-Beğâl'de ise "Bu Türk ülkelerindeki her şeyin türkî olduğunu görürsün." der (el-Beğâl § 134. Ayrıca bk. el-Hayevân 1'91; Fahr el-Mûsâ s. 82).

oder(?). İnsanlar, Ahiret gününde ise Allah'a "Bir onları yeni baştan tam bir şekilde meydana getiriniz." [187] dediği gibi olurlar.

Horasan'a yerleşen şehirli ve bedevi Arabların çocuklarını yerlilerle aynı şekilde görürsün. Babası Fergana'ya dışarıdan gelip yerleşen kimse ile Fergana'nın yerli ahâlisi arasını ayırt edemezsin. Kısalık, uzunluk, kırmızılık, büyük kafalı olmaları, Fergana elbisesi giymeleri itibariyle aralarında fark göremezsin. Bütün sayabileceğimiz memleketlerde, aynı şekilde, yerli ahâlı ile dışarıdan gelip yerleşenler birbirinden farkedilmez.

Vatan sevgisi, bütün insanları ve bütün memleketleri kapsayan bir hassasiyet olmakla beraber aralarında benzerlik, uygunluk, vücut benzerliği ve vücutlarındaki terkibin aynı olması dolayısıyla Türkler'de diğer milletlerden daha fazla ve daha kökâlıdır. Görmüyor musun, el-'Abdî [188], "Allah memleketleri vatan sevgisiyle mamur etti." der. İbn al-Zubeyr, "İnsanlar kendilerine düşen hisseler içinde hiç birisinden vatanlarından memnun oldukları kadar memnun olmazlar." der[189]. 'Ömer b. el-Hattâb ise "İnsanların arzularının çeşitliliği olmasa Allah çeşitli memleketleri mamur kılmazdı." der [190]. Cem at el-İyâdiyye, [191] aynı konuda "Allah, kullarına boş ve çöl ülkeleri tavsiye etmese idi, onlar hiç bir vâdiye sığmazlar, hiçbir arık ta onlara yetmezdi." demiştir.

Kuteybe b. Muslim [192] Türkler'den bahsederken şöyle dedi: "Vallâhi, onlar vatanlarına yabancılık bağı develerden daha fazla iştiyak duyarlar." Zirâ, deve 'Umman'da iken Basra'daki vatanını ve yerini, onlar Her şeye basarak, her vâdiye çığırışarak, arzuk ömründe bir defa geçtiği yollardan tekrar memleketine gelir. 'Umman ile Basra' nın arasındaki mesâfeye rağmen kendisine mahsus hâsse ile kokuya koklaya, sevkî tabiîsi ile yatağına gelir. İşte, bundan dolayı, Kuteybe bu hususta deveyi misal olarak getirmiştir.

187 Kur'ân LIV, 49.

188 Bu şahıs, bütün bu sözlüğü devrî edenlerdendir. Vasıl b. 'Ubeyd el-'Abdî'dir (el-Hayevân I, 227; 349; Şerhu ma'âni'l-âsâr I, 213; el-Şi'r ve'ş-şu'arâ 326). Câhiz, bu sözü nereden aldığını hiçbir zaman söylemeye nâdir görülen sikadır (bk. Hasan al-muhâzara 127; el-Hayevân III, 227) Yahya b. el-Hakem el-Bekrî'den 'Ömer b. el-Hattâb'a nisbet edilir (Kitâb al-'Aynî I, 209).

189 Zübeyr'e karşı hilâfet iddiasında bulunan 'Abdullâh b. Zübeyr dir Hicrî 73 (692 m.) yılında el-Hacûn tarafından öldürülmüştür (İbn Sa'd V, 266; Hilyat al-evliyâ I, 329-337; Tarih I, 448-450). Bu söz, müellif tarafından başka eserlerde de zikredilir (el-Hayevân III, 225; Hasan al-muhâzara 127).

191 Bu söz hakkında kaynaklarda başka bir kayda rastlanmamıştır.

192 Bu söz ve kâfi hakkında kaynaklarda bir kayda rastlanmamıştır. Fakat, müellif aynı hususları Hasan al-muhâzara adlı eserinde bahseder (bk. Hasan al-muhâzara 121).

193 Ebû Hafs Kuteybe b. Muslim el-Bâhilî, Horasan'ın Merv şehrinde vâlî ve Türkistan fâtihidir. Hicrî 96 (715 m.) yılında halife Süleyman b. 'Abdülmelik'e karşı isyân etmek istediği zaman Vahî b. Hanzala el-Tamîmî tarafından öldürülmüştür (Vefeyât 171, 249-253; Şezerât el-Zeheb 121; el-Maarifu'l-Kuteybî 831; Ziriklî III, 65; İA maddesi).

Vatan üzerinde titreme, onu iştiyak ve arzu Kur'ân'da geçer. İnsanlar arasında dolaşan sözlerde yaşatılır[194]. Yalnız, saydığımız sebeplerden dolayı Türk'ün vatanına karşı duyduğu iştiyak diğer insanlara göre daha fazla ve şiddetlidir.[195]

Kuvvetli bir arzuya sahip olmalarından ve alışamadıkları âdetlerden daha fazla Türkler'i vatanlarına dönmeye sevkeden başka bir sebep de şudur (?): Şöyle ki, ikâmet etmek, bir yerde oğlanmak, uzun müddet kalmak, beklemek, az hareket etmek, az işle meşgul olmak Türkler'e çok ağır gelir. Zirâ, onların bünyeleri hareket üzerine kurulmuştur. Durmaktan nasipleri yoktur. Ruhî kuvvetleri bedenî kuvvetlerinden daha fazladır. Onlar atılgan, hazırcevap, anlayışlı kimselerdir. Hâtıraları çok, bakışları keskindir. Kıt geçim, açlık, uzun zaman bir yerde kalmayı alışmalık rahatlığı uyuşukluğu, kendini kaybetmeyi, muharebeyi terketmenin zillet getireceğini kabul ederler.[196]

Arablar bu konuda bazı şeyler söylemişlerdir. 'Abdullâh b. Vahb el-Râsibî[197] "Abesteliği sevmek bahtsızlık getirir." der. Arablar, "Yazın beynî kaynayanın kışın tenceresi kaynar." [198] derler. Akşam b. Şeyfî ise, "Ben bütün işlerimin başkaları tarafından görülmesini istemem." demiş, bunun üzerine "Niçin?" diye sorulunca, "Zira, tembelliğim benim âdet hâline gelmesinden korkarım." demiştir[199].

İşte, Türkler'in vatanlarına dönmek istemelerinin ve onu iştiyaklarının sebepleri bunlardır. Onları kaçmaya sarılıyan, memleketlerine dönmeye sevkeden, bir

194 Müellif İ. el-Hanbe fa'l-aytân adlı eserinde bu konuda şunları söyler: "Bütün vatan sevgisi hakkında söylediklerimizi destekliyen hususlardan biri de Allah'ın Kur'ân'da çeşitli memleketlerden ve onlara, insanların kalplerindeki yerlerinden bahsederken zikrettiği şu ifadeleridir: "Bir onları ya kendilerini öldürmeleri veya memleketlerinizden çıkmanız, diye bize emretseydik, içlerinde az olanlar pek az bunu yaparlardı." (Kur'ân IV, 66). Burada Allah, insanın beraber öldürmesi ile memleketlerden çıkmasını bir sayıyor. Yine, "Bize ne oluyor Vatanlarımızdan ve çocuklarımızın yanlarından bovulduğumuz halde niçin harbetmiyelim?" (Kur'ân II, 246) demiş. Aynı paragrafın zikredildiği yerler için bk. Kitâbü'l-el-Câhiz II, 368-369. Aynen bk. Hasan el-muhâzara 127 ve Hayevân I.I, 228; Dîvân el-ma'ânî II 161).

195 Hadis, "Vatan sevgisi imandandır." bk. 'Alî el-Kârî, el-Mesnû'ât, İstanbul tarihsiz, s.88-89.

196 Peygamber muhtelif hadislerinde 'Arabları şiddetle mezmum olmaktan menetmiştir (Kenzu'l-'ummâl II, nr 5220-5273, 5815-5817).

197 'Abdullâh b. Vahb el-Râsibî el-Azdî, Hâricîlerin reislerindendir. Ilmi, cevâb, fesahat, dindarlık, cesaret sahibi idi. Peygamber'i görmüş, fetihlere iştirak etmiştir. İş müzakerelerinde Ali'nin tarafını tutmuştur. Hakem Vakası'na kadar arabuluculuk eden o da vardı. Hâricîler (Harûrîler) Nehrevân'da toplanınca 'Abdullâh'ı geçirmişler, burada Ali ile çarpışmışlardır. Bu vaka esnasında Hicrî 38 (658 m.) yılında şehit olmuştur (Taberî I, 3479, 3368, 3365-3368, 3381, 3382, 3448, II, 86; el-Kâmil 698, 691, 709, 717, 725, 766, 776, 998, 1021; İA maddesi; Caskel II, 139). Onun bu sözüne kaynaklarda rastlanmamıştır. Aksi mânâyı ifâde eden bazı cümlelere ise rastlanır (bk. el-Hayevân II, 14; Uyûnü'l-ahbâr I, 31).

198 Câhiz'e nisbet edilen başka bir eserde ise değişikliğe uğramıştır (bk. Ebû Âmir ve'l-ma'ârif, yap. 57a).

199 Akşam b. Şeyfî b. Kayıb el-Tamîmî, Câhiliye devrindeki Arapların hakimlerinden ve meşhur emirlerindendir. İslâmiyet devrine yetişmiş, kabilesinden yüz kişilik bir heyetle İslâmiyeti kabul etmek için Medine'ye gelirken Hicrî 9 (630 m.) tarihinde ölmüştür. 'Abdul'uzzâ b. Yahya el-Câbirî "Ahbâr Akşam" adında bir eser telif etmiştir (el-İşâbe I, nr. 491; Cemheret nesebi'l-'Arab 200; Ced el-ğâbe I, 112; Caskel II, 161). E. el-Âmilî ve'l-ma'ârif'de, bu ifâde biraz değişik bir şekilde geçer (bk. yap. 58a).

yerde devamlı kalmaktan maneden başka birşey başlardaki kumandanın değerlerini bilmemesi, ehemmiyetlerini anlıyamaması, onlara faydalı olmayı ve onlardan istifâde etmeyi bilmemesidir. Kumandanlar, onları askerlerin nümunesi yapmadıkları için kıyıda ve köşede, ekseriyetin arasında, diğer askerlerin içinde kalmakla yetinmediler. Bunu kendilerine yediremediler. Üzerlerine düşen hakkı hatırladılar. Kendilerinin hakkınızığa lâyık olmadığını, eğrilikliğin kendilerine yaraşmadığını, değerlerini bilmiyenlerin yanında kalmanın hakirane vermiyenlerin yanında kalmaktan daha temiz olduğunu anladılar. Fakat, hakîm, insanlara kadrini bilen, temiz âdetlere meyil göstermiyen, arkasından uymıyan, bir ülkeyi başka bir ülkeye karşı kayırmıyan, idâre neyi gerektirirse ona göre hareket eden, ihtiyar neyi kabederse onu yapan bir hükümdara muktezâsınca hakkını bilen, hakikatı benimsiyen, ahbaplığı bir tarafa atarak hakikatı tutan, vatanından ayrılmasına karşılık ruhuna vuslata kavuşturan, bayboş bir yaşamayı yerleşik olarak yaşamayı tercih eden, hakikatı dosttan üstün tutan insanlar gibi yerlerinde kaldılar.[200]

Bütün bunlardan sonra şunu da bil ki, herhangi bir milletin, neslin, soyun ve atanın çocuklarının ya sanatta mahâret kazandıklarını, ya güzel söz söylemekte, ya edebiyat ve hikmette, veya devlet kurmakta veyahut da harp sanatında diğer milletlere üstün olduklarını görürsün. Allah'ın bazı sebepler dolayısıyle onları bu meziyetlere kabiliyetli yarattığı, bu işlere uygun sebepleri onlara verdiği için onların bu konularda çok ileri gittiklerini görürsün. Zira, aralarını dağınık, fikirleri karışık, kafaları çeşitli şeylerle meşgûl olan, meziyetleri hususunda teşkîk edilmiyen ve ona hasrolunmuyan kimse bu konulardan hiç birisinde Çinliler'in sanatta, Yunanlılar'ın felsefe ve hikmette, Arablar'ın ilerde bahsedeceğimiz hususlarda, Süryaniler'in söylemekte, Türkler'in harpte gösterdikleri mahâret gibi tam ve mükemmel mahâret gösterememişlerdir.

Görmüyor musun ki hayat ve hâdiselerin îcâbları ve sebepleri ile uğraşan Yunanlılar tüccar, elleri ile çalışan sanatkâr, ustalık, çiftçi, demirci ağaç yetiştiren, mal toplayıp yığan, aç gözlü, ağır işler yapan kimseler değillerdi. Başlarındaki hükümdarları, onlara yetecek kadar ihtiyaçlarını temin ederlerdi. Bunun için meşgul oldukları konu ile rahatça, bütün varlıklarını verecek, rahat bir kafa ile çalışırlar. Sonunda çeşitli âletler ve ayvalar, insanı dinlendiren, yorgunluktan sonra rahatlık veren, kederlinin yaralarını saran, neşelendiren musikî âletlerini îcâdettiler. Arşimed terâzisi, kantar, asturlab, saat âletleri (vakitleri tâyin için çeşitli âletler), gönye, dikiş ve kazan yüksüğü, pergel, nefesli ve yaylı musikî âletleri, tıp, hesap, geometri, musikî makamları, mancınık,[201] 'arrâde[202], yatayla[203], dabbâbe[204], nafî âletleri gibi

199 Ayrıca bk. Tefdîl al-Atrâk s. 62.

201 Mancınıktan daha küçük, taş atmaya yarayan bir âlet.

202 Hatayla, mancınık veya dabbâbe gibi şeyleri zabtetmekte kullanılan eğik tahtalıklı bir vasıta (bk. A. R. Gibb Armağanı, Leyden 1965, s. 104-105).

203 Eskiden hala muhasaralarda kullanılan ve bir nevi bu günkü tankların yerini tutan harp aleti. Müellif bu hususa al-Bayân III, 27-13'de ayrıca temas eder.

harp vasıtaları ve hâlâ uzun sürecek birçok faydalı şeyler yaptılar.[205] Onlar sadece felsefe ve hikmetle meşgul olurlardı. Âletlere şekil veren ve yapan, deneğini meydana getiren, onlarla iş yapan işçi değillerdi. Bu âletlerin nasıl yapılmağını târif ederler. Fakat, kendi ellerini asla dokundurmazlardı. İlme rağbet gösterip işe rağbet göstermezlerdi.

Çinliler ise dökümcü, eşyaya şekil veren, kalıba sokan, mîmar, hârikulâde boyacılık yapan, maddeleri yontan, ressam, dokumacı, iyi yazı yazan, maddesi ve işçiliği çeşitli, değeri aynı olan daha birçoklarına aldıkları ve meşgûl oldukları her şeyi ince bir sevkle yapan insanlardır. Yunanlılar hâdiselerin ve eşyanın nedenlerini bilirler. Fakat, bunun gerektirdiği işlerle uğraşmazlar. Çinliler ise eşyanın amelî cephesi ile uğraşırlar, illetlerini bilmezler. Zira bunlar sanatkâr, diğerleri ise hakîmdirler.

Bunun gibi, Arablar da tüccar, sanatkâr, tabîb, matematikçi, amele olmalarını gerektiren işlerden olan çiftçi, düşmanın vereceği silâhtan korktukları için şiraatçi[206], mal ve kazanç peşinde koşan, ellerinde olanı satıp başkalarının elinde olanı elde etmeye çalışan kimseler değillerdi. Onlar terazinin dili ve kılıcın ağzı ile hayatlarını kazanmaya mecbur olmadılar, dükkân[207] ve kîrâtî[208] nedir tanımadılar. İlimle meşgul olmaktan alıkoyacak derecede fakir düşmediler. Kâbiliyetsizliğe sebep olacak derecede zenginliğe, rahâvet getirecek (veya tuyluğa sebep olacak) servete sahip olmadılar. Bedbahtlarını öldürecek ve kendilerinde aşağılık hissi uyandıracak bir illete katlanmadılar. Onlar çöllerde oturup kırlarda büyümüşlerdi. Bu sebeple kırağı, nem, bahar, havanın toğluğu, tenâffüs, fazla tokluk nedir tanımadılar. Bunun için sokakları koklar, ruhları mükemmeldi. Cayretlerini ve kuvvetlerini şiir söylemeye, belîğâne konuşmaya, hikme türetmeye, söz söylemeye, kıyâfet ilminden başka fazîlet ilimlerini, misalleri seçmeye, temsîl yoluyla yol bulmaya, ufukları bakarak neticeler çıkarmaya, yıldızlara hareketlerini takîben (nevâ ilmine), ettan, müâlâtın ve harpten anlamaya, her işitilen sözü seçmeye, hissedilen hoşeyden ibret almaya, menâkıb ve meâsibi sağlamca öğrenmeye varınca bu sahalarda en yüksek dereceye ulaşmışlar ve bütün maksatlarına ekle ettiler. Bu meziyetlerden bir kısmı sebebiyle kendilerini en büyük, emsalleri en değerli, bütün milletler içinde en çok iftihar eden, meşhur günlerini en çok hatırlıyan ve sözleriyle millet oldular.

Türkler de, aynı şekilde, çadırlarda ve çöllerde otururlar, hayvan beslerler.[209] Hayalî kabileleri Arablar'ın Kürtleri olduğu gibi onlar da, başka milletlerin bedevî-

204 Ayrıca bk. el-Hayevân I, 81-82.

205 Bk. met 196.

206 Dirhemin 1/5'i. Müellif muhtelif memleketlere göre miktarı değişir (al-Mu'arreb 145; Burhân-ı katı' II 830).

207 Dükkânda veya herhangi bir şeyin 20 veya 24 de biri. Miktarı çeşitli memleketlere göre değişir (al-Mu'arreb s. 254; Kâmûsât şer).

208 Müellif, k. al-Tarîf 'de şöyle der: "Nasıl ehlî İştibâ (bir çeşit otursu tarzı)'nı onlarda ve Arablar'da bulamıyorsun, ama, çadırlarda ve sahralarda otururlar..., söylendi. Kimi ise, "Türkler'in, Hazarlar'ın ve bütün sahralarda ve çadırlarda oturanların ne alıyor ki iştihâyı bilmiyorlar" demiştir (al-Tarîf § 160; al-'Ikd II, 4-5).

leridir. Onlar sanat, ticaret, tıp, mimarî, geometri, müzisyenlik ve ağaç yetiştirmek, binalar yapmak, kanallar açmak ve mal toplamakla meşgûl olmadılar. Sadece, gaza yapmak, avcılık etmek, ata binmek, kahramanlarla çarpışmak, ganimet elde etmek, çeşitli memleketleri tanımakla meşgul olduklarından ve yaratılışları bu işler için müsâit olduğundan bundan ötesi sağlamlaştırdılar, bu konularda en yüksek dereceye ulaştılar. Sanatları, ticâretleri, zevkleri, öğündükleri, aralarında gündemleri ve geçerli konuştukları harp mevzuu oldu. Böylece, harp sanatında, Yunanlılar'ın felsefe ve ilimde, Çinliler'in sanatta, bedevîlerin saydığımız hususlarda, Sâsânîler'in devlet ve siyâsette elde ettikleri dereceyi elde ettiler[209].

Türkler'in bu konuda iyice ilerî gittiklerini, bu mevzuların bütün teferruatını öğrendiklerini, bu hususlarda en üstün dereceye çıktıklarını gösteren hususlardan biri şudur:

Bir adam bir kılıcı kuşanmaya ve kullanmaya kadar bu kılıç birçok ellerden ve çeşitli sanatkârlardan geçer. Onlardan biri diğerinin işini yapamaz, beceremez. Bu hususta bir ihtilâfa bulaşamaz ve onu yapmaya kalkışamaz. Zırh kılıcın demirini eritip ayıran, temiz eden, düzgün hâle getiren onu üretip dövmekten başkadır. Onun demirini üretip dövmüş kılıç çakıma sokan, doğru ve düzgün hale getirmekten başkadır. Doğru ve düzgün hale getiren ve veren ve bileyenden başkadır. Bileyen, kabzasının kabzı ve bu kabı devirmiş tekmeden başkadır. Kabza kaynını çivileyen, kabzanın kına değdiği yerdeki çıkıntıları ve kının nemdeki demirden kını yapan kının ağızlarını yontmaktan başkadır. Kının ağızlarını yontan derisini delmekliğiyenden başkadır. Derisini delmekliyen tezyinatını yapmaktan başkadır. Tezyinatını yapan ve omuzdaki demirî yerleştiren bandının (kılıç bağı) ilikinden başkadır.

Ağaran, okun, okçuluğun, mızrağın, yazılayan ve kalkan olarak kullanılan bütün silâhların durumu da aynı şekildedir. Türk bunların hepsini başından sonuna kadar bizzat kendisi yapar. Hiç bir kimseden yardım istemez. Hiçbir dostun fikrine müracaat etmez. Hiçbir sanatkârın yanına gidip gelmez. Onun uydurmaları, yalan vaadleriyle ve ücretini ödemekle kafasını meşgul etmez. Ave b. Hacer mızrağının tavsifini yaptığı, onun kendi elinde gerekli bütün hünerleri topladığını anlattığı sırada şöyle der:[210]

"Evinden uzakta geceler, evle geçirir. Oklarını tutkalla eğilir, yontar, üzerine koyun bacağı geçirir."

Bununla beraber, yeryüzünde hiç Yunanlı filozof ve âlim, her Çinli sanatkâr, her bedevî şâir ve kâ'if (kıyâfet ilmi ile uğraşan) olmadığı gibi, her Türk de tavsif etti-

209 Bütün mukâbelede Sâsânîler'e dâir kısım yoktur.

210 Ebû Süleyman Ave b. Yezîd b. Mâlik el-Tevsînî, Emeviye devri şâirlerindendir. Uzun müddet yaşamış, İslâm devrine yetişememiştir. Şiirleri sevgili ve hikmetlidir. Hayatta 3 (=30 m.) sene kadar önce bilinmiştir (o. Ağânî XI, 70-74; Sirrî el-Muvaşşâ, I, 210 vd.; Şi'r ve şu'arâ 99; El-Mu'temen II, 235; Cumahî 81; İA: maddesi; Cambo II, 274). Beyti için bk. Dîvân. Wien 1892. 16, beyit 46. Ap'dz el-hayâliyyin nr. 125 (Devîd 13); Lisânu'l-'

ğimiz şekilde değildir. Fakat, bahsettiğimiz hususlar bu milletlerde daha yaygın, daha mükemmel, daha üstün ve daha açıktır.

Diğer milletlerden ayrı olarak Türkler'de kahramanlığın, binicîliğin gelişmesine sebeplerinden ve üçüncü harpte ilgili hususları kendilerinde topladıklarından bahsettik[211]. Bunlar öyle hususlardır ki, çok nâdir fikirleri, çok kıymetli meziyetleri gerektirir. Bunlardan bir kısmı sabrın, cesâret, kuvvet, azmin sahibi ve mükemmeli elde etmeye çalışan bir kimse olmasını gerektirir. Bir kısmı ise doğru hareketi yüksek fikri, parlak anlayışı, derin görüşü gerektirir. Görmüyor musun ki, harp ile uğraşan kimsenin anlayışlı, bilgili, ihtiyatlı, sezgili, sabırlı, azmini sakınan, kültürlü, gâfil olmayan, çok tecrübeli bir kimse olması, arazi ve silâhtan anlaması, insanları ve memleketleri denemiş olması, mekân, zamanı, hileleri, bütün işlerin menfaatinin buna bağlı olduğunu bilmesi icabeder [ ].

[k) Türkler'in Kahtânîler'e ve 'Adnânîler'e karşı verdikleri cevaplar.]

Hâvî şunu da ilâve etti: "Sonra, Türkler münâkaşaya cevap vererek ve mukayese ederek Arablar'a şöyle hücum ettiler. Şöyle dediler:

"Siz[...] dediniz. Eğer yakınlık bir kimseye hizmetle elde edilirse bu itaat, sevgi ve sadakat bakımından sizden daha sıkıyla. Eğer bu yakınlık akrabalıkla elde edilirse halifeye akrabalığımız sizden daha yakındır".

Türkler şunu da ilâve ettiler:

"Ayrıca, Arablar iki kısma ayrılır, 'Adnânîler, Kahtânîler. Kahtânîler'e gelince bizim halifelere akrabalığımız onlarınkinden daha yakındır. Hiç, halifelerle ne arasında daha sıkı bir bağına rastlıyor. Zira halife, Kahtân b.'Âbir'in değil, İsmâ'îl b. İbrâhîm'in çocuklarındandır. İbrâhîm'in kapı olan câriyesi Hâcer'den[212] İsmâ'îl adındaki oğlu, Süryânî olan karısı Sâre'den[213] İshak adındaki oğlu dünyaya gelmiştir. Geri kalan altı oğlunun annesi ise asıl Arablardan Kantûrâ bint Muktân[214]'dır. Kahtânîler'den olan kimsenin "Annemizin soyu sizin annenizin soyundan daha şereflidir." demesinin sebebi Kantûrâ'nın asıl Arablardan olmasıdır. İbrâhîm'in bu altı oğlundan dördü Horasan'da yerleşip "Horasan Türkleri ni meydana getirdiler. İşte, Kahtânîler'den olan kimseye verilecek cevabımız budur.

211 Zikredilen hususlar mukaddemede yoktur.

212 Bk. Taberî I, 308-316; Tâc el-'arûs, Lisânu'l-'ar-

213 Bk. Taberî I, 366-374, 380-388, 342-346; Lisânu'l-'Arûs, Tâc el-'arûs ayr.

214 İbn Hallikân şöyle der: "İbrahim Peygamber'in çocukları şunlardır. Ümmü'l-velâd olan Hâcer'den doğan İsmail, Lâbân b. Bâyûl'la hür Sâre'den doğan İshak, diğerleri yani Medyan, Medân, Yakşan, Zimrân, Aşbak, Şûh'la asıl arablardan olan Kantûrâ bint Muktân'dan doğmuşlardır. İbrahim bunlardan Medân, Aşbak, Şûh'u diğerlerinin de ilâve edilerek doğuya gönderdi. Bu oğlu Horasan'a yerleştiler. Orada evlât edindiler. Horasan Türkleri bunlardandır (el-Mukaddimât 394). Ayrıca bk. Tenvîrü'l-hâlik fî emsâlâ'l-Arab V 510, İbn Hişâm 71; Tefsîr I, 9; Kitâb 35-38; I. sân, Tâc el-'arûs ayrıca bk. İbn al-'Ibrî ise "İbrahim, Türk hükümdarlarının hem Kâbe'nin de evlâdıdır." der (o. Muhtasar, Beyrut 1890, s. 23).

'Adnânîler'den olan kimseye verilecek cevabımız ise, "Babamız İbrâhîm, annemiz İsmâ'îl'dir. İsmâ'îl'e olan yakınlığınız sizinki gibidir." şeklindedir.

[i) Hayşam b.'Adiyy'in sözleri.]

Hayşam b. 'Adiyy[215] şöyle der: Mübârek el-Türkî'ye[216] Hammâd el-Türkî[217] ile birlikte otururken, "Siz Meşhec kabilesinden misiniz?" diye soruldu. Mübârek el-Türkî ise "Meşhec kim imiş? Biz ancak İbrâhîm Halîl Allâh ile hanîfiye tanımı (onlardanız)." dedi.

Hayşam şunu da ilâve etti: "Türkler'in memleketlerine Meşhec kabilesinden biri gidip orada birçok çocuk edindi. Bunun için Şu'ûbiyye nin şâiri onun bir kasîdesinde Arabları karşı şöyle der[218]:

"Türkler'in Meşhec'ten çocukları olduğunu, onunla Berberiler arasında akrabalık bulunduğunu,

Onların, Bâhil b. Żabba ve Şüfün'un pek çok günah işlemiş olan çocukları olduklarını iddia ettiler."

Başka bir şâir de şöyle der:[219]

"Türkler ne vakit Meşhec'in çocukları oldular? Ey insanlar duymuş olan dünyada hayret etmek isteyen insan için ne tuhaf şeyler var."

215 Ebû 'Abdurrahmân eb-Hayşam b.'Adiyy eb-Şeybânî el-Kûfî, tarihçi, edip ve nesep âlimlerindendir. Hâdisleriyle meşgulüyorlar demişlerdir. Birçok eserler telif etmiş ve 180 (797 m., tarihinde Vâsıt yakınındaki "Deyr el-Şeih" denilen yerde ölmüştür (Irşâd VII. 261 264; el-Fihrist 99-100; Vefeyât V, 158-165).

216 Hâfıfa Meşhec'in kumandanlarından olup Kesvâ yakınında bir kale yaptırmış ve mevâlîsini buraya yerleştirmiştir. Bundan dolayı buraya Kal'atü el-Mübârek adını almıştır. (Taberî III. 341, 868, 880, 903, 905, 906. Ayrıca bk. s. 89 da zikredilen yerler).

217 Meşhec'in büyük kumandanlarındandır (bk. Taberî III. 276, 277, 279, 288, 293, 429, 443. Ayrıca bk. s. 89 da zikredilen yerler).

218 Bu beytin eb-'Ikdü el-farîd'de şöyle Benzeyiş (III, 407) veya Ebû Benzeyiş'e (VI, 125) nisbetle daha mufassal olarak geçmektedir. Beyhâkî de bu şâiri k. el-Meyâsin'de zikretmiştir. Ebû Benzeyiş b. Rayyân'dır (I, 41).

Meşhec, Kahtânîler'in Kahlân kolunu teşkil eden bir kabîle. Hâmiyyetle Yemen'de oturmuşlardı (Kehâlî el-'Arab III, 1062-1063; İA maddesi). Şüfün kelimesi hakkında Zemahşerî "Şüfün veya Şüfvân ailesi idi, dindar ve Kâbe hizmetinde çalışan bir aile idi." der. El-'Ikdü müellifi Şüfün kelimesinin yerine Nüzeyn kelimesini nakletmiş. Tâcü el-'Arûs müellifi, bunun meşhur bir hırsız olduğunu, hakkında "Şüfün'dan daha hırsız" şeklinde bir atasözü söylendiğini kaydeder. El-Cevâlîkî ise şöyle der: "Benzeyiş'in babası Hanş Sa'd kabilesinden Hanş 'Usâme kolundan birisidir. İmrü'l-Kays Oğullarının sayılmasından Meşhec'dir, annesi Kûfe sokaklarında yaşayan bir hırsız olduğunu, çaldığını ve yakalandığında hırsızlık yaptığını" kaydeder. El-'Ikdü'l-farîd'in rivâyeti bunlara daha muvâfıktır (Asâs el-belâga. Tâcü el-'arûs md). Duylemîler'in Bâsıl b. Zebbâ soyundan geldiği söylenir (Cemhara ensâb el-'Arab 263).

Zebbâ b. Udd, 'Adnânîler'in Tâbiîa kolundan bir beydir (Tefsîl el Kebâ'il s. 33-34; Kehâlî el-'Arab II. 661).

219 Bu beyit ve şâiri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadım.

Bunû Kantûra Seddi ve onların müvâfîlerinin İrak kuzeyliklerini ne yapacakları hakkında hüsn-i gelecek haberleri duymuşsunuzdur[220]. Bu hadîseler, bütün insanları onlardan korkutmak ve ürkütmek için söylenmiştir. Şimdi ise onlar, İslâm'ın yardımcıları, kalabalık ordusu, halîfelerin kamilleri, sığınakları, sağlam kalkanları ve dış gömleğin altındaki iç gömlekleri olmuşlardır (yâni halîfelere bu kadar yakındırlar).

Hadîste, "Türkler size dokunmadıkça onlarla sulh içinde yaşayın." denir[221]. Bu hadîs, bütün Arablar'a Peygamber'in vasiyyetidir. Doğru olan hareket bizim Türkler'le mütâreke ve sulh içinde geçinmemizdir. İskender Zu'l-Karneyn'in tecrübe etmeye cesaret edemediği, "onları bırakın = ذروهم " demesi nedeniyle Türk adını alan milleti ne sanıyorsun?[222] Hâlbuki İskender bu sözü her tarafı harple ve kılıçla fethettikten sonra söylemiştir.

'Ömer b. el-Hattâb ise Türkler'e işâret ederek "Bu sarı çok, elde edilecek ganimeti az bir düşmandır."[223] demiştir. Ömer, bu çok ile on iyi bir kinâye ile onlara tecavüzden menetmiştir. Arablar, çetin düşmanlık hususunda daha-i mesel olarak bile "Onlar mutlaka Türkler ve Duylemler'dir." derler.[224]

'Amr bin 'Adî b.'Ulâfa şöyle der:[225]

"Başımın tepesi ağardıktan sonra ondan Türk'ün düşmanlığını Ebû Hâil'in kinini gördüm."

Ebû Hâil kelerin künyesidir. Arablar, "O kelerden daha sâlimdir" derler.[226] Zira kelez yavrularını yer.

220 Çin veya Ye'cûc Ma'ce Seddi diye tanınan meşhur yapı (bk. Mu'cemü'l-buldân maddesi). Demir Kapıdaki hakkında pek çok hadîs vardır. Bunlardan sadece üçü rivâyetlerinde 'Abdullâh b. 'Amr b. el-'Âs'dan rivâyet olunur "Yakında Kapıdaki ağızları kırıktan çıkarılacaklar" dedi. Bunun üzerine, "Sonra dönecek miyiz?" dedim. O, "Bunu siz mi söyleyeceksiniz?" dedi. "Bari de Evet" dedim. Bunun üzerine "Sonra dönecekmiş. Bizim için orada yatacak kadar zaman olacak." dedi (Cüml'Mu'cemu'l-Feyzullah Ef. no. 341 yap 190b; k. a. Yûsuf, Atıf Ef. no. 609, yap 111b - 112b; Ayrıca bk. Türkiyat Mecmuası, aynı yer).

221 Bk. not 177.

222 Bu, Arapların Türkler'in müslümanlaşmaları hakkındaki kanaatleridir. Türkler'e göre bu imtiyazı onlara Allah vermiştir. Nitekim, Kaşgarlı Mahmud bu hususta şu hadîsi nakleder: "Benim bir ordum var. Onu Türk adını verdim. Onları doğuya yerleştirdim. Bir millete intikam onları bu milletin üzerine musallat ederim." (Dîvânu lugati't-Türk, Kilisli Rifat nşr., Matbaatü'l-'âmire 1333-1335, I, 393-394. Ayrıca bk. Türkiyat Mecmuası, aynı yer).

223 Bk. s. 73.

225 'Amr bin 'Adî b.'Ulâfa el-Meraî. Nasrîler devrinde yetişen şâirlerdendir. Babası da kendisi gibi şâirdi. el-Agânî'de babasına dâir uzun haberler vardır (el-Hayevân I, 97 VI, 49 a. Ikdü II, 292, VI, 98-99; el Agânî XII. 169; Şerh el-Hamâsa 400). Beyit kaynaklarda zikredilmez.

226 Bu darb-ı mesele kaynaklarda rastlanmadı. Fakat, burada zikredilmesi gereken başka bir mesele yakın. Eski arap kaynaklarında umumiyetle Türkler ile Duylemler beraber zikredilir. Hatta ebu Mansûr, Türklerle Duylemlerin aynı ırk olduklarını söyler (Lisânu, Irk Tefsîl es-Kitâb 30-33; el-Kâmil 1029).

226 Ayrıca bk. el Hayevân VI, 45, 58; 'Uyûn el-ahbâr II, 72 el-Ma'ârifu'l-kebîr 548; Tesâvir: ebb. Kelerin yavrularını yediğine dair beyitler için bk. el Hayevân I, 197 VI, 49; es. Agânî XII, 249

Arab ordularının kalplerini Türkler gibi titreten olmamıştır. Halef al-Ahmar Türkler hakkında şöyle der:[227]

"Çocuklarımı onlara rehin bıraktığımda, onları kısa boylulara (Türkler'e) bıraktım zannederim."

Meysem dedi ki, Ave v. Hacer şu beyti ile onları (Türkler'i) murad etmiştir:[228]

"Onların kısa boylu, ellerinde büyük sopalar taşıyan kimseler olduklarını görünce devemi onlardan çevirdim."

[c) Cunayd b.'Abd el-Rahmân ile Ûşâşân arasında geçen bir konuşma.]

Halifenin mevlâsı İbrahim b. el-Sindî[229] şöyle dedi: -İbrâhim, devlete (Abbâsî devleti) hizmet eden kimseleri iyi tanıyan, devletin dostlarını koruyan, onların meşhur günlerini anlatıyor, insanları onlara itaat etmeye çağırıyor, onların menkıbelerini öğreten bir kimsedir. Sözleri ve sözlerinin mesnedleri ulu idi. Onun dilinin bu devlete, on bin kılıç ve mızraktan daha faydalı olduğunu söylemem mübâliğa etmiş olmam.- O 'Abdulmelik b. Sâlih tan[230] 'Abdulmelik babasından nakletmek hâlâ şunları söyledi:

Bir defasında Horasan vâlisi Cunayd b. 'Abdurrahmân[231] Türk hükümdarı Ûşâşân ile karşılaşınca Ûşâşân'ın duruşu ve kuvveti Cunayd'i korkutup dehşete düşürdü, birlikleri ve ordusu onun gözüne çok görünüp, üzerinde çok fena bir tesir bırakmış. Ûşâşân bu vaziyeti ve Cunayd'ın içinde bulunduğu ruh halini anlayınca ona şu şekilde bir haber gönderdi:

"Korkma. Sana bir fenalık yapmak istesem, bu şekilde bir şey yapmadan yerimde durmazdım. Kuvvetlerinin eksik tarafını önceden gördüm. Eğer sana

227 Tâbi Mudrik Halef b. Hayyân b. Mudrik el-Bâhilî el-Ahmar, şairdir. Lügat ve şiir rivâyetlerinden ve müfessirlerinden biridir. Abû Nuvâs onun hocası ve birçok sevenleri arasındadır. Hicrî 180 (796m.) tarihlerinde vefat etmiştir (el-Fihrist s. 50; Irşâd XI, 66-72; Zebeydî, str. 92; Nuzhat el-elibbâ 69; İnbâh el-ruvât I, 348-350; Buğyet el-vu'ât, Kahire 1326, s. 343; Hizânet el-Edeb'il 412, 868; GAL. S. I, 111). Beyitî kaynaklarda bulamadım.

228 Divân 8, beyit 29

229 İbrâhim b. el-Mehdî için bk. s. Hayâtu I 66, 86, 126, 141, 193, 233, II, 226-236, III, 278, el-Hayevân I, 45, 66, II, 148, IV, 423...; el-Buhalâ 289-290.

230 'Abdulmelik b. Sâlih b. 'Alî, el-Abbâsî, Abbâsîler'in ilerî gelen devlet adamlarındandır. Halife el-Mehdî tarafından 160 h. de Musul'a vâlî tâyin edilmiş. 71 senesinde Hârûn el-Reşîd tarafından, bu vazifeden azledilip Medine ve Şâve'ye vâlî tâyin edilmiştir. Yine aynı halife tarafından daha sonra Şam'a vâlî tâyin edilmiştir. Bu vazifede iken halifeye karşı bâğî bir durumda olduğu söylenmiş, hüküm üzerine 187 h. de Bağdad'da hapsedilmiştir. Hârûn el-Reşîd ölünce Emîn tarafından serbest bırakılmış, hicrî 193 senesinde tekrar Şam ve el-Cezîre vâlîliğine getirilmiştir. Hicrî 196 (811 m.) tarihinde ölünceye kadar Halîfe'de bu vazifeyi hizmetle kalmıştır (Fevât II, 27-31, e Nucûm es-Zâhire II, 98, 152; Zahîret el-Kasr I, 66; Buğyet el-Amel V, 125).

231 Cunayd b. Abdurrahmân el-Murrî el-Dârimî, Kaysîler'in Horasan vâlilerinden ve büyük kahramanlarından biridir. Hişâm b.'Abdulmelik tarafından hicrî 111 senesinde Horasan'a vâlî tâyin edilmiş, burada 5 yılında ölünceye kadar bu vazifeyi hizmetle kalmış (733m.), bu arada Mâverâ el-Nehr'de birçok Arablar fetihlerde bulunmuştur (Tabsîb İbn 'Asâkir III, 412; Cemharat ensâb el-'Arab 240-241; Duvel e. İslâm I, 59-60; Ta'rîh el-İslâm III, 288; İA: maddesi; Cezîret II, 265). Burada Kutul grubu başkanı ise Türkçe Ûşâşân'ı Şalu Han (öl. 738 m) olmalı zannedilmektedir.

gâlip gelmek veya bir kötülük yapmak istemeseydim düşünmeye fırsat bırakmadan kuvvetlerini tozla duman ederdim. Bu hileyi öğrenip de başka türklere tatbik etmeyeceğini bilsem kuvvetlerin ve tabyandaki eksik ve hatalı tarafı sana gösterirdim. Senin akıllı ve şüâlen arasında şerefli, fazîletli ve dinini iyi bilen bir kimse olduğunu duydum. Dininin tanıyabilmek için sana dinî hükümlerinden dâir bazı şeyler sormak istedim. Sen bana rızâyetinle gel, ben de sana yalnız başıma çıkayım. Şahsım için bu hususta gerekli bazı şeyleri sana soracağım. Sakın benden kaçınalım endişeye düşme. Benim gibi bir adama gadretmek yakışmaz. Benim gibi bir kimse önce bile ve kendisinden emin edipte sonra verdiği sözü bozan bir insan değildir. Bir işlerimizde bile yapmıyan bir milletiz. Hileyi sadece harpte mübah sayarız[232]. Eğer harp hîlesiz olacak olsa hileyi harpte dahi mübah görmedik.

Bunun üzerine Cunayd yalnız başına ordudan ayrıldı. Ûşâşân'la her ikisi saflardan ayrıldılar.

Cunayd – İstediğini sor. Bilmediğim bir cevap bulursam veririm. Aksi takdirde bu hususu benden daha iyi olduğuna havale ederim.

Ûşâşân – Zina eden bir kimse hakkındaki hükmünüz nedir?

Cunayd – Bize göre zina edenler iki kısımdır. Birincisi, kendilerine başkalarının namusuna göz dikmeye ihtiyaç bırakmaması, komşuların namusundan müstağni için bir kadın verdiğimiz kimse, kendisi ile kendilerine hiçbir suretle yaklaşılmaz bir kimse (yani evli olan ve evli olmayan).

Evli olmayana yüz sopa atarız. Ayrıca, bu cezayı tatbik ederken onun kötü şöhretini artırmak, herkesin kendi namusunu ondan sakınmasını temin etmek için her tarafa onu tanıtmak, teşhir etmek, tekrar aynı hareketi yapmasına mâni olmak, onun yaptığını yapmak isteyenlerin önüne geçmek maksadı ile büyük bir kalabalığın huzur bulundurarak[233]. Böyle bir hareketi yapmaya imkânımız bırakmadığımız (ev yi) öldürünceye kadar taşlarız[234].

Ûşâşân – İyi ve güzel. Büyük bir tedbir. Namuslu bir insana zina isnat eden kimse hakkındaki hükmünüz nedir?

Cunayd – Bir, böyle bir kimseye sekseni sopa atarız. Şehâdetini kabul ve hiç bir sözünü tasdik etmeyiz[235].

232 "Harp hîledir" (hadis, Buhârî k el-Cihâd 157 k el-Menâkıb 25).

233 "Zina eden erkek ve kadından her birine yüzer sopa atınız. Eğer Allah'a ve Ahiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dinin hükümlerini tatbik hususunda içinizde onlara karşı bir acıma hissi uyanmasın. Onların cezalandırılması sırasında müminlerden bir topluluk da hazır bulunsun." (Kur'ân XXIV 2).

234 Hadis, "evli kadın ve erkek zina edenlere Allah'tan ceza olarak onları recmedinik." (bk Muvattâ, k el-Hudûd 10; Ebû Dâvûd k el-Hudûd 26, İbn Mâce k e Hudûd 9, İbn Hanbel V, 183)

235 "Namuslu kadınlara zina isnat edip te bu iddialarına şahit için dört şâhit getirmeyenlere seksen sopa atınız. Şehâdetlerini elbetti) olarak kabul etmeyiniz. Asıl fasıklar onlardır (Kur'ân XXIV 4, 23).

Ḥākān – İyi ve güzel. Büyük bir tedbir. Hırsız hakkındaki hükmünüz nedir?

Cunayd – Bize göre hırsız iki kısımdır. Birincisi, duvarları delerek veya evlerin üzerinden aşağıya atlayarak başkalarının muhafazalı yere koydukları malı almak için yol bulan kimse ki, onun, malı çalarken, duvarı delerken kullandığı ve duvara tutturduğu alın kesecin.[236] Diğeri ise yolları tehdit edip yol kesen, başkalarının malını soyan, silâh çeken ve mal sahibi malını müdâfaa edecek olursa onu öldüren kimsedir. Böyle bir kimseyi öldürür, insanların gidip geldiği yollarını üzerinde çarmıha gererim."[237]

Ḥākān – İyi ve güzel. Büyük bir tedbir. Gasbeden ve başkalarının malını yağmalayan kimse hakkındaki hükmünüz nedir?

Cunayd – Gasp edilmesi, başkalarının malının yağmalanması, bazı hafif suçların işlenmesi ve yenip içilen şeylerin çalınması gibi şüpheli olan, hata gele ihtimallerin bulunması muhtemel olan bütün şüpheli suçlarda ve bırakılıştan başka bir hareket ihtimali bulunan konularda el kesmeyin.

Ḥākān – İyi ve güzel. Büyük bir tedbir. İnsan öldüren ve burun, kulak gibi şeyler kesen kimse hakkındaki hükmünüz nedir?

Cunayd – Bu hususlardaki hükmümüz "Canına can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş, yaralamalara ise kısas (aynı cinsi cezalandırma)'tır."[238] Bir adamın on kişi öldürürse kısas olarak bunların hepsini öldürürüz. Güçlü kuvvetli bir adamın alın bir adamın karşılık öldürürüz."[239] El ve ayak hakkındaki hükümler de aynıdır.

Ḥākān – İyi ve güzel. Büyük bir tedbir. Yalancı, hovarda, soygun (silâh çekip gasp) kimse hakkında ne dersiniz?

Cunayd – Bir, böyle kimselere sürgün, ebedîden uzaklaştırma, bir bakıma gibi cezalar veririz. Şahâdetlerini kabul etmez, verdikleri hiç bir hükmü muteber saymayız.[240]

Ḥākān – Sadece bu mu?

Cunayd – Dinimize göre verilecek cezalarımız budur.

Ḥākān – Bana göre hırsızın insanların arasında tutuşturup kimsedir. Böyle bir insanı, hiç bir kimseyi görmiyeceği bir yere hapsederim. Alenen yollarının kapısı

236 "Hırsız kadın ile erkeğin ellerini Allah'tan ceza olarak kesiniz." (Kur'ân V, 38).

237 Benzerle, yol kesenleri ve onlar cahiliyenin mazalarını kastediyor (bk. el-Mustaṭrafe II, 732-733).

238 Kur'ân V, 45. el-Muntaḳā (I, 674-675).

239 Hadis, "Müslümanların kanları birbirine müsavidir." (el-Muntaḳā II, 676).

240 Şarihler bu tâbirle neyler için herhangi bir hadd tâyin etmemiştir. Bunun için böyle cezalarda takdir hakkı eskiden Cunaydî şöyle der "Kavgacı fasıkların Şahâdeti kabul olunmaz. Nitekim Allah Teâlâ "Eğer zaman edenler size bir fasık haber getirirse, bilmeden herhangi bir kavme bir felâket vermemek için önce araştırınız," diyor. (Kur'ân XXXXIX, 6) (İḥyâ 'ulûm al-dîn Kahire 1289, III, 144-145). Yine aynı müellif başka bir yerinde şöyle der: "Fasıklar fasıklardır." Bunun üzerine Peygamber'e "Niçin ey Allah'ın Resûlü Allah alış-verişi helal kılmışken sen?" denildi. Bunun üzerine Peygamber "Evet, Fakat onlar yemin edip günaha girerler. Konuşurlar yalan söylerler." dedi (İḥyâ 'ulûm al-dîn III, 127. Hadislerin bk. İbn Ḥanbal III, 438, 444.). Hadis, "Peygamber gülmekten ve açıktan açığa yalanlamaktan menetti."(Kenz al-'ummâl, II, nr. 190).

dağlar, bu hareketi yapan azasını cezalandırırım. Yalancıya gelince, sizin, bırakın elini kestiğiniz gibi ben de onun yalan söyleyen azasını keserim. İnsanları güldürüp onları hafif meşrepliğe alıştıran kimseyi ise idârem altındaki yerlerden sürgün ederim[241]. Onu memleketimden çıkarmak suretiyle tahammül fikirlerini ve zihniyetini değiştiririm.

Şâlih şöyle dedi: Cunayd b. 'Abdurrahmân, Ḥākān'ın bu sözleri üzerine "Siz hükümlerinizi aklın câiz görüp görmemesine, fikir süzgücüne hakkından güzel olup olmamasına göre ayarlıyorsunuz. Bu ise peygamberlere tâbi olan, insanları akıllarına göre idâreye kendilerini selâhiyetli bulmayan bir milletin (ümmetin). Çünkü, Allah bize faydalı olan şeylerin iç yüzünü, hadiselerin sırrını ve mâlûmatlarını, sonuçlarını bilir. İnsanlar ise bunu bilmezler. Her şeyin dış yüzüne göre hüküm verirler. Zira, nice tedbirsiz kimseler kurtuluşa erdiği halde, nice ihtiyatlı ve tedbirli kimseler felâkete uğrarlar[242]," dedi.

Bunun üzerine Ḥākān onu, "Ben bundan daha değerli söz söylemedim. Bu sözünle kalbime derin bir kaygı attın." dedi.

İbrâhîm 'Abdulmelik'ten, 'Abdulmelik Şâlih'ten, Şâlih Cunayd'den nakleder. Cunayd şöyle demiştir: "Bu Türkten daha vefalı, daha insaflı, daha anlayışlı, daha sabırlı birini görmedim. Onunla göndüleyin üç saat karşılıklı olarak konuştuk. Dilimden başka hoş bir yeri kımıldamadı. Ben de dilimden başka hiçbir yerimi kımıldatmadım."

İşte, Türk hükümdarlarını bu şekilde tavsif ederler.

(I) Câḥiz'ın bir nakli.)

Söylediklerine göre, Sâsân ile Ḥākān bir vâdinin dönemecinde saflarından ayrılıp karşı karşıya durarak konuştular. Aralarındaki konuşma uzun sürdü. Yerlerinden ayrılıp geri döndüklerinde, ordakiler, "Ḥākān Kisrâ'dan daha vakur ve daha edepli idi. Kisrâ'nın atı ise Ḥākān'ın atından daha vakur ve daha edepli idi. Bu konuşma esnasında, Ḥākān'ın sadece dili kımıldadı. Atı ise benim bir uyluğum hariç diğer uyluğunu kaldırıyordu. Kisrâ'nın atı ise duruşu yere kalıpla dökülmüş gibi duruyordu. Kendisi ise benim başımı kımıldatıyor ve diliyle işâret ediyordu." dediler.

Derler ki, tuhaf şeylerden biri de şudur: Harplerde Ḥâriş b. Ka'b[243] Yemen'e karşı[244], Yemen Kinde'ye karşı, Kinde Ḥâriş b. Ka'b'a karşı duramaz." Yine söy-

241 "Benim bir kelime söyleyerek meclis arkadaşlarımı güldürür, Benim naklettiğim nükteler Süreyya yıldızından daha yüksek yerden düşer" (Ḥadîs, İbn Ḥacer II, 401).

242 "Nice şeyler vardır ki, siz istemediğiniz halde hakkınızda hayırlıdır. Nice şeyler vardır ki, siz istediğiniz halde hakkınızda şerdir." ayetine işâret vardır (Kur'ân II, 216).

243 Kahtânîler'in Meşhûr kolundan bir beydir (el-Ḳabâ'il al-ma'rûf II, 43; Cemharat ansâb al-'Arab 291-292; Kabâ'il al-'Arab I, 211, İlâve maddesi).

244 Kahtânîler'in Meşhûr kolundan Yemen b. Zeyd beyrun hükümdarıdır (Cemharat ansâb al-'Arab 326; Tâc al-'arûs Yemen).

leler ki. "Bunun gibi harpteki tuhaf şeylerden bizi de şudur: Arablar Türkler'e, Türkler Rumlara, Rumlar Arablar'a karşı duramaz."

[m) Cahm b. Şafvân'ın sözleri.]

Cahm b. Şafvân el-Tirmizî[245] şöyle der:

"Biz, Farslar'la Türkler arasında cereyân eden harpleri biliyoruz. Nihâyet, sihriyet yolu ile Hâkân'ı kendi tarafına çekmek ve zararına sâhi olmak için Kisrâ Perviz, Hâkân'ın kızı Hâtûn'la evlendi[246]. Yanabır, Farslar'la Rumlar arasında geçen harpleri, nasıl zaferi bazan bir taraftan bazan diğer taraftan elde ettiğini[247] hangi sebeple Medâ'in ve Sûsâ[248]'da saltanat ağaçları diktirdiğini[249], ne sebeple Rûmiyye'nin kurulduğunu[250], Kisrâ'nın İstanbul'un karşısına, boğazın üzerine mecûsî mabedleri ve ateşkedeleri yaptırdığını da[251] biliyoruz. Lâkin, ne zaman ki Rumlar Hazarân Türklerini birbiri peşine yendiler bunun tesir ettiği son eve kadar(*) ve burada cereyân eden türlü hadiseler üzerine, bu soyu giren yabancı unsurlar hakkında darb-ı meseller yürütürler.

Hâkân'ın kızı Hâtûn, Hüsrev Perviz'in yanında idi. Bu kız, ondan Şîrûyeh'i doğurdu[252]. Bu Şîrûyeh, Perviz'den sonra hükümdar oldu. Şîrûyeh ve Maryam bint Kayser de evlendi. Maryam, ondan Velîd b. oğlu Yezîd el-Hâkân'ın[253] annesinin babası Fîrûz'u[254] dünyaya getirdi. Bunun için, Yezîd "Ben dört hükümdarın; Kisrâ, Kayser, Hâkân ve Mervân'ın torunuyum" derdi. El-Velîd b. Yezîd b. 'Âtika'yı öldürdüğü[255] muharebelerde şu beyti inşâd edecekti[256]:

"Ben Kisrâ'nın oğluyum. Babam Hâkân, dedem Kayser, diğer dedem ise Mervân'dır."

Şüphesiz cesaretinden ve harpçiliğinden bahsederken sadece Hâkân ile övünür ve şöyle derdi:[257]

"Ben önüme (yönelerek) ve arkama doğru ok atıyorsam ve tay üzerinde kaygan dağdan iniyorsam buna şaşmamak gerekir. Şunu bil ki dedem Hâkân'dır. Onun düzlükte ve yüksek dağlarda yaptıklarını hatırla."

Buradaki تلد (doğurur) kelimesi inerim manasınadır. Bu manâ Şam halkının kullandığı bir şekil olup onlar bu manâyı eskiden oraya gelen arablardan almışlardır. Yezîd, burada hayvanının tay olduğunu söyledi. Zîrâ, tay daha hızlıdır ve daha sık sağa-sola sapar, daha serkeştir.

[n) Fazl b. el-'Abbâs b. Rasîn'in sözleri.]

Fazl b. el-'Abbâs b. Rasîn[258] şöyle der:

"Bir gün üzerimize Türkler'den bazı süvariler geldi. Dışarıda ne kadar adam varsa hepsi kalelerine girip kapılarını kapattılar. Türkler ne gelip bu kalelerden birini kapattılar. İçlerinden bir süvari kendilerini kaleden gösteriyor bir adamı gönderdi. Bu süvari onu, "Gelip kapıyı açmazsan seni hiçbir kimseyi öldürmediğim bir şekilde öldürürüm." dedi.

'Abbâs dedi ki: "Bunun üzerine kaleden bakan adamı indi, onu kapıyı açtı. Türkler içeriye girip ne varsa alıp götürdüler. Türk, onun en muhkem ve en emniyetli yerde iken inip kapıyı açmasına hayret etti. Sonra Türk, bu askeri tekrar atının kalenin yanına getirip "Bunu bandan satın alın." dedi.

Biz, "Ona ihtiyacımız yok." dedik.

---

245 Ebû Muhriz Cahm b. Şafvân al-Tirmizî el-Semerkandî, Emevî Râsib mevâlîlerinden olup, Cehmiyye mezhebinin kurucusudur. Harasan'da seyyar olan el-Hâris b. Surayc'in kadısı idi. Nasr b. Seyyâr tarafından hicrî 128 (747 m.) tarihinde yakalanarak idam edilmiştir (Mezâhib al-İslâmiyyîn I, 197 v. tkz., Kâhire 1327 II 349, 351, el-Fark 198; el-Milal ve'n-Nihal I, 109; İA maddesi; Fihrist el-Mehâsin 426).

246 Diğer aşağıda da belirtileceği gibi bu kadın Şîrûyeh'in annesidir (İbn el-Esîr IV 216; el-Nucûm ez-zâhira I, 299-300) Şîrûyeh'in babasının Kisrâ Perviz olduğu kesindir. Fakat bazı kitaplarında Hüsrev Perviz'in Hâkân'ın kızı ile evlendiği kaydedilmiştir. Mervezî'nin bu kızı Meryem ile evlendiği kaydedilir (Taberî s. 994). Andığımız üç Müverrih'in kaydettiği gibi Hâkân'ın kızı Fâtıma ile evlenmiştir (Mürûc II, 208, 211; el-Mukaddesî III, 168).

247 Ahvâs şehrini kastediyor (Mu'cem mâ ista'cem 56a).

248 Şâpûr ile Rumlar'ın hükümdarı Kayser arasında cereyan eden bir harbeye işaret etmektedir (el-Mukaddesî III, 161-162; Mürûc II, 190).

249 Medâ'in yakınında bir bankiyâ idi. Müverrihin bununla Antakya'yı kastettikleri sanılmaktadır (el-Mukaddesî III 139 Mürûc II 190; Taberî III, 404. Mu'cem el-buldân Rûmiyye).

250 Ayrıca bk. el-Bağdâdî § 109.

251 Bk. yuk. 246

252 Ebû Ya'lâ Yezîd b. el-Velîd b. 'Abdülmelik b. Mervân el-Nâkıs, Dımaşk'da doğmuş ve ölmüştür Annesinin oğlu el-Velîd b. Yezîd'e karşı isyan edip Dımaşk'ı ele geçirmiş ve Velîd'i öldürmüştür Böylece, hicrî 126 senesi Recep ayında halife olmuş, yine aynı senenin Zi'l-Hicce ayında vefatından önce bir (Ya'kûbî III 74 el-Nucûm el-zâhira I, 296-300; el-Yaqoubi wa'l-Bakuah 69-70; Tarih e İslâm V 468; Ruligar el yarafi, Kahire 1327, s. 27 25).

254 Bu şahsın adı kaynaklarda Fîrûz b. Yezdgird b. Şehriyâr b. Kisrâ şeklinde geçer (Taberî II 1074 İbn el-Esîr IV 270). İbn el-Esîr ile İbn Tağriberdî bunu zikrettikten sonra şu kayıtla bulunurlar. "Fîrûz b. Yezdgird'in onun Şîrûyeh b. Kisrâ'nın kızı idi. Şîrûyeh'in annesi ise Hâkân'ın kızıdır Türk'ün annesinin annesi ise Rumların hükümdarı Kayser'in kızıdır" (İbn el-Esîr V, 220. el-Nucûm el-zâhira I 299-300).

Yezîd'in annesi ise Şah Âferid binti Fîrûz'dur (Taberî II, 1074). Bazan, Şah Firind şeklinde de kaydolunur (İbn e. Fakîh 209; İbn e. Esîr IV 270; el-Nucûm el-zah ra I. 299-300). Kaynaklarda bu konuda tafsilatlı malumat bulunmaktadır

255 Ebu'l-'Abbâs el-Velîd b. Yezîd b. 'Abdülmelik b. Mervân, eğlenceye ve zevkiyâta pek düşkündü. İnce sevdâlı şiirler söylemiştir Hicrî 126 senesinde halife olmuştur Onu kanlı Yezîd b. el-Velîd leyâlî-i sâbıp 126 (744 m.) tarihinde Tadmor'daki el-Nu mân b. Hayr'ın sarayında onu hâlâ öldürmüştür (el-Ağânî VII 1-90, Târîh e İslâm V, 173-179; Bidâya I, 328; Amâlî'l-Murtazâ I, 135-151; el-Muhabbar wa'l-kuttâb 65-68 İA maddesi).

256 Bu beyti için bk. Taberî II, 1074. İbn e.-Esîr IV 276; el-Nucûm el-zâhira I, 300.

257 Kaynaklarda bu beytlere dâir bir kayda rastlanamadı.

258 Bu şahsı hakkında kaynaklarda bir kayda rastlanamadı. Belki de halife Mehdî'nin ademleri arasında bulunan el-Fazl b. el-'Abbas'tır (el-'Iqd I, 195, 200, 201).

O, "Ben onu bir dirheme dahi satmazdım", dedi. Bunun üzerine ona bir dirhem attık. O da bu esiri serbest bırakıp arkadaşları ile çekip gitti. Pek geçmeden tekrar dönüp sesini işiteceğimiz bir yerde durdu. Onun bu hareketi bizi ürkütmüş. Aldığı dirhemi ağzından çıkarmak ortasından iki parçaya böldü. "O adam bir dirheme dahi değmez. Onun için bu kadar fidye vermemiz bir aldanmadır. Şu yarısı ahmak. O, herhalde diğer yarısıyla dahi pahalıdır." dedi.

El-Fazl şunu da ilâve etti: "Hakikaten bu Türkü insanların en zarifi olarak buldum!" Sözüne devamla dedi ki, "Kalenin kapısını açan şahıs korkaklığı ile meşhur biri idi. Türkler'in karşısında şehirlere girmek ve nehirleri geçmek hususundaki hilelerini duyduğundan, bu Türkün mutlaka bir şeyler bildiği için kapıyı açtırmak hususunda tehditlerde bulunduğunu zannetmişti. [.....]."

(ô) Şumâma b. Aşras'la başka bir nakil.]

[.....] Şumâma şöyle dedi:

"Küçük karıncalar, insanlar içinde sadece Türkler'e benzerler. Zira her küçük karınca kendi başına müstakil olarak yiyeceğini saklamayı[359], ince kokuları hissetmeyi, sakındığı yiyecekler bulunsun diye kabuklarını çıkarmayı ve biten kuşlarının alınmasını bilir[360]. Bu karıncalar, insanların yaptıkları gibi ırmak kıyılarını kapların ağızlarını tıkamayı, etraflarını kihflamayı, yiyeceklerini muhafaza etmeyi, onları kuşluklara asmayı, soğuk tutacak kaplara koymayı bilirler. [. .] küçük karıncanın arkadaşı ile olan durumu gibidir.(?)[361]."

Ebû Mûsa al-Aş'arî şöyle demiştir:[362]

"Küçük karıncaların varmaya kadar her cins hayvan bir nefse ve idraciye muhtaçtır.", Ebû 'Amr al-Zarîr[363] şunları rivâyet eder:

"Küçük karıncaların delili (kılavuzu), sonra Allah tarafından kendisine verilen bir hassasiyet ve tatlı kimlik sâyesinde kokusunu aldığı bir şeye doğru yuvasından çıkarak onu götürmeye ve nakletmeye çalışan, bütün gayretini sarfettikten sonra ânîa kalınca gelip diğerlerine haber veren ve yuvadan tekrar o şeye doğru geri döndüğü zaman diğer karıncaların arkasından uzun ve siyah bir iplik gibi çıktıkları

359 Bk., b. el-Hayavân IV, 8.

360 Aynca bk. b. el-Hayavân IV, 6, 402, VII, 35

361 Bu cümlenin manası yânık değildir. Bu hususta ilgili bahisler için bk. el-Hayavân II, 66, 112, 318, IV, 5-6, 402, VI, 6, VII, 35.

362 Ebû Mûsâ Abdullâh b. Kays el-Aş'arî, sahabelerden ve Ashâb Yahsu'na içtirak eden ilk zât hakkında Şarîde'de doğmuş, İslâm'la erkenden tanışmış Mekke ye gelip müslümanlığını ilânetmiş. Habeşistan'a hicret etmiş, daha sonra Medine devrinde Peygamber'le yeniden dönüştür. Peygamber, Ömer ve Osman tarafından çeşitli vazifelere tâyin edilmiş, Hakemler Yahsu'ndan sonra Kufe'ye dönüp, hicrî 44 (665 m.) tarihinde orada ölmüştür (İbn Sa'd IV, 78-82; el-İsâbe II, nr. 7264; Hilyet al-evliyâ I 256-264; Ebû Aşarî).

kurmacadır.[364] Yeryüzünde her küçük karınca diğeriyle karşılaşınca mutlaka durup onunla bir şeyler konuştuktan sonra ayrılır[365].

Aynı şekilde Türkler'in her biri kendi işini kendisi yapar. Bununla beraber, her cins eşyada, meselâ, cinslerde bir deveye farkının olması sayısızdır. Hepsi de kıymetli olmasına rağmen madeni cevherlerinin değerleri farklı, hepsi de sürahi kapmalarına rağmen saray atları birbirinden üstündür."

(p) Eserin telifinde takip edilen metod.]

Bu esnada, bütün sınıfların mesâilkibi hakkında bize kadar gelenlerden ve bu konuda ilmimizin erdiği kadarından bahsettik. Eğer yazdıklarımız gerçeğe uygunsa bu Allah'ın muvaffakiyeti ve iyiliği sâyesindedir. Niyetimizin iyiliğine, içimizdeki samimiyete, halîfeye yakın olmak için elimizden gelen yapmamız meselesine gelince bu hususta elimizden geleni yaptık. Bir şeyi ihmal ederek ve ele geçen fırsatı kaçırarak eksik yapmak ile ilimlik ve zamanın zayıflığı dolayısıyla eksik yapmak arasında fark vardır.

Bu kitap münâkaşât (sedel) veya mesâ'il ve cevâbât[366] kitaplarından alınıp bu sınıflardan her biri diğerine karşı tenkitte ve kendi mesleklerini savunmada ileri gidecek olsa, kardeşinin eksikliğini meydana çıkarmak suretiyle daha onu kendisini yükseltmek gâyesini güdse idi, eser daha çok yapraklı büyük bir kitap olur, müellifinin âlim ve geniş bilgi sahibi bir kimse olduğuna hükmedenlerin sayısı daha fazla bulunurdu. Fakat biz, insanlarla aramızı bozan esas, onları birbirinden uzak tutmaya çoktan daha değerli olduğu neticesine vardık. Aksi şekilden Allah'a sığınır, bu konuda onun yardımını ve kılavuzluğunu dileriz. O, her şeyi işiten, merkeze yakın bulunan ve dilediğini istediği gibi yapmaya muktedir olan bir kimsedir.

Kitap burada tamamlandı. İyiliği sadece Allah yapar. Kuvvet ve kudret O'nun elindedir. Doğruya muvaffak kılan da O'dur.

363 Ebû 'Amr al-Zarîr (bk. el-Bayan II, 69, el-Hayavân IV 20).

364 Aynca bk. a. Hayavân IV, 6-7, 402.

365 Aynca bk. el-Hayavân IV, 7-8.

366 Mesâilkibi, münâkaşât, mesâ'il ve cevâbât konularında birçok eser telif etmiştir. Bunlar arasında, k. el-'Abbâsiyye'yi, Fezâilat al-Mu tezile'yi, Esâs Hâşim 'alâ 'Abd Şems i, Mu'ârazat el-Zeydiyye'yi, k. el-Uşmâniyye'yi, Münâzarât Kerayz'ı sayabiliriz.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

'Abd el-Kādir el-Baġdādī, *Ḫizānat al-edeb*, Kahire 1299.

'Abd el-Kāhir el Baġdādī, *k. al-Fark beyn el-firak*, nşr. M. Badr, Kahire 1910.

el-Aġānī = Ebu'l-Ferec el-Iṣfahānī

Aḫbār 'Adiyy b. Şariyya, Haydarabad, tarihsiz.

'Alī el-Dīn 'Alī es-Muttaqī b. Ḥusām el Dīn el Hindī, *Kenz el-'ummāl*, Haydarabad 1312-1313.

Amālī l-Murtaḍā = el-Şerīf el-Murtaḍā.

el-Āmilī ve'l-me'mūl = el-Cāḥiẓ.

Asmā el-muġtāla = İbn Ḥabīb, Muḥammed

Aṭ'ime el-Ḥayevān, nşr. J. Hell, Leipzig 1923, 1933.

el-Aş'arī, Ebu'l-Ḥasan 'Alī b. İsmā'īl, *Maḳālāt el-İslāmiyyīn*, nşr. H. Ritter, Wiesbaden 1963.

el-'Aynī, Bedr el-Dīn Ebu'l-Ġanā Maḥmūd b. Aḥmed, *'Iḳd el-Cumān fī Ārīḫ ehl el zamān*, Ahmed III Kütüp. nr. 2911, IX, yap. 72 b-73 b.

el-Bekrī, Ebū 'Ubeyd el-Avvabī, *k. Simṭ el-la'ālī*, nşr. 'Abd el-'Azīz el-Meymenī, Kahire 1354/1936.

el-Belāẕurī, Aḥmed b. Yaḥyā, *k. Futūḥ el-buldān*, nşr. De Goeje, Leyden 1866.

el-Beyān = el-Cāḥiẓ.

el-Biġāl = el-Cāḥiẓ.

Brockelmann C., *Geschichte der arabischen Litteratur*, ikinci tabı, Leyden 1937-1949.

el-Buḫalā = el-Cāḥiẓ.

Burhān-ı ḳāṭı' = Muḥammed Ḥüseyn b. Ḫalef el-Tebrīzī.

el-Cāḥiẓ, Ebū 'Uṯmān 'Amr b. Baḥr, *k. el-Āmil ve'l-me'mūl* (imanî), Velîyyüddin Efendi Kütüphanesi nr. 2631/2 (61 a-62a). Ayrıca bk. Lisans tezim, tenkitli neşir imkânı.

—— *el-Beyān ve'l-tebyīn*, nşr. 'Abd el-Selām M. Hārūn, Kahire 1948-1950.

—— *el-Biġāl*, nşr. Ch. Pellat, Kahire 1955.

—— *el-Buḫalā*, nşr. Ṭāhā el-Ḥācirī, Kahire 1963.

—— *Faḫr el-sūdān*, bk. *Şelāş Resā'il*.

—— *el-Ḥanīn ile'l-evṭān*, bk. *Resā'il el-Cāḥiẓ*.

el-Cāḥiẓ, *k. el-Ḥayevān*, nşr. 'Abd el-Selām M. Hārūn, Kahire 1357-1364/1939-1945.

—— *Ḥucec el-nubuvve*, nşr. Sandūbī, Kahire 1352/1933.

—— *r. fī'l-Mu'ācī ve'l-me'ād*, nşr. F. Krenn ve Ṭāhā el-Ḥācirī, Kahire 1943.

—— *Menāḳıb el-Turk ve Menāḳıb Cund el-Ḫilāfa ve Faḍā'il el-Etrāk*, nşr. van Vloten, Leyden 1903.

—— *k. el-Mu'allimīn*, Emanet Hasinesi nr. 1358.

—— *r. fī'l-Nābiṭa*, bk. *Resā'il el-Cāḥiẓ*.

—— *k. el-Radd 'ale'l-Naṣārā*, Emanet Hasinesi nr. 1358.

—— *k. el-Tarbī' ve'l-tedvīr*, nşr. Ch. Pellat, Dımaşk 1955.

el-Cehşiyārī, Ebū 'Abd Allāh Muḥammed, *k. el-Vüzerā ve'l-kuttāb*, nşr. el-Sakkā, Kahire 1938.

Cemhere ensāb el-'Arab = İbn Ḥabīb.

el-Cerḥ ve't-ta'dīl = İbn Ebī Ḥātim el-Rāzī.

Cuckel, *Cemhere en-nesab. Das Genealogische Werk des Hišām b. Muḥammed al-Kalbī*, Leyden 1966.

el-Cevālīḳī, *k. el-Mu'arrab min kelām el-a'cemī*, nşr. A. M. Şākir, Kahire 1361.

Cevāmi' el-sīre = İbn Ḥazm el-Ẓāhirī.

el-Cumaḥī, Muḥammed b. Sellām, *k. Ṭabaḳāt fuḥūl el-şu'arā*, nşr. Maḥmūd M. Şākir, Kahire 1952.

Dā'irat el-me'ārif, arapça, Kahire neşri.

Dīvān el-me'ānī = Ebū Hilāl el-'Askerī

Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, Leyden 1927.

Duvel el-İslām = el-Ẕahabī

Ebū Dāvūd, *k. el-Sunen*, Haydarabad 1321.

Ebu'l Ferec el Iṣfahānī, *k. el-Aġānī*, Dār el-Kutub neşri, Kahire 1927-1969.

Ebū Hilāl el-'Askerī, *Dīvān el-me'ānī*, Kahire 1325.

Ebū Nu'aym el Iṣfahānī, *Ḥilyet el-evliyā*, Kahire 1932-1938.

Ebū Temmām, *Dīvān el-ḥamāse*, Kahire 1939.

EI. el-Cāḥiẓ maddesi = Ch. Pellat.

Faḫr el-sūdān = el-Cāḥiẓ.

el-Fahrī, Ḥannā, *el-Cāḥiẓ*, Kahire 1956.

el-Farḳ = 'Abd el-Kāhir el-Baġdādī

el-Fiṣl = İbn Ḥazm el-Ẓāhirī.

Fihrist = İbn Şākir el-Kutubī.

Fıḳh el-Luġa = el-Ma'ālibī.

el-Fihrist = İbn el-Nedīm.

Futūḥ el-buldān = el-Belāẕurī.

GAL. = Brockelmann.

Gibb, * Orta Asya'da Arab fütuhatı*, M. Hakkı tercümesi, İstanbul 1939.

el-Ḥamdān = Ebū Temmām.

el-Ḥanīn ile'l-evṭān = el-Cāḥiẓ.

el-Ḫaṭīb el-Baġdādī, *Tārīḫ Baġdād*, Kahire 1349/1931.

al-Hayavān = al-Cāḥiẓ.
Ḥilyat al-awliyā = Ebū Nu'aym al-İṣfahānī.
Ḥıṭaṭ, = al-Maḳrīzī.
Ḫizāne = 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādī.
Ḥucec al-nubuvve = al-Cāḥiẓ.
İbn 'Abd Rabbih, *al-'İḳd al-farīd*, Kahire 1945-1953.
İbn al-'Adīm, *Zübdet al-ḥalab fī tārīḫ Ḥalab*, Beyrut 1370-1951.
İbn al-Anbārī, Kemal al-Dīn, *Nuzhet al-elibbā fī ṭabaḳāt al-udebā*, Kahire 1294.
İbn 'Asākir, *Tārīḫ Dimaşḳ ve'l-Şām*, Cāḥiẓ'ın hayatı için bk. *RAAD* IV, 203-217, Fetḥ b. Ḫāḳān'ın hayatı için bk. Dāmād İbrahim Kütüp. nr. 879 (VIII, 320a-52b).
İbn al-Aṯīr, 'İz al-Dīn, *al-Kāmil fī'l-tārīḫ*, nşr. Tornberg, Leyden 1851-1876.
—— 'İzz al-Dīn, *al-Lubāb fī taḥrīr al-ansāb*, Kahire 1356-1369.
—— 'İzz al-Dīn, *Usd al-ġāba fī ma'rifat al-ṣaḥāba*, Kahire 1280.
— Mecd al-Dīn, *al-Nihāya fī ġarīb al-ḥadīṯ*, Kahire 1311.
İbn Badrān, 'Abd al-Ḳādir, *Taḥḏīb Tārīḫ Dimaşḳ ve'l-Şām li İbn 'Asākir*, Dımaşḳ 1328-1331
İbn al-Cevzī, *Ṣifat al-ṣafve*, Haydarabad 1355
İbn Dureyd, *k. al-İştiḳāḳ*, nşr. 'Abd al-Selām M. Hārūn, Kahire 1378.
İbn Ḥabīb Muḥammed, *k. Asmā al-muġtālīn min al-Aşrāf fī'l-Cāhiliyya ve'l-İslām*, Kahire 1954, bk. Nevādir al-maḫṭūṭāt.
M , *k. al-Muḥabbar*, Haydarabad 1942.
İbn Ḥacer el-'Asḳalānī, *al-İṣāba fī temyīz al-ṣaḥāba*, Calcutta 1856.
—— *Lisān al-mīzān*, Haydarabad 1325-1327.
—— *Tahḏīb al-tahḏīb*, Haydarabad 1325-1327
İbn Ḫaldūn, *k. al-'İber ve dīvān al-mubtedā ve'l-ḫaber*, Kahire 1284.
İbn Ḫallikān, *Vefeyāt al-a'yān*, Kahire 1948.
İbn Ḥasdāī, *Tuḥfāt al-Ezrāḳī 'an aḫbār al-ezraḳī*, Bulaktan IV, sayı 14-15'e ilāve olarak neşredilmiştir.
İbn Ebī Ḥātim el-Rāzī, *k. al-Cerḥ ve'l-ta'dīl*, Haydarabad 1371/1952.
İbn Ḥazm el-Ẓāhirī, *Cemheret ensāb al-'Arab*, nşr. Levi Provençal, Kahire 1948.
—— *Cevāmi' al-sīre*, nşr. İḥsān 'Abbās, Kahire 1956.
—— *k. al-Faṣl fī'l-milel ve'l-ahvā*, Kahire 1321.
İbn al-'İmād, *Şeẕerāt al-ẕeheb ...*, Kahire 1350-1351
İbn al-Ḳıftī, *İnbāh al-ruvāt*, nşr. M. Ebu'l-Fażl İbrāhīm, Kahire 1369.
İbn Ḳuteyba, *k. al-Ma'ārif-i kebīr*, Haydarabad 1949.
—— *k. al-Ma'ārif*, Kahire 1934.
—— *k. al-Şi'r ve'l-şu'arā*, nşr. A. M. Şākir, Kahire 1365.
—— *'Uyūn al-aḫbār*, Kahire 1925.

İbn al-Murtażā, *Ṭabaḳāt al-Mu'tezile*, Beyrut 1961.
İbn al-Nedīm, *k. al-Fihrist*. Cāḥiẓ'ın hayatı ile ilgili kısımlar için bk. A. J. Arberry, *New Material of the k. al-Fihrist of Ibn al-Nadīm*, *Islamic Research Association Miscellany* I,35-45'de. Başka kısımlar için bk. nşr. Flügel, Leipzig 1871.
İbn Nubāta, Cemāl el-Dīn Muḥammad b Muḥammad, *Sarḥ al-'uyūn fī Risāle İbn Zeydūn*, Kahire 1275 (1290).
İbn Sa'd, *al-Ṭabaḳāt al-kebīr*, Leyden 1917-1928.
İbn el-Sayyid, *k. al-İḳtiżāb*, Beyrut 1901.
İbn Şākir el-Kutubī, *Fevāt al-vefeyāt*, nşr. M. Moḥy el-Dīn 'Abd el-Ḥamīd, Kahire 1951
İbn Taġribirdī, *al-Nucūm al-zāhire*, Kahire 1348-1374.
İbn Teymiyya el-Ḥarrānī, *al-Muntaḳā min aḫbār al-Muṣṭafā*, Kahire 1931-1932
al-'İḳd = İbn 'Abd Rabbih.
İḳd al-cumān = al-'Aynī.
al-İḳtiżāb = İbn al-Sayyid.
İnbāh al-ruvāt = İbn al-Ḳıftī.
İrşād = Yāḳūt el-Ḥamevī.
al-İṣāba = İbn Ḥacer el-'Asḳalānī.
al-İştiḳāḳ = İbn Dureyd.
Kabā'il al-'arab = Kaḥḥāle.
Kaḥḥāle, 'Omar, Riżā, *Mu'cem ḳabā'il al-'Arab*, Dımaşḳ 1368/1949.
el-Ḳalḳaşendī, Ṣubḥ al-a'şā, Kahire 1913.
al-Kāmil = el-Mubarred
Kenz al-'ummāl = 'Alā al-Dīn 'Alī el-Muttaḳī ... al-Hindī.
el-Kindī, Muḥammed b. Yūsuf, *k. al-Vulāt ve'l-ḳużāt*, Beyrut 1908.
Lisān al-mīzān = İbn Ḥacer el-'Asḳalānī.
al-Lubāb = İbn al-Aṯīr 'Izz al-Dīn.
al-Ma'ād ve'l-ma'āş = el-Cāḥiẓ.
al-Ma'ārif-i kebīr = İbn Ḳuteyba.
al-Ma'ārif = İbn Ḳuteyba.
Maḳālāt = el-Aş'arī.
el-Maḳrīzī, Aḥmed b 'Alī, *Ḫıṭaṭ Mıṣr*, Kahire 1327
Menāḳıb al-Turk = el-Cāḥiẓ.
el-Marṣafī, 'Alī, *Reġbet al-āmil min k. al-Kāmil li'l-Mubarred*, Kahire 1346-1348
el-Marzubānī, Muḥammed b.'İmrān, *Mu'cem al-şu'arā*, Kahire 1354.
k. al-Muvaşşaḥ fī ma'āḫiẕ al-'ulemā ..., Kahire 1343.
el-Marāġī, *Şerḥ Dīvān el-ḥamāse*, nşr. A. Amīn ve 'Abd el-Selām M. Hārūn, Kahire 1371/1951-1952.

el-Mas'ûdî, *Murûc al-zahab*, Paris 1867-1877
el-Mas'ûdî, *Et. el-Tenbîh ve'l-eşrâf*, nşr. el-Sâvî, Kahire 1357.
el-Milal ve'l-nihal = el-Şehristânî.
Le Milieu = Pellat, Ch.
Mir'ât el-cenân = el-Yâfiî.
Mîzân el-i'tidâl = ez-Zehebî.
el-Mu'allimân = el-Câhiz.
el-Mu'arrab = el-Cevâlîkî.
el-Mubarrad, *Et. el-Kâmil* , nşr. Z. Mubârak ve A. Şâkir, Kahire 1937.
el-Muhabbar = İbn Habîb.
Muhammad Hüseyn b. Halef-i Tebrîzî, *Burhân-ı Kâtı'*, nşr. M. Mu'în, ikinci tabı, Tahran 1342.
el-Münâvî, 'Abd el-Ra'ûf, *Feyz el-Kadîr*, Kahire 1938.
el-Mukaddasî, Mutahhar b. Tâhir, *Et. el-Bed' ve'l-târîh*, nşr. Huart, Paris 1899-1919.
el-Muntakâ = İbn Teymiyye.
Murûc = el-Mas'ûdî.
el-Muvaşşah = el-Murtuzâ.
el-Muzhir = el-Suyûtî.
Nihâye = el-Câhiz.
Nevâdir el-mahtûtât, nşr. 'Abd el-Selâm M. Hârûn, Kahire 1370-1374.
el-Nihâye = İbn el-Esîr, Mecd el-Dîn.
Nihâyet el-arab = el-Nüveyrî.
el-Nücûm el-zâhire = İbn Tağrîberdî.
Nüzhet el-elibbâ = İbn el-Enbârî.
el-Nüveyrî, *Nihâyet el-arab fî ebvâbi el-'Arab*, Kahire 1923-1949.
Pellat, Ch., *el-Câhiz* maddesi, *EI* ikinci tabından.
, *Le Milieu Basrien et la Formation de Câhiz*, Paris 1953.
Rağbet el-âmil = el-Mercânî.
el Radd 'ale'l-Nesârâ = el-Câhiz.
Resâ'il el-Câhiz, nşr. 'Abd el-Selâm M. Hârûn, Kahire 1384/1964-1965.
el-Revz el-unuf = el-Suhaylî.
el-Şa'âlibî, *Simâr el-kulûb fi'l-mudâf...*, Kahire 1326.
, *Et. el-Tamsîl ve'l-muhâdara*, nşr. Abd el-Fettâh el-Hulv, Kahire 1381.
, *Tetimmet el-yetîme*, Kahire 1333/1915.
Şalâ Resâ'il li'l-Câhiz, nşr. van Vloten, Leyden 1903.
Serh el-'uyûn = İbn Nübâte.
Şifat el-safve = İbn el-Cevzî.
Simt el-la'âlî = el-Bekrî, Ebû 'Ubeyd.
Simâr el-kulûb = el-Şa'âlibî.
Subh el-a'şâ = el-Kalkaşendî.
el-Suhaylî, 'Abd el-Rahmân b. 'Abd Allâh, *el-Revz el-unuf*, Kahire 1332.

el-Suyûtî, *Et. el-Muzhir fî 'ulûmi el-lüga*, Kahire 1958.
el-Şehristânî, Muhammed b. 'Abd el-Karîm, *Et. el-Milel ve'l-nihal*, Kahire 1317-1320.
Şerh el-Hamâse = el-Marzûkî
el-Şerîf el-Mertazâ, 'Alî b. el-Hüseyn el-Mûsevî, *Amâlî...* = *Gurer el-fevâ'id ve durer el-kalâ'id*, nşr. M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire 1954.
Seçerât el-zahab = İbn el-'İmâd.
eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ = İbn Kuteybe.
et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîh el-rusul ve'l-mülûk*, nşr. De Goeje, Leyden 1965, ikinci tabı.
Tefsîl el-Ekrâk 'alâ ... = İbn Hassûl.
Tehzîb el-tehzîb = İbn Hacer el-'Askalânî.
Tehzîb b.'Asâkir = İbn Bedrân.
et-Temsîl ve'l-muhâdara = el-Şa'âlibî.
et-Tenbîh ve'l-eşrâf = el-Mas'ûdî.
et-Terâcim ... = el-Câhiz.
Târîh Bağdâd = el-Hatîb el-Bağdâdî.
Târîh el-İslâm = ez-Zehebî.
Tetimmet el-yetîme = el-Şa'âlibî.
Tezkiret el-huffâz = ez-Zehebî.
Usd el-ğâbe = İbn el-Esîr, 'İzz el-Dîn.
'Uyûn el-ahbâr = İbn Kuteybe.
Vefeyât = İbn Hallikân.
el-Vülât ve'l-kudât = el-Kindî, M. b. Yûsuf.
el-Vüzerâ ve'l-kuttâb = el-Cehşiyârî.
el-Yâfi'î, *Mir'ât el-cenân*, Haydarabad 1337-1339.
el-Ya'kûbî, *el-Târîh*, nşr. M. Houtsma, Leyden 1892.
Yâkût el-Hamevî, *İrşâd el-erîb*, Kahire 1930-1936.
— , *Mu'cem el-buldân*, Beyrut 1374-1376/1955-1957.
ez-Zehebî, 'Osmân b. Kaymâz, *Duvel el-İslâm*, Haydarabad 1337.
— —, *Mîzân el-i'tidâl*, Kahire 1325.
— , *Târîh el-İslâm*, Kahire 1367.
— —, *Tezkiret el-huffâz*, Haydarabad 1333-1334.
Zeyl el-muzeyyel, Kahire 1326, Taberî tarihinden seçmeler.
Zühdiyât el-şalâh = İbn el-'Adîm.

Not:

Altı meşhur hadis kitabı ile İbn Hanbal'ın, el-Dârimî'nin musnedlerinde ve Mâlik b. Anas'ın *el-Muvatta*'sında kaynak göstererek A. J. Wensinck tarafından neşredilmeye başlanıp halen neşri devam eden *el-Mu'cem el-mufehres li elfâz el-hadîs en-nebevî*'deki metod uygulanmıştır.

İNDEKS

—A—

Abadîler: 72a.
Abân b. 'Amr: 35a.
'Abbâd b. el-Hasaya: 67a.
'Abbâs b. 'Abdulmuttalib: 46a.
'Abbâsîler: 14, 22, 41a, 62a, 64a, 84a.
K. el-'Abbâsiyye: 72a.
el-'Abdî: 70a.
'Abd Menâf Oğulları: 44.
'Abd Şems Oğulları: 44.
'Abdu'l-'azîz b. Yahyâ el-Cüldî: 79a.
'Abdulvâhid el-Kâtib: 18.
'Abdulkâhir el-Curcânî: 18.
'Abdullah b. Amr: 65a.
'Abdullah b. Hâzım: 68a.
'Abdullah b. Ömer: 69a.
'Abdullah b. Mes'ûd: 58a.
'Abdullah b. Tâhir: 72a.
'Abdullah b. Vehb: 70a.
'Abdulmelik: 67a.
'Abdulmelik b. Şâlih: 86a, 89.
'Abdulmelik b. 'Amr: 30.
'Abdulmuttalib Oğulları: 44.
'Abdurrahman el-Hâzin: 24, 26, 74a, 75a.
K. 'Acâ'ib el-dunyâ: 18.
Acemler: 63, 72.
'Acemliler: 72a.
'Âd: 48a.
Adana: 58a.
'Adenîler: 23, 43, 48a, 59, 72a, 83, 84a.
Adîbler: 69a, 81a.
'Afîfe Ahçama: 78a.
Afrîd: 68a.
Ahmed b. Abî Du'âd: 12, 13.
Ahmed b. Hanbel: 30.
Ahmet b. Şevkî: 46a.
'Ajdahâ: 48a.
Ahmes b. Şeyfî: 79a.
'Alî: 14, 43, 47, 75a, 77a.
'Alî b. 'Abdullâh: 52.
'Alî b. el-Cedî' el-Kirmânî: 46a, 47a.
'Alî b. Yahyâ el-Münecim: 27.
'Âliye: 73.
'Amâlîka: 48a.
'Amâlika b.'Ajlân b. 'Ûlâfa: 63a.
Amâlu: 84a, 72a, 85a.
'Âmir b. Zuhâre: 48a.
'Ammâriyye: 46a.
'Ammûriyye (Amorium): 48a, 61a.
Anastas Karmelî: 31.
Anâtolu: 17.
Angûrî 45a, 46a, 52.
Antakya: 18, 90a.
'Antare: 72a.
Antigoniler: 90a.
Arablar: 31, 15, 19, 29, 37, 39, 35, 38, 51 84b, 35, 41, 42, 43, 44, 49, 50, 51 58, 57, 58, 59a, 69, 70, 73, 74, 75a, 77, 79a, 80, 81a, 83, 86, 85a, 90.
Arab Edebiyatı: 11, 26.
Aristo: 18, 19, 20.
Arşimed: 80.
el-'Arûzî: 74a.
el-Asmaî: 11, 21
Aşbuk: 69a.
K.el-Aşvât: 76a.
'Atîka: 20.
Avrupa: 15.
Avs: 66.
Avs b. Hacer: 53a, 56.
Azâlimeriliyye: 46a.
Azerbaycan: 38, 74a.
Azerîler: 60.
el-'Azîzî: 31.

— B —

Badî' al-Zamân al-Hamadânî: 16, 17.
Bâğer: 27.
Bağdad: 12, 14, 29, 30, 51n, 53, 54n, 55, 62n, 63n, 72n, 74n, 76n, 86n.
al-Bağdâdî ('Abdulkâhir): 20.
al-Balâgerî: 12, 59n.
Balh: 72n, 73.
Balḫâ': 52n.
Banu'l-'Adaviyya: 43n.
Banû Ḥanîfa: 45n.
Banû Ḥanzala: 89.
Banû Hâşim: 44n, 52.
Banû İsrâ'îl: 45n.
Banû Kanâ'ir: 83n.
Banû Kanţûra Seddi: 85.
Banû Murra: 89.
Banû Muştalîb: 44.
Banû Rîâḥ: 90n.
Banû Sa'd: 84n.
Banû Sadûs: 72n.
Banû Şayhân: 45n.
Banû Tayyi: 29.
Banû Umayya: 47n.
Banû 'Uţârid: 94n.
Banû 'Uqra: 43.
Banû Zuhra: 48n.
Barmakîler: 13.
Bâsil b. Zabbar: 84n.
Basra: 11, 12, 15, 19, 27, 28, 29, 30, 47, 54n, 62n, 67n, 72n, 78.
Bastâ: 71n.
Başşâr b. Burd: 62n.
Başşâr al-Türkî: 31.
Batn al-Rumma: 49.
K.al-Bayân va'l-tabyîn: 12, 15.
Berberîler: 64.
K.al-Bîgâl: 15.
al-Bîlâliyya: 54n.
Bi'r Maymûn: 53n.
K.al-Birr va 'l-şila: 56.
Brockelmann: 1d.
Bucayr (Ebû Bucayr): 84n.
K.al-Buḫalâ: 15, 18.
Buhara: 26.
al-Buḥturî: 27.
K.al-Buldân: 32.
Bulgar: 38n, 54.
Bulgar Ülkâsı: 31, 38n.
Burcân: 84n.
Burdo'a: 74n.
K.al-Burda: 27.
Büşrâ: 72n.
Buşrâ: 44n.

— C —

Ca'far b.al-Münşir: 62n.
Câhiliye Devri: 18, 43, 45n, 75n, 77n, 82n.
al-Câhiziyya: 13 (yer adı), 16 (mezhep).
Cahm b.Şafvân: 24, 90n.
al-Cahmiyye: 90n.
Cemâzî: 31.
al-Cevrâbiyya: 46n.
Cezâir: 69n.
al-Cezîre: 46, 69, 74n, 86n.
Cezz'ân al-İyâdiyye: 78.
Cezayd b.'Abdurrahmân: 23, 86n, 87, 88, 89.
al-Carîr: 52n.
Cîrân: 28.

— Ç —

Çîn: 20, 34n.
Çîn Seddi: 33n, 34n, 35n.
Çoraplılar (أصحاب الجوربين): 46n.

— D —

Dâhâ: 67n.
Dâlâkiyya: 47.
Dânişmend, İ.Hâmid: 25.
Dâr el-hilâfa: 64.
Davkâziyya: 47n.
K.ad-Devle: 80.
Dâvûd al-Cevzekî: 46n.
De Goeje: 24.
Deylemîler: 84n, 85n.
Di'bil al-Huzâ'î: 30.
Dîrâr: 76n.
Dımaşk: 25, 90n.
Dîvân al-resâ'il: 13, 80.
K.Dîvân el-resâ'il: 30.
Dîvân al-şi'r: 30.
Dîvân el-diyâ' ve 'l-mesâlihât: 30.

— E —

Ebnâ: 22, 23, 41, 43, 53, 54, 57, 59, 79, 73,76.
Ebû Ahmed: 26.
Ebû 'Amr el-Şarîr: 92n.
Ebû Âmîne: 52n.
Ebu 'l-'Atâhiyya: 74n.
Ebû Bekr el-Farsî el-Kerecî: 17.
Ebu 'l-Bey: 22, 72n.
Ebû Dâvûd Ḫâlid b. Ukeşûm: 43n.
Ebu 'l-Ferec el-İşfahânî: 64n.
Ebu 'l-Ferec el-Türkî: 29.
Ebû Ḥamza 'Amr b.A'yun: 43n, 53n.
Ebû Ḥanîfa: 14.
Ebu 'l-Ḥasan el-Aḫfaş: 19, 21.
Ebu 'l-Ḥasan el-Aş'arî: 46n.
Ebu 'l-Ḫaţţâb: 51n.
Ebû Ḫayyân el-Tevḥîdî: 20, 21n.
Ebû Ḫiffân: 14, 20, 27.
Ebû Hilâl el-'Askerî: 15.
Ebû Hind: 85.
Ebû Maarrîb (Ebû Maarrîb): 52n.
Ebû Ma'şer Necîh: 45n, 52n.
Ebû Muḥammed el-Şâhik: 45n.
Ebû Mûsa 'l-Aş'arî: 98n.
Ebû Muslim el-Ḫurâsânî: 44n, 47n, 48n, 50n, 51n, 52n, 53.
Ebu 'l-Nacm 'Imrân: 45n, 53n.
Ebû Nuvâs: 86n.
Ebû Sahl el-Ḫâtem b.Muşliḥ: 31n.
Ebû Seleme Ḥafs b.Süleymân: 52n.
Ebû Sufyân: 47.
Ebû 'Ubeyde: 11, 19, 21, 59n.
Ebû 'Uyeyne Mûsâ b.Ka'b: 50, 51n.
Ebû Yasna: 53n.
Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b.el-Ḫakîm: 37.
Ebû Zeyd: 11, 21.
Ebû Zuheyd el-Ţâ'î: 73n.
Eğlebîler: 61n.
Ehl-i Kitab: 17.
Emeviler: 16, 20, 47n, 48n, 62n, 70n, 85n, 86n.
Ermenistan: 34n.

— F —

Fâğûm: 96n.
Fann el-şulûk: 84n.
Fergâne: 28, 73.
el-Fîrî'a: 74n.
Fîrûzân: 90.
Fîs: 54n.
Fetḥ b.Ḫâkân: 12, 18n, 21, 22, 23, 26, 27, 30, 41.
Fetâ'il el-Etrâk: 13, 21.
Fetâḥat el-Mu'tezile: 17.
Fezâîlat el-Mu'tezile: 16, 93n.
el-Fezâl b. el-'Abbâs: 26, 91n, 93.
Fezâl Ḫâşım 'alâ 'Abd Şems: 93n.
el-Fezârî b.Nahîd: 75, 76n.
Fezâre: 58n.
Fîrûz b. Yezdgerd: 90n, 91n.
Fîrûzâbâdî: 53n.

— G —

Cerâîl: 88n.

— H —

Habeşîler: 42.
Hâcer: 58n, 88n.
el-Ḫacûcî: 78n.
el-Ḫanîrî: 15.
Ḥaşîn: 51n.
el-Hâdî: 86n.
Ḥadramevt: 46n.
Ḥakem Vâsıt: 92n.
Ḥâkân: 23, 82n, 86, 87, 89, 89, 90n, 91.
Ḥâkân Silsilesi: 90.
Ḥâkân b. Ahmed: 24.
Ḫâlid b.'Abdullâh el-Ḳasrî: 76n.
Ḫâlid b. İbrâhîm el-Zuhlî: 59n.
Ḫalef el-Aḥmar: 66n.
Ḫâlid b.'Urfuţa: 43n.
el-Ḫalîl: 14.
Ḥamadân: 29.
Ḥammâd el-Türkî: 29, 84n.
Ḥamza b.Adrek el-Ḥârûdî: 73n.
Ḥanefîler: 43.
Ḥarbiyye: 54n.
Ḥaremsaî: 30.
Ḫâricîler: 23, 47n, 52n, 55, 66n, 67, 68, 69n, 74n, 79n.
Ḫâric b.Ka'b: 89n.
Ḥâric b.Sureyc: 96n.
Ḥarîş b.Hilâl el-Ne'dî: 68n, 87n.
Ḥârûn el-Reşîd: 39, 78n, 74n, 86n.
Ḥarûrîler: 67.
Ḥasan el-Başrî: 21.
Ḥasan b.Hânî el-'Âmidî: 31.
Ḫaşımak (Aḫîsek): 89n, 95.
Ḫâşım b.Aşraşuna: 49n.
Ḥaţîb el-Bağdâdî: 12.
Ḥâtûn: 90.
Ḥavâzin: 42.
Ḥavrân: 48n.
Ḥavvâ: 58n.
Ḥavvâ: 58n.
K.al-Ḥayavân: 32, 15, 18.
Ḫayber: 70n.
Ḫayşam b.'Adiyy: 28, 84n, 86.
al-Ḥayyâţ: 17.
Ḥazer: 82n.

Hasar Deniși: 39a, 54.
Hasir Ülkesi: 33a, 34.
Hasanlar: 34n, 61a.
Hasra: 89a.
Hasrac: 46.
Hendekçiler: 45a.
Hicâ' Muhammed b.Cahm el-Barmakî: 64a.
Hicâz: 42, 48a.
Hîra: 48a.
Hilâfet Ordusu: 5, 9, 28, 33, 41.
Hîsn: 18.
Hind: 16, 19, 20, 49, 51.
Hindistan: 13.
Hişâm b.'Abdulmelik: 52a, 86a.
Horasan: 35, 53a, 66, 67a, 69a, 81a, 82, 83a, 87a, 89, 92a, 93a, 94a, 73, 76a, 77, 79a, 80a, 84a, 90a.
Horasan Câdî: 83a, 84.
Horasan Türkleri: 79a, 80, 81a, 84a, 90.
Horasanlılar: 32, 35, 61a, 62a, 65, 66, 67, 69, 58, 59, 67, 70, 72, 76.
Hulaysiyya: 54a.
Huldiyya (Huld): 54a.
Hulvân Dağı: 74a.
Humayd b.'Abdilhamîd: 19, 42a, 64a, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72.
Hunayn Gervesi: 42a.
Hureyba: 84a.
Husak'a: 39, 48a, 58a.
Huzeyl: 48, 61.

—I—

Ibnâller: 50.
İbn 'Abd Rabbih: 29.
İbn 'Asâkir: 19.
İbn el-Ağır: 28.
İbn el-Cevzî: 20.
İbn el-Fakîh: 32.
İbn Fadlân: 31.
İbn Hâkân el-Marvazî: 49a.
İbn Hamdûn: 13a.
İbn Hanbal: 31.
İbn Hazm: 17.
İbn Hordâdbih: 32.
İbn Hubeyra: 48a, 50a, 51.
İbn el-Kelbî: 50a.
İbn Kuteybe: 21.
İbn el-Mubârek: 30.
İbn el-Muhaffa': 14, 18, 32.
İbn en-Nadîm: 14.
İbn el-Ravendî: 16.
İbn es-Sakkan: 59a.
İbn Zubâra: 51.
İbn ez-Zubeyr: 67a, 78a.
İbrâhîm: 57a, 58a, 83a, 84.
İbrâhîm b.el-'Abbâs el-Şûlî: 12, 30.
İbrâhîm b. el-Sindî: 23, 86a, 89.
Ukeyd el-Sağrî: 64a.
K.İhtilâf el-emsâr: 27.
el-İhvâniyye: 15.
'İmrân b.Lîvaç: 48a.
İmru el-Kays: 71a.
İmru el-Kays Oğulları: 84a.
İrak: 41a, 48a, 51a, 53, 65a.
İran: 16, 20, 25.
İranlılar: 25, 61a, 62a, 72.
İrşâd: 21a.
'İsâ: 56a.
'İsâ b.A'yun: 66a, 83a.
'İsâ b.Mûsâ b.'Ali: 51a.
İsfahan: 74a.
İshâk: 40, 58a, 83a.
İskenderiye Su Yolu: 65.
İslâm: 16, 19, 20, 26, 33a, 34, 65.
İslâm Âlemi: 28, 29.
İslâmiyet: 79a.
İslavlar: 42.
İsmâ'îl: 43, 57a, 58a, 59, 68, 86.
İsmâ'îl b.İshâk el-Kâdî: 27.
İstanbul: 96.

—K—

K.el-'Ayn: 30.
Kâbe: 86a.
Kâbûl: 67a.
Kadîriyye: 49a.
Kadîriyye: 65a.
Kâdîlikler: 49a.
Kahire: 84a.
Kahtaba: 45a, 48a, 50a, 51a.
Hilafet Ordusu 8
Kahtaba b.'Abur: 43a, 59, 63.
Kahtabalar: 28, 42, 59, 73a, 82, 84a, 89a.
K.el-Kâmil: 24, 44a.
el-Kâmil fî 't-târîh: 82.
Kan'anlılar: 48.
Kanjerî Abdal Mahfûz: 83a.
el-Kâsım b.Muttalib el-Tamîmî: 45a.
el-Kâsım b.Seyyâre: 23, 64a, 66.
Kaşgarlı Mahmud: 35a.
Katâde b.Di'âme: 79a.
el-Kâşânî: 76a.
Kayravan: 51a.
Kays: 62.
Kayser: 90a, 92a.
Kazak İlimler Akademisi: 25.
Kazvin: 29, 84a.
Kelâm İlminin Ortaya Çıkışı: 25.
Kinda: 89a.
Kinâ: 43, 81a, 89.
Kisrâ Perviz: 90a.
K.el-Kiyâs: 26.
Kıtan: 15.
Kûfe: 27, 47, 48a, 51a, 74a, 84a, 92a.
Kûhistân: 74a.
Kuraya: 43a, 64a.
Kuteyba b.Muslim: 78a.
Kuteyfiyya: 54a.
Kuzey Afrika: 51.
Kûşapa Tigin: 96.

—L—

Lahîa b.Rayvâ: 83a.
Lâhiz b.Kureyz: 43a, 58, n.

—M—

Mâverâ el-Nehr: 28, 65, 66a.
Mada'in: 52a, 90a.
Madâ'inî: 31.
Medînet el-Mehdiyye: 28, 48a.
Medîne: 63a.
Medyen: 81a.
Mağrib: 28.
K.el-Mağâzî: 30.
Mağrib: 69.
Mağrûr: 68a.
Mahdî (halife): 39, 42a, 74a, 91a.
Mâlik b.Haysem: 43a, 50a.
Mâlik b.Nuveyre: 44a.
Mâlik b.Tavvâf el-Mesmaî: 51a.
Ma'mûn: 12, 17, 28, 54, 66a, 72a, 73a, 76a.
Memâlik el-Turk: 13a, 22.
Mânî Dînî: 24a.
Mansûr (halife): 39, 41a, 48a, 49a, 50a, 51a, 53, 64a, 84a.
el-Mârâşa: 43.
Markaşlı: 59.
Marv: 58a.
Marvân: 47, 91.
Marvân II: 48a, 51.
Maryam: 58a.
Maryam bint Kayser: 90a.
Marzubânî: 11.
el-Mesâcidiyyun, bk. Mescidîler
Mes'ûdî: 17, 30, 32, 90a.
K.el-Mesâlik ve 'l-memâlik: 33.
Mugîrun: 90 a.
el-Mâverdî: 21.
Maydânî: 48a.
Maymûn b.Hârûn: 14.
R.fî Mağâkib el-Şî'a: 16.
Meğâlis: 84a, 89a.
Meâsid: 32a.
Medîa: 26, 46a.
Medîne: 59a, 73a, 79a, 86a, 92a.
Makîs: 43a, 49a, 52a, 92a.
Mescidîler (el-Mesâcidiyyun): 11.
Meşhed: 33.
Mevâlî: 22, 28, 41, 43, 44, 51, 53.
Mısır: 51a.
Mîkâîl: 43a.
Mirbad: 31.
Mişar: 54a.
Mu'allafat el-kulub: 48a.
Mu'tezilât Zeydiyya: 93a.
Mu'âviye: 16, 19a, 58a, 59a.
Muâsarak el-Türkî: 29, 84a.
el-Mubâraka: 70a.
el-Mubarrad: 14, 21, 24, 46a, 76.
Mu'cemu el-buldân: 32.
K.Mufâkarat el-amsâr ve 'l-gâlimîn: 15.
Mufâkarât Kureyş: 98a.
Muhâcirler: 58.
Muhalbil: 71a.
Muhallab b.Ebî Şufra: 68a, 67a.
Muhammed b.'Abdilmelik el-Zeyyât: 12, 30.
Muhammed b.Ahmed b.Ebî Du'âd: 18, 16.
Muhammed b.'Ali: 45a, 46a, 47, 58, 63.
Muhammed b.el-Ag'ag: 51a.
Muhammed b.el-Cehm el-Barmekî: 64a, 78.
Muhammed b.Halaf el-Merzubânî: 21.
Muhammed b.Hu'eyd el-Amukî: 63a.
Muhammed b.Sûl: 18, 84.
el-Muhaddesât: 46a.
Muntazir: 24, 27.
Mûsâ: 43a.
Mûsâ b.Ukba: 27
Mûsâ b.Ka'b: 45a, 51.
Muş'ab b.Zubeyr: 67a.
Mustafir: 53a.
el-Mustacîbe: 46a.

Mısır: 20, 66n.
el-Mişahhara: 54n.
Mu'ta: 52n.
Mu'tamir b.Süleyman: 30.
Mutanna: 21, 28, 29, 30, 61, 76.
Mutavakkil: 25, 30.
el-Mutavakkiliyya: 12, 21.
Mutezila: 11, 13, 16, 20, 21, 64n.
Mu'tezm li Allah: 13, 26.
Müfi' b.İyas: 62n.
Muvaya b.'İmran: 12.
Müslümanlar: 28n.
Mütevekkil: 12, 15, 26, 27.

— N —

Nabiga: 62n.
R.fi 'l-Nübata: 14.
el-Nübata (Hasaviyya): 16.
Nasda b.'Amir: 69n.
Nafi' b.el-Azrak: 69n.
Nahlb-ler: 45n.
Nasr b.Sayyar :28, 45n, 47n, 48n, 50n, 90n.
Nevfali: 44n.
el-Nassam: 12, 16, 17, 21.
Nesaliler: 69.
Nesaliler: 68n.
Nim Hasan: 46n.
Nişabur: 74n.
Nubata b.Hanzala: 48n, 51n.
Nu'man b.Bagir: 91n.
Nu'man b.el-Munzir: 62n.

— O —

'Osman: 48n, 69n, 78.
'Omar b. el-Hattab: 21, 28, 48, 75, 79n, 88, 92n.
On iki makib: 45n.
Orientalistische Mitteilen: 25.
Orteçaği: 59n.
Orteçarki: 28.
'Osmani: 16, 47, 73n, 93.
'Osmaniler: 17, 47n.

— Ö —

Ökkid: 19.

— P —

Pallaş: 14, 16.

— R —

Rabi'a: 44n.
K.el-Rasul va 'l-sura'a: 15.
K.el-Radd 'ala 'l-Mupahhiha: 16.
K.el-Redd 'ala 'l-Nasara: 82n.
K.el-Rakk'ik: 30.
Rakka: 46n.
Rim: 54n.
Ra's el-Regil: 27.
Rasa'il el-Cahiz: 24.
Rasid el-Türki: 28.
el-Rasidiyya: 47.
K.el-Ravza: 27.
La Relation du Voyage d'Ibn Fazlan: 31.
Reşer: 25.
Rikde Harpleri: 44n.
el-Rihla: 31.
R.fi Muvaya b.'Imran: 12n.
Rüsna: 52n.
Rüsiyya: 90.
Rusnlar: 42, 90n, 91n.
Ruslar: 31.
Rutayla: 90n.

— S —

el-Sa'alibi: 21, 54n.
Sabbah b.Hakan: 31.
Sabit b.Kurra: 20.
Sacasid: 52n.
Sadd Ya'cuc: 35.
Saffah: 47n, 48n, 51n, 52n.
Sahl b.Harun: 18, 21.
Sahr: 54n.
Sahsah: 47n.
Sahsahiyya: 47.
Sa'id b.'Ukba: 23, 73n, 75, 76.
Sakif: 48.
Salih b.'Adiyy: 52n.
Salih b.'Ali: 48n, 89.
Samarra: 12, 13, 26, 88, 61n.
Samsat: 48n.
Sandubi: 11, 15.
Sara: 88n, 89n.
Sarahsa: 33n, 34.
Sarahs: 46n.
Sasan: 89.
Sasaniler: 80, 82n.
Sad: 15, 24, 75n.
Sava: 47n.
Savi'i: 86n.
K.el-Seyd va 'l-savadik: 27.
Seleuhidler: 28.
Sibt b.el-Cevzi: 16, 17.
Sicistanlar: 58.
Sifin: 43.
Sihan: 11.
Sind: 33n, 34, 51.
[redacted]
Sofiler: 64n.
Sufralar: 69.
Sah Ailesi: 28, 30.
Sulayman b.'Abdilmalik: 78n.
Sulayman b. Hisam: 47n.
Sulayman b. Kasir: 43n, 58n.
Sulayman b.Sah: 30.
Sulayman b.Tarhan: 29, 35.
Sah: 29.
Sam Han: 94n.
Semsevn b.Asram: 12, 13, 23, 24, 54n, 75, 76.
K.el-Sanan fi 'l-fikh: 30.
Sabi: 90.
Süleymanlar: 58.
Sümullik: 16.

— Ş —

Sabib b.Bubsrahmadih: 64n.
Safi'i Mezhebi: 64n.
Sah Alverdi binti Fitna: 91n.
Sahsiyya: 69n.
el-Sahrastani: 57n.
el-Sahrastiyya: 57.
Sahrista: 52n.
Sam: 15 (Dimask), 28, 47, 48n, 49, 86n, 91.
Sapur: 90n.
Sarab: 47n.
Serif el-Mursa: 14.
Sia'iyya: 47.
Sia: 33n, 34, 49.
Sia Ülkeleri: 33n, 34.
Seybam b.Selamat: 47, 48n.
el-Seybaniyya: 46n.
Si'a: 36, 46n, 47n.
Sibl b.Tahmasb: 46n.
Sihr: 48n.
Sihr: 16, 17.
Simal Denizi: 33n, 34.
Sirvaniyye: 96n.
Sahk: 88n.
Si'iliyya: 13, 16, 20, 24.

— T —

Tabaristan Denizi: 33n, 34.
K.el-Tabikat: 26.
Tabsa: 64n.
Tabi'un: 26, 73n.
Tadmur: 91n.
K.el-Tafdil: 30.
Tafsil el-Hitab: 31.
Tahir b.el-Hasaniyye: 72n.
Tahkim: 66n.
Takiyya: 45n.
Takrik el-Cibal: 21n.
Talha b.Zerayk: 45n, 52n.
Tanalim: 42, 43n, 67n,.
K.el-Tanbi': 16.
Tarhan el-Camavali: 28.
Tarhan el-Kabil: 31.
K.el-Tarih: 30, 32.
Tarsus: 29.
Tasvib 'Ali fi tahkim el-Hakamayn: 16.
Taymiyya: 46n.
Tayy: 42, 73n.
Tazik: 33n, 34.
Tibet: 49.
Tihama: 78n.
Togan, Z.V.: 31, 32n. 41n.
Toharistan: 68.
Tokuzoğuzlar: 83n, 84, 85.
Tria Opuscula (Halas Rasa'il): 24.
Tulayha b.Huvaylid: 44n.
Tülya el-Türki: 29, 74n.
Türkler: 21, 23, 28, 34, 38, 39, 80, 81, 82n, 83n, 84n, 86n, 41, 42n, 44, 45, 56, 59, 60, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 73n, 74n, 75n, 76, 77n, 78, 79, 80, 81n, 82, 83, 84, 85n, 86, 90, 91, 92, 93.
Türk Ülkeleri: 58n, 59, 64, 65, 77.
Türkçe: 25, 31.
Türkistan: 78n.

— U —

'Ubaydullah b.Yahya: 26, 31.
'Ubaydullah b.Ziyad: 28.
'Ubayy b.Ka'b: 58n.
Ubulla: 78.
Ukban b.el-Akva': 59n.
Ukban b.Avs: 59n.
'Ukba b.Miksam: 44n.
'Ukba: 52n.
'Ukba b.Salm el-Hanat'i: 73n.
Umayya: 44n.
Umm el-valad: 58n, 93n.
Usama b.Zayd: 52n.

M
el-
Mi
Mi
Mi
Mi
el-
Mi
Mi
Mi
Mi
Mi
Mi

Ni
D.
el-
Ni
Ni
Ni
Ni
Ni
el-
Ni
Ni
Ni
Ni
Ni
Ni

'O
'O
Ou
Oy
Or
Ov
'O
'O

Ob
Pol
Ra
K.
K.

K.el-'Ujunûniyya: 16, 47n, 53n.
Uygurlar: 38n, 54n, 76n.

—V—

Vadıl: 66n.
Vâdî 'l-kurâ: 48n.
Vahhâb: 59n.
Vakî' b.Ḥassân: 70n.
Valîd I: 89, 74n.
Valîd b.Ṭarîf: 29, 74n.
Vallâd b.'Uḳba: 73n.
Vallâd b.Yezîd: 52n, 90n, 91n.
Van Vloten: 14, 25.
Vaṣîf: 26, 27.
Vâṣıḳ: 26, 30.
Vâsıl: 76n, 84n.

—W—

Wahrv, C.T.: 15.

—Y—

Ya'ḳûb ve Ma'âbir: 54n, 56, 68.
Ya'ḳûb ve Ma'âbir Seddi: 55n.
Yâfes: 52n.
Yaḥyâ: 58n.
Yaḥya b.Mu'âḏ: 64n.
Yaḥşûb: 53n.
Ya'ḳûbî: 58n.
Ya'ḳûbî: 32.
Yâḳût: 21n, 30, 32.
Ya'la b.Munya (Muṣannıf): 43n.
Yalnkaya: 28, 31, 35.
Yamâma: 43n.
Yamût b.al-Muzarra': 89.
Yanîl b.Ḳatâda: 73n.
Yazîd b.Maryad: 23, 29, 74n, 75.
Yazîd b.al-Valîd el-Nâḳıs: 90n, 91n.
Yemen: 41n, 42n, 48n, 69, 84n.
Yetmiş Nesîb: 45n.
Yonan: 19.
Yunanlılar: 52n, 75, 80, 81, 82.

—Z—

Zabba b.Udd: 84n.
Zabbâ, Hâbi'a b.Malḥama: 71n.
Zâbic (Java ?): 48.
Zabîd: 92n.
Zaganîyya: 44n.
Zahrânîyya: 47n.
Zamaḫşarî: 84n.
K.el-Zar' ve 'l-naḫl..: 12, 15, 30.
Zayd b.Ḥârişa: 52n.
Zenciler: 42.
Zengibar: 69n.
Zîmrân: 83n.
Zirir b.el-Asver: 44n.
Ziyâd b.el-Ayâr: 69n.
Zuheyr b.el-Ebterî: 29.
K.el-Zuhd: 30.
Zurâra b.A'yan: 46n.
Zurâriyya: 46n.

Not:

Bunlardan başka, Kur'an, Peygamber, Cahiliye, Taberî gibi kitabın konusu ile ilgisi olduğu kabul olan birkaç isimle, indekste sıkıntı çıkarabileceğine hükmedildiğinden bazı basit isimler ve kitap adları indekse alınmamıştır.

YANLIŞ - DOĞRU CETVELİ

		yanlış	doğru
	s. 27, sıra. 4	vardı	vardı.
	", 29, not, 101	Mu'teşim	Mu'teşim
Ob	", 51, sır. 16	gerefilli	garafi
	", 60, " . 9	ordam	ortodam
Pol	", 65, " . 15	Mucial	Hacjal
	", 77, " . 23	konvansiyatlar	konvansiyonlar
	", 80, " . 4	kalkmakla	kalmakla
Ra	", 84, " . 2	İsmu'il'a	İsmâ-îl'a
K.	", 84, " . 6	halifeya	halifeyi
K.	", 84, " . 26	Tahgib al-tahzib	Tahgîb al-tahgîb